МАЛА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Відділення історії України: секція історичного краєзнавства

ЗМІЇВСЬКЕ НАУКОВЕ КРАЄЗНАВЧЕ ТОВАРИСТВО
Відділення суспільно-гуманітарних наук: секція історії

ЗМІЇВСЬКИЙ ЛІЦЕЙ № 1 ім. З. К. СЛЮСАРЕНКА
Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка

Ю. О. Солдатенко, А. С. Богацька,
Ю. О. Коловрат-Бутенко, В. В. Майстро, Є. В. Полях

ЗМІЇВСЬКИЙ КРАЙ ЗА ЧАСІВ СТАЛІНІЗМУ (1921–1953 рр.)

Збірка дослідницьких робіт

* * *

За науковою редакцією
члена-кореспондента Петровської академії наук та мистецтв
Ю. О. Коловрата-Бутенка

* * *

Харків
МАЧУЛІН
2016

УДК 908(477.54)«1921/1953»
ББК Т3(2)6 63.3(4УКР-4ХАР-2)
З69

Затверджено рішенням Ученої ради Зміївського наукового краєзнавчого товариства (протокол № 1 від 19.03.2015).

Рекомендовано методичною радою Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка (протокол № 4 від 16.01.2015).

Рецензенти: **В. В. Лантух**, доктор історичних наук, професор, ректор Краматорського економіко-гуманітарного інституту, відмінник освіти України;
А. О. Курьонишев, доктор історичних наук, доцент Московського державного педагогічного університету;
С. М. Куделко, кандидат історичних наук, професор ХНУ ім. В. Н. Каразіна, директор Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька, член-кореспондент Петровської академії наук та мистецтв, заслужений працівник культури України;
Д. В. Підлісний, докторант, кандидат історичних наук, доцент ХГУ «Народна українська академія».

Наукова редакція: **Ю. О. Коловрат-Бутенко**, магістр історії, президент Зміївського наукового краєзнавчого товариства, член-кореспондент Петровської академії наук та мистецтв.

З69 Зміївський край за часів сталінізму (1921–1953 рр.) : Збірка дослідницьких робіт / Ю. О. Солдатенко, А. С. Богацька, В. В. Майстро, Є. В. Полях; упоряд. та наук. ред. Ю. О. Коловрат-Бутенко. – Х. : Мачулін, 2016. – 212 с. : карти, іл.
ISBN 00-000-00-0000

Представлена читачеві книга є збіркою науково-дослідницьких праць, написаних упродовж 2009–2015 років у рамках роботи Малої академії наук України учнями Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. Вона охоплює період історії нашої малої Батьківщини 1921–1953 років. Усі дослідження публікуються на бумажному носії вперше, вводять до наукового обігу значний архівний матеріал, взятий з фондів Державного архіву Харківської області, архівного відділу Зміївської районної державної адміністрації та архівного відділу музейного комплексу Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. Збірка містить рідкісні світлини, які публікуються вперше.

Робота призначена для істориків, краєзнавців, учителів історії та працівників музеїв регіону, а також всім, хто цікавиться історією рідного краю.

УДК 908(477.54)«1921/1953»
ББК Т3(2)6 63.3(4УКР-4ХАР-2)

ISBN 000-0000-00-0

70-річчю Перемоги
у Великій Вітчизняній війні
1941–1945 рр. присвячується

ВІД УПОРЯДНИКА

Шановний читачу!

Перед Вами ще одна книга, присвячена історії Зміївщини. Вона є збіркою науково-дослідницьких праць, написаних упродовж 2009–2015 рр. у рамках роботи Малої академії наук України учнями Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. Книга охоплює період історії нашої малої Батьківщини 1921–1953 рр.

Усі дослідження на бумажному носії публікуються вперше, залучають до наукового обігу значний архівний матеріал, взятий з фондів Державного архіву Харківської області, архівного відділу Зміївської районної державної адміністрації та архівного відділу музейного комплексу Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. У цьому полягає головна цінність представленої збірки. Илюстративний ряд книги складають карти, таблиці, а також рідкісні світлини, більшість з яких публікується вперше.

Період правління Й. В. Сталіна (1924–1953 рр.) є складним, захоплюючим та вкрай неоднозначним за оцінкою спеціалістів і великим за суттю здійснених перетворень та перемог. У радянській історіографії 1953–1991 рр. роль Й. В. Сталіна (рис. 1), як правило (а у сучасній українській цілковито), оцінюється як негативна. Між тим, біограф Троцького та Сталіна Ісак Дойчер справедливо писав, що «*В основі чудернацького культу лежали безсумнівні сталінські досягнення. Він був творцем планової економіки; він отримав Росію, що оре дерев'яними плугами, і залишив її оснащеною ядерними реакторами; і він був "батьком перемоги"*»[1]. Дійсно, період правління цього неординарного керманича означений репресіями, голодом 1932–1933 рр., важким соціально-економічним станови-

---

[1] Stalin // Encyclopaedia Britannica. – 14th edition. – Chicago : The University of Chicago, 1965. – Vol. 21. – P. 303.

щем більшої частини населення СРСР, гоніннями на Церкву. Але характерно, що разом з негативною оцінкою ролі Сталіна сучасні дослідники не розкривають причин названих процесів. Пояснення, нібито політичні репресії були ледь не особистою примхою Й. В. Сталіна[2], наслідком його психічних хвороб[3] ми вважаємо вкрай примітивними. Такі пояснення вочевидь не співвідносяться з розумінням природно-історичного процесу. Повинні були існувати об'єктивні причини сталінської політики. І вони були. Як були і величезні досягнення тих буремних часів. Для розуміння цього необхідне застосування конкретно-історичного підходу у вивчені сталінізму. Цікавими для дослідників сталінізму повинні бути слова Л. Д. Троцького про те, що Й. В. Сталіна підтримувала та частина більшовиків, які під час Першої світової війни були патріотами, а після Лютневої революції – демократами[4].

Сама по собі історична оцінка явища або періоду не має великої ваги, якщо не супроводжується роз'ясненням його причин. Доктор філософських наук А. М. Медушевський називає ідеологію сталінізму виразом соціального конструктивізму, що веде своє походження від Просвітництва і Французької революції XVIII століття. Він вказує, що сталінізм як ідеологія ґрунтувався на механістичній концепції світу і на уявленні про можливість його зміни з позицій Розуму за допомогою революції, яка, в свою чергу, розглядалася як конструювання нової соціальної реальності без урахування історичної традиції і ціни питання. Саме такий підхід зумовив масштаби сталінської програми модернізації і логіку соціальних процесів[5].

---

[2] Куртуа С. Чёрная книга коммунизма / С. Куртуа, Н. Верт, Ж.-Л. Панне, А. Пачковский, К. Бартосек, Дж.-Л. Марголин. – М. : Три века истории, 2001. – С. 257.

[3] Див., напр.: Ранкур-Лаферриер Д. Психика Сталина / Даниель Ранкур-Лаферриер. – М. : Прогресс-академия, 1996. – С. 103; Bychowski G. Dictators and disciples : From Caesar to Stalin / G. Bychowski. – N. Y., 1969. – P. 233; Hachinski V. Stalin's last years : delusions or dementia? / V. Hachinski // European Journal of Neurology. – 1999. – Vol. 6. – № 2. – P. 129 і т. ін.

[4] Троцкий Л. Д. Моя жизнь. Опыт автобиографии / Л. Д. Троцкий. – М. : Панорама, 1991. – С. 419.

[5] Медушевский А. Н. Сталинизм как модель / А. Н. Медушевский // Вестник Европы. – 2011. – Т. XXX. – С. 147–168.

Радянська модернізація, яку проводив Й. В. Сталін, була єдино можливим шляхом розвитку країни, а політика сталінізму була обумовлена такими об'єктивними чинниками, як міжнародна, економічна та соціальна ситуація, що склалися у 20-ті – 30-ті рр. XX ст. На думку авторів енциклопедії «Британніка» саме проведення індустріалізації, примусової колективізації та політичного терору дозволило Сталіну перемогти Німеччину у ході Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. та ввести країну у ядерну епоху[6]. Тобто заходи радянської модернізації виявилися історично виправданими для свого часу, а самий сталінізм був результатом світового історичного процесу. Історія робила Сталіна, а не Сталін історію.

Головними помилками Й. В. Сталіна були прорахунки під час проведення суцільної колективізації (що призвело до голоду 1932–1933 рр.), визначення дати нападу нацистської Німеччини на СРСР (наслідком цього стали неймовірні людські втрати у ході кампанії 1941 р.), гоніння на Церкву та непомірно роздутий культ особистості.

Зауважимо, що культ був викликаний особистісними рисами Сталіна та успіхами, пов'язаними з його правлінням. Після «викриття культу особи» здобула популярність фраза, приписувана звичайно М. А. Шолохову: «*Так, був культ ... Але була й особистість!*». На думку академіка Російської академії освіти Д. В. Колесова, «*Принциповий творчий характер має <...> робота Сталіна "О политической стратегии и тактике русских коммунистов" (1921 р.) і її варіант "К вопросу о стратегии и тактике русских коммунистов" (1923 р.). <...> Якщо оцінювати зміст цих робіт за загальноприйнятими в науці критеріями, то висновків тут більше, ніж на дуже сильну докторську дисертацію за спеціальністю "політологія" або, точніше, "політична технологія". Причому своєї актуальності вони не втратили і через багато років*»[7]. Вважаємо, що управлінський талант Сталіна компенсував його військову некомпетентність. Саме організаторські здібності керівника СРСР дозволили побудувати ефективну державну систему, організувати роботу тилу і здобути Перемогу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. Закордонні дослідники називають Сталіна всебічно талановитим, підкреслюючи, що

[6] Stalin // The New Encyclopaedia Britannica. – 15th edition. – Chicago : The University of Chicago, 1993. – Vol. 21 : Sordello to Texas. – P. 181.

[7] Колесов Д. В. И. В. Сталин : загадки личности / Д. В. Колесов. – М. : Московский психолого-социальный институт; Флинта, 2000. – Кн. 4.

найбільш яскравою його рисою була неперевершена майстерність політичного маневру[8]. Слід пригадати також, що у 1888 р. Й. В. Сталін поступив до Ґорійського духовного училища. У липні 1894 р. після закінчення училища був відзначений як кращий учень. Його атестат містить п'ятірки з більшості предметів (лише з арифметики та грецької мови – четвірки)[9]. Наведені дані свідчать про непересічність персоналії, під знаком якої радянська країна, і Зміївщина зокрема, жила у період, представлений читачеві цією збіркою.

Значна роль Й. В. Сталіна у розвитку освіти та науки. 1934 р. було відновлено викладання історії в середній та вищій школі. Саме у цей час працювали видатні учені історики – академіки В. В. Мавродін, Б. Д. Греков, Б. О. Рибаков. Їхні фундаментальні роботи є джерелом сучасного уявлення про давньоруське минуле нашої країни.

Для заохочення видатних діячів науки, техніки і культури в 1941 р. були засновані Сталінські премії, які присуджувалися щорічно. Розвиток радянської науки і техніки за часів Сталіна можна охарактеризувати як зліт. Створена мережа фундаментальних і прикладних науково-дослідних інститутів, конструкторських бюро та вузівських лабораторій, а також тюремно-табірних конструкторських бюро (так званих «шараг») охопила весь фронт досліджень. Учені стали справжньою елітою країни. Такі імена, як фізики І. В. Курчатов, Л. Д. Ландау, І. Є. Тамм, математик М. В. Келдиш, творець космічної техніки С. П. Корольов, авіаконструктор А. М. Туполєв, відомі в усьому світі. У повоєнний час, виходячи з очевидних військових потреб, найбільша увага приділялася ядерній фізиці. Так, тільки в 1946 р. особисто Й. В. Сталіним було підписано близько шістдесяти найважливіших документів, що визначили розвиток атомної науки і техніки. Результатом виконання цих рішень стало створення атомної бомби, а також будівництво першої в світі АЕС в Обнінську (1954 р.) та подальший розвиток атомної енергетики.

Саме на період правління Й. В. Сталіна прийшовся творчий розквіт багатьох непересічних уродженців Зміївщини: доктора сільськогосподарських наук, академіка В. С. Пустовойта, доктора географічних наук,

---

[8] Stalin // The New Encyclopaedia Britannica. – 15th edition. – Chicago : The University of Chicago, 1993. – Vol. 21 : Sordello to Texas. – P. 184.

[9] Семанов С. Н. Иосиф Сталин. Жизнь и наследие / С. Н. Семанов, В. И. Кардашов. – М. : Новатор, 1997. – С. 16.

академіка П. С. Погребняка, доктора геолого-мінералогічних наук, професора Я. С. Едельштейна, доктора сільськогосподарських наук В. Г. Аверіна, доктора біологічних наук, академіка Є. М. Лавренка.

В той же час, централізоване управління науковою діяльністю, не завжди компетентне, призвело до обмеження напрямків, які, як вважалося, суперечать діалектичному матеріалізму і тому не мають практичної користі. Цілі галузі досліджень, такі як генетика і кібернетика, оголошувалися «буржуазними лженауками». Наслідком цього були численні арешти і розстріли відомих радянських учених. Розгром кібернетики забезпечив фатальне відставання СРСР від США у справі створення електронно-обчислювальної техніки – роботи над створенням вітчизняної ЕОМ почалися тільки у 1952 р., хоча відразу після війни в СРСР були всі наукові й технічні кадри, необхідні для її створення. Повністю була розгромлена російська генетична школа, що вважалася однією з кращих у світі. При Сталіні державною підтримкою користувалися дійсно лженаукові напрямки, такі, як лисенківщина в біології та (до 1950 р.) нове вчення про мову в лінгвістиці, втім, розвінчане самим Й. В. Сталіним під кінець життя.

Таким чином, сталінізм, як особливе явище у історії, відзначається з одного боку мільйонними жертвами репресій, насильницькою колективізацією та голодом 1932–1933 рр., а з іншого – Перемогою у Великій Вітчизняній війні, побудовою потужної наддержави з розвиненою промисловістю та наукою. Не буде перебільшенням сказати, що упродовж 1954–1991 рр. радянська держава розвивалася за інерцією, закладеною у часи сталінізму. Багато у чому позитивні наслідки цього періоду вдаються взнаки на пострадянському просторі й донині. На інтуїтивному рівні це відчувають і пересічні громадяни, далекі як від суспільно-гуманітарних наук, так і від тих віддалених часів. Доктор політичних наук С. Ф. Черняховський 2012 року навів дані, що 61 % громадян Російської Федерації дали Сталіну позитивну оцінку і 39 % – негативну[10].

Сучасним антисталіністам нічим хвалитися. СРСР у 1953–1991 рр. жив та розвивався на потужному науково-індустріальному фун-

---

[10] Черняховский С. Ф. Чтобы оценивать Сталина, Медведев должен хоть что-то сделать для страны / С. Ф. Черняховский // Русская народная линия. – Электронный ресурс : http://ruskline.ru/news_rl/2012/10/31/sergej_chernyahovskij_slova_medvedeva_eto _v_izvestnoj_stepeni_slova_zavisti/ (дата обращения 21.12.2014).

даменті, закладеному Й. В. Сталіним. Досягнень та перетворень, подібних тим, які були здійснені нашим народом у 1924–1953 рр., не знають сучасні країни пострадянського простору. Тому антисталіністам залишається тільки одне – якомога витонченіше зганьбити соціалістичну систему, в тому числі у питаннях будівництва планової економіки, якісних і безкоштовних освіти та медицини.

Яким був період 1921–1953 рр. конкретно для Зміївського району Харківської області УРСР яскраво опишуть подані дослідження.

За своєю структурою ця збірка є сукупністю логічно завершених та самостійних робіт, які разом охоплюють проміжок часу з 1921 р. до 1953 р. Усі роботи спеціально для цієї збірки доповнені архівними даними та рідкісними світлинами того часу, які з огляду на обмеження у кількості аркушів дослідницької роботи не були включені до конкурсних варіантів цих праць. Значної переробки та доповнень зазнала робота, присвячена голоду 1931–1933 рр., що зумовлено необхідністю уведення до наукового та краєзнавчого обігу нових джерел та проведенням історіографічного огляду з теми. Ілюстрації (світлини, таблиці, карти) винесено в кінець книги й пронумеровано відповідно до розділів збірки (рис. I-1, рис. III-5, табл. II-2 і т. п.). Загальний довідковий апарат становлять список скорочень, що їх було використано у роботах, список джерел ілюстрацій та додаток, який пояснює усі адміністративно-територіальні зміни на Зміївщині у 1921–1933 рр.

Усі цитати перекладено українською.

Щиро дякуємо рецензентам збірки В. В. Лантуху, А. О. Курьонишеву, С. М. Куделку, Д. В. Підлісному, редакторам Т. Л. Клименко, В. С. Лапченко. Також висловлюємо вдячність меценатам, завдяки фінансовим пожертвам яких ця книга вийшла у світ: депутату Харківської обласної ради Валерії Олегівні Мураєвій, підприємцю Анжеліці Миколаївні Керопян і нашому співавтору Анні Сергіївні Богацькій.

Зміїв,
лютий 2015 року

З повагою, президент
Зміївського наукового краєзнавчого товариства,
член-кореспондент Петровської академії наук та мистецтв
Ю. О. Коловрат-Бутенко

Частина I
НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА
(1921–1928 рр.)

Ю. О. Солдатенко

ВСТУП

Актуальність. Щорічно Зміївський ліцей № 1 Зміївської районної ради Харківської області імені двічі Героя Радянського Союзу З. К. Слюсаренка разом з працівниками музейного комплексу навчального закладу проводить пошукову роботу в архівах України з вивчення історії Зміївського району. Важливим і переломним періодом в історії нашої малої Батьківщини є таке складне і багатогранне явище, як нова економічна політика (неп), що включала в себе цілий ряд заходів. З огляду на те, що Зміївський районний архів і архів районної газети «Правда Зміївщини» були втрачені в ході боїв за визволення Змієва в 1943 р., зазначений період не отримав ще належного висвітлення в науковій літературі, а тому ця робота представляє особливу актуальність.

Історіографія. У краєзнавчій літературі тема цієї роботи висвітлена, але майже не вивчалася. У фундаментальній для свого часу праці «Історія міст і сіл» [38; 39] неп не досліджений як особливе явище: автори її фактографічно розповідають про створення артілей та сільськогосподарських товариств, розвиток культури та інфраструктури [39, с. 449-450]. Сам неп названий у книзі «відбудовчим періодом». Інша краєзнавча робота «Зміїв» викладає матеріал у тому ж дусі [32, с. 42-54]. Слід враховувати, що ці роботи носять політично заангажований характер. Деякі дані по періоду 1921–1928 рр. містяться у науково-популярній роботі М. І. Саяного «Зміївщина – Слобожанщини перлина» [41, с. 95-102]. Незначні відомості, що мають загальноописовий характер, містяться у книзі «Лиман. Село Зміївського району Харківської області» [33, с. 64, 69-70]. Колективна праця Л. П. Хименко та К. М. Коваленко описує, окрім іншого, і соціально-економічний розвиток с. Соколово 1920-х рр. [42, с. 38-40].

Питання голоду 1921–1923 рр. висвітлено у роботах Б. П. Зайцева, О. Л. Рябченко [35; 36], М. І. Саяного [41, с. 95-96], Е. Г. Дегодюка [33, с. 69], Л. П. Хименко і К. М. Коваленко [42, с. 44-45].

Проте, загальна кількість фактичного матеріалу, що депонована в архівах, дозволяє значно ширше розкрити питання даної теми.

Об'єктом нашої дослідницької роботи є проведення нової економічної політики на території Зміївського району Харківської області УСРР в 1921–1928 рр., а **предметом** – розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі.

Метою даного дослідження є:

1) співвідношення загальносоюзних заходів нової економічної політики з її втіленням у Зміївському районі;

2) пошук і введення в науковий обіг невідомих раніше фактичних даних по зазначеному періоду;

3) реконструкція подій 1921–1928 рр. на території Зміївського району;

4) історична оцінка непу.

Географічні рамки роботи змінюються у відповідності до адміністративно-територіальних змін, які зазнавав Зміївський повіт та Зміївський район. Наприкінці грудня 1919 р. із семи лівобережних волостей Зміївського повіту було утворено Чугуївський повіт (рис. І-1). 15 березня 1922 р. постановою Президії ВУЦК було ліквідовано Чугуївський повіт, волості якого перейшли до Харківського, Куп'янського, Зміївського та Вовчанського повітів. 1922 р. Шелудьківський волосний виконком незаможних селян реорганізовано у райвиконком із районним центром в с. Андріївка, с. Скрипаї теж було передано до Андріївського району.

З 1923 р. в Україні було розпочато адміністративно-територіальну реформу, в основу якої покладено принцип економічного районування. Повіти і волості замінювалися на округи і райони, яких на території ліквідованої Харківської губернії створили відповідно 5 та 77. На історичних землях Зміївщини були утворені наступні райони: Андріївський, Балаклійський (у межах Ізюмського округу), Зміївський, Коробочкинський, Олексіївський, Таранівський, Чугуївський (у межах Харківського округу). Зміївський повіт був перетворений на район у березні 1923 р., а 1924 р. утворюється Таранівський район, села Шелудьківка і Скрипаї знову передано Зміївському району.

Хронологічні межі роботи відповідають періоду 1921–1928 рр. Нижня дата визначена X з'їздом РКП(б), що відбувся 8–16 березня 1921 р, який затвердив нову економічну політику. Верхня дата обумовле-

на завершенням переходу країни до політики індустріалізації як другого етапу непу.

Наукова новизна роботи полягає у введенні нового фактичного матеріалу (рис. І-2), вилученого з Державного архіву Харківської області. Особистий внесок дослідника полягає в тому, що більша частина наведених архівних матеріалів (рис. І-3) вводиться в науковий обіг уперше. Також вперше у краєзнавстві Зміївщини проводиться спроба описати історію регіону зазначеного періоду на основі саме архівних даних.

Методологічною основою роботи є діалектика загальної історії та краєзнавства, яка полягає у їх взаємодії та співвідношенні як загальне й одичне. Широко застосовані аналіз джерел та синтез отриманого фактичного матеріалу. У роботі використовуються також компаративний та нарративний метод.

Джерельну базу роботи складають:

- твори Й. В. Сталіна [8; 9; 10];
- твори В. І. Леніна [1; 2; 3; 4; 5; 6];
- архівні матеріали Державного архіву Харківської області, вилучені з фондів № Р-10, Р-203, Р-3774 (рис. І-4), Р-244, Р-1934, Р-1944, Р-3772, Р-845, Р-948 [15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27];
- рукопис Н. С. Сердюкової «Первый секретарь первой коммунистической ячейки в Шелудьковской волости» [28];
- спогади жителів Зміївського району Харківської області, опубліковані в місцевій пресі [11; 12; 13; 14].

Практичне використання. Отримані в ході дослідження результати можуть бути використані для організації тематичних музейних екскурсій. Ймовірно, матеріали роботи слід враховувати також при підготовці навчальних посібників з харківщинознавства. При подальшій роботі представлене дослідження може послужити основою для написання магістерських дисертацій та краєзнавчих монографій.

Апробація. Рукопис представленої роботи був читаний на раді музейного комплексу Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка та отримав схвальні відгуки. Робота посіла І місце на районному етапі конкурсу дослідницьких робіт Малої академії наук України у 2014 р. та ІІІ місце на обласному етапі у 2015 р.

Структура. Робота складається із вступу, трьох розділів і висновків. Перший розділ присвячений передумовам, причинам та меті непу,

другий – його реалізації у сфері сільського господарства, промисловості та торгівлі, третій – згортанню та наслідкам непу.

Щиро дякуємо керівнику музейного комплексу Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка Н. М. Комишанченко, директорові Зміївського краєзнавчого музею М. І. Саяному за надані фотоматеріали. Окрему подяку висловлюємо науковому консультанту – доктору історичних наук, професору ХНУ ім. В. Н. Каразіна Ю. П. Волоснику.

Розділ І
ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ ТА МЕТА НЕПУ

По закінченню громадянської війни починається новий етап в історії Зміївщини. Народ дихнув з полегкістю, перейшов до мирної праці, спрямованої на відбудову народного господарства. Але цей процес відбувався в досить складних умовах. За період воєнних дій, неодноразових переходів фронтів народному господарству було заподіяно великої шкоди. Вщент зруйновані стояли паперова фабрика, заводи, розруха панувала на залізничному транспорті. Економіка перебувала в катастрофічному стані внаслідок розпаду економічних зв'язків між містом і селом, між центром і периферією, політики воєнного комунізму з продрозкладкою, забороною торгівлі і фактичним відчуженням селянина від результатів його праці.

Не в кращому становищі перебувало і сільське господарство. Зміївський повіт, як і багато інших, у 1920 і 1921 рр. охопив сильний неврожай, який ще більше ускладнив проблему виробництва хліба, забезпечення населення продовольством, а промисловість – сировиною. У звіті Зміївського повітового виконавчого комітету за 1 жовтня 1921 р. – 1 квітня 1922 р. зазначалось: *«Повіт переважно сільськогосподарський, дрібна кустарна промисловість слабо розвинена і служить тільки підсобним ремеслом у сільському господарстві. Гострий недорід в 1920 і 1921 рр. сильно вдарив по сільському господарству, почався голод, епідемії. Населення харчується всякою покиддю ...»*. Привид голоду навис над Зміївщиною в січні 1922 р. За даними статистики, у Зміївському повіті в січні 1922 р. нараховувалося 20–25 % голодуючих. Господарств, які мали запаси продовольства на 3–4 місяці, була теж така кількість. А от 50 % населення розраховувала тільки на державну дотацію, щоб одержати позичку до нового врожаю в розмірі 100–200 тисяч пудів хліба [12].

У цей час в Зміївському повіті було створено повітовий комітет взаємодопомоги, голова якого І. І. Сизранцев уже в лютому 1922 р. звернувся до населення повіту з закликом допомоги голодним: «*Голод ... підкрадається і до Зміївського повіту, несучи з собою смерть. Громадяни! Нехай ви були байдужі в справі допомоги Поволжю, страждання якого ви не бачили і стогонів їх не чули, але ж у нас у повіті ці стогони голодних не дають вам спати, і страждання ці перед вашими очима. Так не будьте ж сліпі до сусідніх страждань і глухі до їх стогонів! ... Всі, як один, на*

боротьбу з народним лихом, з голодом і розоренням! У цьому наше спасіння ...» [35].

Комітети взаємодопомоги були створені по селах повіту. Вони організовували поїздки в урожайні губернії з метою закупівлі хліба, картоплі. Із всіх організацій, які привозили продукти харчування, у комітети взаємодопомоги направлялися відрахунки. А влітку 1922 р. практично вся робота по допомозі голодуючим у Зміївському повіті перейшла до «Американської адміністрації допомоги». Це була неофіційна, добровільна благодійна організація під керівництвом Норберта Гувера. Гуманітарну допомогу жителі повіту отримували і від місії Фрітьйофа Нансена – великого ученого, полярного дослідника, який на боротьбу з голодом в Україні витратив більшу частину Нобелівської премії, отриману в 1921 р. 28 січня 1923 р. Ф. Нансен приїхав до Харкова, де його зустрічали як Богарятівника [35].

Незважаючи на те, що територія України була уражена голодом, велика кількість хліба вивозилась до Росії. Про це свідчать чисельні телеграми В. І. Леніна. *«Найретельніший підрахунок очікуваного надходження хліба, враховуючи тривалу перерву зв'язку з Сибіром, з метою хоча б деякого пом'якшення продовольчої кризи у центрі змушує самим категоричним чином вимагати від Укрнаркомпроду виконувати регулярну відправку сорока вагонів продовольства щодня з призначенням – центру. Висловлюю наполегливе бажання відправки шістдесяти вагонів згідно депеші Владимирова № 3781, впевнений, що Укрнаркомпрод гаряче відгукнеться на це звернення, зі свого боку прошу Укрнаркомпрод проявити максимальні зусилля і негайно вжити всіх доступних заходів, щоб виконати це нове завдання і тим самим полегшити наше продовольче становище у вкрай важкий для нас момент з метою надання фактичної допомоги у справі відправки хліба в Центральну Росію»* [6, с. 308].

«Починаючи з двадцять другого червня відправка хліба центру Вами абсолютно припинена. На додаток телеграми Брюханова вказую на повну безвихідність становища центру, якщо негайно не буде відновлена відправка з України не менше одного маршруту на добу. Без цього неминуча тривала і тяжка перерва у постачанні столиць, тим більше неприпустима під час з'їзду Комінтерну. Тому пропоную негайно відновити відправку хліба на північ, не менше тридцяти вагонів на день» [4, с. 3].

«Сьогодні РТО по доповіді про вивезення продовольства з України постановила, що, позаяк ви взялися своїми засобами виконувати відправку

хліба для центру і так як вона ледве сягає четвертої частини встановленої норми, то якщо протягом трьох днів не буде досягнуто докорінного поліпшення справи, ми змушені будемо призначити свого уповноваженого в Україні. РТО просить відповісти на цю телеграму» [5, с. 2].

Х з'їзд РКП(б), що відбувся 8–16 березня 1921 р., започаткував перехід країни до непу. Неп змінював воєнно-комуністичні форми господарювання на економічні, що ґрунтувалися на розвитку товарно-грошових відносин, на принципах госпрозрахунку в державному і кооперативному секторах економіки, прийнятих нормах оподаткування товаровиробників, на широкому розвитку кооперації, співіснуванні різних форм господарювання, використанні приватної ініціативи в межах і формах, придатних для радянської держави. Перехід до непу розпочався заміною продрозкладки продподатком. Наприкінці березня 1921 р. за постановою ВУЦВК продрозкладку замінено продподатком і в Україні. Відновлення і розвиток виробничих сил селянського господарства були одним із першочергових завдань нової економічної політики [40, с. 15].

Запровадження нової економічної політики палко вітали і трудівники Зміївського повіту, адже вона забезпечувала дальше зміцнення союзу робітничого класу і селянства в будівництві соціалізму. 24 червня 1921 р. ІІІ-й Зміївський повітовий з'їзд КНС прийняв рішення, в якому одностайно схвалив «політику Радянської влади про заміну продрозверстки продподатком, товарообмін і відбудову промисловості» і обіцяв «усі сили віддати на проведення цієї політики в життя» [15, арк. 64]. Неп набирав свої обороти. Починався недовгий період економічного відродження Зміївського повіту.

Розділ II
РЕАЛІЗАЦІЯ НЕПУ

II.1. Неп у сільському господарстві

Продподаток був значно менший від продрозкладки, тому рештою селяни розпоряджалися за власним розумінням. Особиста матеріальна зацікавленість у збільшенні продукції мала стати однією з головних рушійних сил у відбудові і подальшому розвитку сільськогосподарського виробництва. З цією метою постанова X з'їзду РКП(б) «Про заміну розверстки натуральним податком» передбачала певні пільги для старанних господарів, які збільшували посівну площу, підвищували продуктивність своїх господарств [40, с. 24]. 28 січня 1922 р. у Змієві (рис. I-5) відкрились безплатні місячні курси по сільському господарству для селян. Метою курсів було поповнити сільськогосподарські знання, щоб правильно вести своє господарство і отримувати прибуток [19, арк. 59].

З 1921 по 1928 рр. проводились вибіркові (2 – 3 – 5, а згодом 10 %-им) обстеження селянських господарств (так звані весняні опитування). У волостях, не зачеплених 10 %-им земельним опитуванням, також проводилось весняне опитування. Як зазначалося в телеграмі губернського устатбюро до Зміївського устатбюро, «*метою опитування є, поперше, виявити зміни, що відбулись у складі землеробського населення, в розмірі і складі польових і огородніх посівів у кількості тварин, домашньої птиці і знарядь обробки; по-друге, встановити загальний розмір перерахованих елементів в сільському господарстві. Цьому опитуванню приділяється досить важливе значення в зв'язку з роботами по складенню остаточного кошторису для продподатку, ось чому весняне опитування повинно бути здійснене з ретельністю і має охопити всі поселення в точно встановлені терміни. Весняному опитуванню повинно підлягати 5 % господарств повіту*» [25, арк. 61].

Згідно положення програмних робіт з поточної сільськогосподарської статистики на 1922 р., за станом посівів і трав з моменту виходу озимих з-під снігу до збирання всіх польових рослин, і потім з моменту посіву нових озимих і до відходу їх під сніг повинно вестись систематичне спостереження, під яким мають знаходитись озиме жито, ярова пшениця; ячмінь, овес, гречка, просо, кукурудза, соняшник, льон, конопля, картопля, цукровий і кормовий буряк, баштани, огороди і сінокоси. Також не-

обхідна боротьба зі шкідниками для збереження посівів, тож Зміївський виконком постановою від 15 травня 1922 р. «Про боротьбу з ховрашками» оголосив в усіх волостях повіту обов'язкову боротьбу з ховрашками [19, арк. 72]. За свідченням про стан посівів хлібів і інших культур по Зміївському повіту на 15 квітня стан посіву жита був вище середнього, пшениці – майже таким самим. На 1 травня стан жита залишався без змін, а стан посіву пшениці був середнім, тобто трохи погіршився [23, арк. 123, 125]. Для більш точного встановлення розмірів посівних площ, що мали важливе загальнодержавне значення в продподатковій кампанії і практичних заходах відомств, засідання Української економічної ради від 24 травня 1922 р. «Про земельне дослідження і літні роботи» ухвалило: здійснити в поточному році на території УРСР гніздовий 10 %-вий сільськогосподарський перепис, поєднаний з земельним обстеженням за загальним федеративним планом. 9 серпня того ж року план по проведенню перепису затвердили і в Зміївському повіті в протоколі засідання Президіуму Зміївського повіту [23, арк. 23]. Гніздовий перепис проводився з 1920 р. по 1926 р., а потім в 1927 р. Суть перепису полягав у вивченні соціально-економічних процесів в радянському селі, виробничих відносин і класового складу селянства.

29 листопада 1922 р. ВУЦВК ухвалила новий Земельний кодекс УСРР. Він визначав норми земельного права в умовах непу і регулював земельні відносини в доколгоспному селі. Націоналізація землі і передача майже всієї її площі в індивідуальне користування селянам становили основи земельного ладу на селі в роки непу [40, с. 56]. Але Земельний кодекс містив норму, відповідно до якої кожен індивідуальний землекористувач мав входити до земельної громади. Це організація, яка мала виконувати тільки земельні й господарські функції. Тому на початку 1920-х років земельні громади охопили переважну більшість індивідуальних землекористувачів, пізніше – усіх. Багато питань місцевого значення, що їх повинні були розв'язувати сільські ради, вирішували саме земельні громади. Вони подавали допомогу своїм членам (громадянам), постраждалим від різних нещасть. Допомога надавалася погорільцям, сиротам та іншим потерпілим. 10 січня 1928 р. Загальні збори Диптанівської земельної громади Зміївського району Харківської округи розглядали питання про надання допомоги погорільцям Ф. Диптану й Ф. Фоменку. Було ухвалено виділити постраждалим дерева з громадського лісу [16, арк. 44, 45].

Земельні громади дбали про пожежну безпеку. Однією зі статей їхніх видатків були видатки на пожежну охорону. 1927 р. Водянська земельна громада Зміївського району Харківської округи збудувала пожежний сарай [17, арк. 75].

Земельна громада, як об'єднання селянських господарств, мала орган, що керував її справами. Таким органом були Загальні збори (сход) повноправних її членів. Як типовий приклад робіт загальних зборів громади можна навести роботу Костянтівської земельної громади Зміївського району Харківської округи. Її протоколи добре збереглися за 1927–1929 рр. Це була звичайна земельна громада, яка налічувала в своєму складі 334 двори. Виявилося, що сход цієї громади вирішував у 1927 р. такі питання:

- про найом сторожів для охорони лугу, лісу, посівів;
- про вибори уповноважених по земельних справах;
- про випас худоби в лісі; про ремонт греблі, мостів, колодязів, клубу, кладовища;
- про організацію споживчого кооперативного товариства;
- про пожежну валку; про землеустрій; про порядок проведення громадських робіт;
- про чергування нічних сторожів;
- про наділення громадян городами;
- про розподіл сінокосів; про меліорацію лугу;
- про правила використання лісу і боротьбу із свавільними порубками в лісі;
- про прийняття нових членів у громаду;
- про прийняття статуту земельної громади;
- про вибори правління земгромади;
- звіт ревізійної комісії земельної громади;
- доповідь уповноваженого земельної громади про виконану роботу;
- про оплату праці сторожів і членів правління громади;
- про землеустрій;
- про розподіл палива (хмизу) між нужденними [23, арк. 1-89].

Велике значення для розвитку селянського господарства в роки непу мала сільськогосподарська кооперація. ВУЦВК і РНК УСРР спільною постановою від 26 жовтня 1921 р. дозволили селянам організовувати сільськогосподарські кооперативні товариства як для спільного ведення

сільгоспвиробництва, так і для організації праці своїх членів, забезпечення їх необхідними сільськогосподарськими знаряддями, насінням, добривами та іншими засобами, а також для переробки лишків продуктів землеробства та інших справ, спрямованих на збільшення кількості і поліпшення якості вироблених ними сільгосппродуктів. Сільськогосподарська кооперація розвивалася у різних формах. Низова мережа складалася з універсальних товариств, що виконували кредитні, збутово-постачальні та виробничі функції і з спеціальних (фахових) товариств, що охоплювали окремі галузі сільського господарства [40, с. 82].

Водночас із кооперативними товариствами виникали і кооперативи виробничого порядку. У 1923 р. у Змієві було створено сільськогосподарське товариство. Його членами були селяни, які вирощували овочі і фрукти, а також ремісники, що працювали в майстернях по виготовленню кілець для колодязів, черепиці, фрезериту і цегли. Товариство допомагало селянам налагодити зразкове парникове господарство, переробляти і реалізувати сільськогосподарську продукцію. Товариство було учасником Зміївської сільськогосподарської виставки, його члени за високі врожаї овочів одержали заохочувальні премії і нагороди. Через деякий час воно було реорганізоване в районне сільськогосподарське кредитне товариство. В обов'язки його входила видача позичок бідняцько-середняцьким господарствам. Організатором цього товариства був І. С. Любченко [13].

В 1921 р. у Шелудьківці було створено «Кооперативне товариство», в 1925 р. – «Машинно-тракторне товариство», а у 1926 р. – «Скотарсько-молочарське товариство». Головою управління цих товариств був В. Я. Сердюк. Одночасно він працював секретарем Шелудьківскої волосної територіальної організації, був організатором серед комсомолу та жінок, працював членом Президіума Шелудьківського волвиконкому, головою Шелудьківського комітету незаможних селян, був головою управління клубу і виконував інші суспільні роботи і партійні доручення. За словами дружини В. Я. Сердюка Н. С. Сердюкової, значення кооперації на селі в той час було досить великим. Вона витісняла приватний капітал із тих областей, де він мав застосування в сільських умовах, вона витісняла приватника як посередника між містом і селом. Недарма місцеві торговці і різні багатії вели шалену агітацію проти кооперації. Так, наприклад, працюючи в селі Скрипаї, на її чоловіка тричі скоювали замах [28, с. 11].

У селі, на думку Н. С. Сердюкової, кооперація виманювала з населення зайві гроші шляхом вкладів за відомі відсотки. З часом кооперація стала володіти великими статками. Про те, яку велику роль мала кооперація на селі видно хоча б з того, що майже відразу після її організації перший трактор в Шелудьківській волості був куплений у держави на кошти «Машинно-тракторного товариства», в селі Шелудьківка був відкритий молочний завод на кошти «Скотарсько-молочарського товариства», на якому перероблялось за рік 10 000 пудів молока на масло всіх сортів, сметану і сир. Кооперація вигодовувала до 100 свиней. Все управління з головою В. Я. Сердюком, активісти проявили ентузіазм і самовідданість, працюючи в кооперації. Достатньо сказати, що управління кооперації працювало безплатно, оплачувався лише апарат. І тільки в 1924 р. члени управління стали отримувати заробітну плату в розмірі 45 рублів [28, с. 11-12].

Перша сільськогосподарська артіль у Змієві «Вільний плугатар» була створена в 1922 р. Вона об'єднала 49 бідняцьких господарств. Артіль спочатку мала 26 десятин землі, 11 коней, 13 корів, 6 плугів і 13 борін. У 1924 р. з ініціативи КНС було організовано сільськогосподарську артіль ім. В. І. Леніна, яка об'єднала 68 чоловік [27, арк. 62]. Розвиткові кооперативних форм господарства сприяли і радгоспи району, створені в 1920–1923 рр. Радгоспи ім. ВУЦВКу, «Донець», «Червоний велетень», «Третій вирішальний» на практиці переконували селян у перевазі великих соціалістичних господарств.

Найважливішим заходом на шляху поглиблення непу після смерті В. І. Леніна був новий курс, розроблений жовтневим (1924 р.) і квітневим (1925 р.) Пленумами ЦК РКП(б). Суть нового курсу точно передавав модний у 1925 р. лозунг – «Обличчям до села!». Ідеї нового курсу були покладені в основу постанови III з'їзду Рад СРСР від 20 травня 1925 р. «Про заходи піднесення і зміцнення селянського господарства». З'їзд підкреслив, що кооперативне об'єднання селянства – єдиний шлях піднесення їх господарств, позбавлення експлуатації з боку глитаїв-лихварів та посередників і залучення селян до справи будівництва соціалізму.

У цілому до середини 1920-х років селяни витягли сільське господарство з кризи, а в наступні роки валова продукція рільництва і тваринництва перевершила свій рівень.

ІІ.2. Неп у сфері промисловості

На XIV з'їзді ВКП(б) Й. В. Сталін оголосив задачу партії у сфері промисловості, яка полягала у посиленні розвитку радянської промисловості місцевого значення [10, с. 314-318]. В першу чергу, відновлювались дрібні підприємства, а серед крупних та середніх – підприємства легкої і харчової промисловості. Це пояснюється тим, що тут швидше обертались засоби, вони не потребували великих затрат на оснащення. Вони тісніше всього були пов'язані з споживчим ринком і тим самим сприяли подоланню товарного дефіциту. До того ж тут найяскравіше проявився оздоровлюючий ефект нової економічної політики. Виробництво концентрувалось в державній промисловості, яка формувалась шляхом об'єднання споріднених заводів і фабрик. Влада вишукувала кошти для проведення капітального ремонту заводів і фабрик. Тож за підсумками початкового етапу відродження промисловості, обладнання було відновлено на 85 % [37, с. 207].

Другим фактором, який впливав на оздоровлення промисловості, були зміни методів керівництва нею. З впровадженням непу управління промисловістю було перебудовано на принципах господарського, або ж комерційного розрахунку. Створені трести отримали господарську самостійність. Тобто в рамках поставлених керівництвом країни завдань вони мали право укладати згоди на поставку сировини, палива, деталей, обладнання і т. д. і на продаж своїх виробів. І це позитивно вплинуло на роботу промисловості.

Постачання промисловості сировиною здійснювалось також шляхом створення синдикатів як органів збуту продукції державної промисловості. Вже у березні 1922 р. були створені текстильний і сірниковий синдикати, в квітні – солесиндикат і шкіряний, потім – тютюновий, нафтовий, сільськогосподарського машинобудування. Всього на кінець цього року було створено 12 синдикатів, діяльність яких поширювалась і на Україну [37, с. 207].

Також на підприємствах виникали виробничі наради, а на великих вони були створені в цехах. Виконавчим органом нарад була виробнича комісія. Вона організовувала їх роботу, піклувалась про виконання внесених пропозицій. До середини 1924 р. виробничі наради діяли в усіх заводах і фабриках. Вони зіграли велику роль в мобілізації трудових зусиль широких мас на відновлення промисловості Харкова, Харківської області і

всієї України. І в подальшому виробничі наради вносили значний внесок в розвиток промислового комплексу.

Характерною ознакою того періоду було формування державного партійного і господарського керівництва республіки із представників робочого класу, які пройшли значну школу профспілкової роботи, зокрема в комісіях робочого контролю. Трудові колективи підприємств, їх голови — вчорашні робочі, тому робітники державного, партійного і господарського апарату республіки легко знаходили спільну мову, так як виходили із загальних інтересів. Так забезпечувалось співробітництво, тобто те, що потім називалось соціальним партнерством. Така співпраця забезпечувала успіх у відновленні промислового виробництва [37, с. 207-208].

Протягом 1921–1926 рр. було повністю відбудовано промислові підприємства Змієва. Налагоджено роботу на паперовій фабриці. У 1924/25 господарському році фабрика випустила паперу 534,5 т, в наступному — 731,1 т, що значно перевищувало довоєнний рівень виробництва. Тоді ж побудували електростанцію. З допомогою Харківської губпрофради вдалося придбати три старі двигуни загальною потужністю 22 к. с. Але вони були настільки спрацьовані, що вдалося пустити тільки один двигун потужністю 6 к. с. [18, арк. 178].

У 1921–1923 рр. відремонтували мости в с. Охоче та с. Черкаський Бишкин. У 1923 р. спорудили лісопильний завод, на якому працювало спочатку тільки 17 робітників. Завод виготовляв бруски, дошки, а також шпали для залізничного транспорту [21, арк. 44]. Відповідно з пропозицією губвідділу управління від 2 вересня 1921 р. Зміївський повітовий відділ управління просив місцевий фінвідділ забронювати грошовими знаками всю суму, внесену на рахунок губліскому на потреби лісних розробок. На смолокурнях йшла підготовка пнів і розпилка березових колод для смолокуріння й вигонки дьогтю. Пропонувалось відкрити смолокурні в с. Задонецьке і с. Балаклії. В 1921 р. на Шебелинському і Андріївському цегельних заводах було заготовлено 25 000 шт. цегли-сирця і завантажено в обпалювальні печі. По шкіряному заводі в м. Змієві проведено 2 засипки шкір вапном і зістругано 50 шкір. Протоколом економічної наради Зміївського райвиконкому від 20 липня 1921 р. затверджено: задовольнити Отнаргосп рахунок кошторису 50 кубічних сажнів і 500 пудів дров та вугілля для млинової промисловості [22, арк. 11].

Зважаючи на змінений курс економічної політики, у повіті починає діяти кустарна промисловість. «*На сьогодні часу зареєстровано 3 артілі*

по виробництву та переробці рослинних мас» [21, арк. 60]. В селах Генїївка, Скрипаї і Миргороди з'являлись машинно-тракторні товариства. У 1925 р. геніївське машинно-тракторне товариство придбало трактор «Фордзон». Це був фактично перший трактор, що краяв землі Зміївщини. Коли трактор проїхав вулицями села, а потім вийшов на поле, його супроводжував цілий натовп не тільки хлопчаків, а й дорослого населення. Згодом це товариство було реорганізовано на товариство по спільному обробітку землі (ТСОЗ) [13].

Однією зі складових розвитку промисловості під час непу була електрифікація всієї країни. Розглядалась можливість встановлення вітрогенераторів. Зокрема, В. І. Ленін питав Г. М. Кржижановського: *«Особлива комісія? Чи потрібна? Я добре пам'ятаю, що читав до війни про чудовий розвиток вітряних двигунів і про те, що досягнуті там чудові успіхи. Чи не можна замовити спецові точну довідку: вкажіть літературу, особливо німецьку. І спочатку вивчити (в Держплані) її»* [2, с. 134]. Тож влітку 1928 р. у с. Скрипаї виникло пайове товариство по електрифікації села. Називалося воно «Червоне поле». Для допомоги товариству в його благородному починанні Зміївський райвиконком виділив кредит в сумі 5 000 крб. Отже, Скрипаї – перше в районі село, де засвітилися лампочки Ілліча [13].

У зв'язку з дедалі більшим зростанням промисловості і значними перспективами, передбаченими першим п'ятирічним планом, Зміїв у грудні 1928 р. було віднесено до категорії селищ міського типу [26, арк. 146].

Таким чином, початковий період реконструкції, який хронологічно збігся з першою п'ятирічкою, був для Зміївського району часом подальшого зростання і удосконалення промислового комплексу. Головним підсумком відновлення стало відродження основного капіталу в нечувано стислі терміни. В цьому і полягало основне досягнення відновного періоду.

II.3. Торгівля, сфера обслуговування, культура, соціальна інфраструктура за часів непу

На успіхи в справі відновлення впливала і загальна ситуація в країні. З самого початку непу, уже наприкінці 1921 р. почався перехід від обміну товарами до торгівлі. Це поставило вимогу здійснення фінансової реформи і реформи оподаткування. Відроджувалась заробітна плата за-

місць пайків і оплата транспортних, комунальних та інших послуг замість безплатного користування ними. Була відновлена система податків і промислових зборів.

1923 р. ввійшов в історію як рік відродження традиційних форм підприємства. Зокрема, він став роком формування біржової торгівлі. Якщо в січні 1923 р. в Україні діяло 7 бірж, то в січні 1924 р. – 12. В основу їх територіального розміщення був покладений момент товарності того чи іншого регіону, а згодом – його адміністративно-політичної значимості. Але на відміну від дореволюційних бірж, які мали, як правило, монотонний характер, нові біржі охоплювали в своєму торзі різноманітні товари [37, с. 207].

Разом з біржами поновилися і ярмарки. Уже в грудні 1922 р. уряд УРСР прийняв постанову про порядок відкриття ярмарків. У 1923 р. відновлені найбільші українські ярмарки – Хрещенський в Харкові і Контрактовий в Києві. Значення їх було настільки великим, що Наркомвнуторг СРСР надав харківському і київському ярмаркам статус всесоюзних. Але вони де в чому змінили свій характер – із центрів оптової торгівлі перетворились в осередки оптово-роздрібної. Разом з ними свою другу появу на світ переживали і дрібні, виключно роздрібні ярмарки. В 1924 р. колегія Наркомторга України прийняла рішення про відновлення селянських ярмарків. І в тому ж році їхня кількість перевищила дореволюційну. На Харківщині працювало більше 800 одноденних, дводенних і трьохденних ярмарків [37, с. 208-209].

У листі від 7 липня 1921 р. до Зміївського райвиконкому відділ управління губвиконкому повідомляє, що відкриття базарів в селах: Балаклея, Андріївка, Олександрівка і Таранівка дозволяється з обов'язковим виконанням всіх постанов [22, арк. 35].

На торговців був введений податок, дохід виражався в сумі 14 382 550 крб., не включаючи прибутків збору на базарах, які збираються з тимчасово приїжджаючих на базар. Сума витрачається на облаштування базарів та ремонт приміщень. За період з 1 по 15 серпня по торговельній секції зібрано коштів за базарні місця 390 000 крб. і взято натурою 4 рами для вікон, 2 колеса, 1 кочерга і 2 гребінки [21, арк. 108].

На підставі постанови РНК «Про торгівлю» від 22 серпня 1922 р. Зміївський райвиконком постановив:

1. Особи, бажаючі займатись торгівлею, зобов'язані взяти патент і сплачувати всі державні і місцеві збори, пов'язані з заняттям торговельним промислом.
2. Особи, які відкривають торгівлю в м. Змієві чи повіті, зобов'язані зареєструвати її в управлінні Зміївської райміліції в установленій формі [19, арк. 107].

Приватна торгівля в Зміївському повіті до 20 жовтня 1922 р. з дня на день розросталась, але в зв'язку з оголошеною підвищеною таксою на патентне свідоцтво скоротилась. Всього на 1 листопада видано дозволів на право торгівлі по Зміївському повіту 207, з яких 1) у закритих приміщеннях: на торгівлю м'ясом – 13, буфетів – 1, чорно-бакалійних – 9; 2) на базарах відкрита торгівля на полицях: печеним хлібом – 26, м'ясом – 14, чорно-бакалійних – 127, галантереї кашкетами – 1 і шкіряними товарами – 6. Ціни на товари поступово зростали [21, арк. 109].

Не менш важливу роль у розвитку торгівлі відігравала і споживча кооперація. На Зміївщині під керівництвом і безпосередній участі І. І. Сизранцева, який був ініціатором і організатором кооперативного руху, було створено Зміївську споживчу кооперацію [13]. 1925 р. споживчу кооперацію було створено у с. Соколово. Головою обрали П. Р. Куляса. Через рік вона посіла перше місце у районі. Загалом Соколівська кооперація налічувала 7 крамниць: 4 – у Соколово, 1 – на хуторі Шемети, 1 – в Миргородах, 1 – на Вилівці [42, с. 39]. Радянська влада покладала на кооперацію завдання утворення «змички» між містом та селом, але для цього необхідно було, щоб вона мала розгалужену мережу торгівлі, надавала споживачам якісні товари за низькими цінами, володіла культурою обслуговування та торгівлі, щоб «кожен робітник і селянин побачив на власні очі переваги кооперації перед приватним ринком» [29, с. 72]. Але в умовах швидкого розвитку приватної роздрібної торгівлі споживча кооперація не змогла ефективно і раціонально налагодити свій торгівельний апарат. Загалом, на 1929 р. у Зміївському районі діяло 15 споживчих кооперативних товариств, в яких об'єднувалося 5 736 пайовиків [13].

Важливим моментом стало розширення мережі народної освіти (рис. І-6). В 1921 р. у Змієві працювало три початкові трудові школи (рис. І-7), в яких навчалося 375 дітей, одна семирічка на 230 учнів, автомоторний технікум на 60 учнів і школа для дорослих на 300 чоловік. Всі ці заходи сприяли підвищенню освітнього рівня населення. Велика увага приділялася в ці роки і діяльності культурно-освітніх закладів. У

фонді районної бібліотеки налічувалася 2 241 книга. Свої бібліотеки мали також школи, паперова фабрика і деякі установи. На підприємствах і вокзалі, в установах і колгоспах діяли червоні кутки та хати-читальні. За постановою Харківського окрвиконкому в м. Змієві був організований дитячий реформаторіум (дитяча трудова колонія). Організовано його було в 1926 р., проіснував цей дитячий заклад протягом 10 років. Сотні безпритульних дітей одержали тут освіту, виховання, призвичаїлись і залучилися до активної трудової діяльності на користь суспільства. Особисто А. С. Макаренко двічі відвідував цей реформаторіум. Його методи роботи з безпритульними широко застосовувалися і в Змієві. Із стін реформаторіуму вийшло багато освічених, вихованих, безмежно відданих своїй Вітчизні юнаків і дівчат [14].

У 1927 р. методом народної будови було споруджено приміщення клубу, де зараз знаходиться Будинок культури. У його будівництві взяли найактивнішу участь усі трудящі, під керівництвом місцевих профспілкових та комсомольських організацій. В десяті роковини Жовтневої революції 1917 р. відбулося урочисте відкриття клубу [11]. Було відкрито їдальню (рис. І-8).

Темпи будівництва навчальних і культурних закладів на Зміївщині були досить високі. Це, зокрема, відзначив на Харківській окружній конференції П. П. Постишев, закликавши парторганізації всіх районів рівнятися на зміївчан у питаннях культурного будівництва на селі [14].

Протягом 1921–1923 рр. збудовано нову лікарню з добре обладнаними хірургічним, терапевтичним та інфекційним відділенням, відкрито ії дитячу лікарню на 25 ліжок, ще одну аптеку; на той час вже діяли два зубних кабінети, дім санітарної освіти, дезінфекційний загін, дім дитини на 35 місць, дім матері і дитини [34].

Водночас наприкінці 1920-х років розгортається досить значна робота по впорядкуванню Змієва та інших населених пунктів. Прокладаються тротуари, висаджуються дерева на вулицях, у парках і скверах, виростають нові будинки. У 1928 р. бруківка з'єднала центр Змієва із залізничною станцією [14].

Отже, в ході дослідження можна побачити, як відродилась торгівля в період непу. Завдяки фінансовим реформам, проведеним через перехід від обміну товарів до торгівлі, відновилися традиційні форми підприємства, поновили свою роботу і ярмарки. Також набувала поширення і приватна торгівля, але в зв'язку з підвищеною таксою на патенти, довго

не проіснувала. В сфері обслуговування спостерігається значний прогрес: від неписьменності до загальної грамотності, пробудження і закріплення культурних навичок в народі; була розширена мережа закладів охорони здоров'я.

Розділ III

ЗГОРТАННЯ НЕПУ

Вже на кінець відбудовчого періоду в господарському та культурному житті Зміївського району сталися значні зміни. В 1926 р. 42,2 % жителів працювали в сільському господарстві, 14,3 % – у промисловості, 9,1 % займалися кустарними промислами [32, с. 48].

Треба підкреслити, що коли раніше купували будь-яку машину, якщо купляв її один господар то й один з неї мав користь. Радянська влада поставила справу інакше. Коли будували парового млина, то будував не один господар, а об'єднання селян, де брали участь 30–40 незаможників. Відтепер їх залучали до користування спільними машинами, млинами, кооперативними крамницями [7].

У рамках відновного процесу складались передумови для переходу до нового етапу розвитку промислового і сільськогосподарського комплексу Харківської області і всієї України. Ці нові реконструктивні моменти, якими б незначними вони не були, закладали базу для подальшого розвитку народного господарства. Але для цього необхідно було чітко уявити, куди і як вести подальший розвиток. Необхідно було сформулювати програму, популяризувати її серед широких мас населення, перш за все робочого класу, залучити їх до виконання цих задач. Тому в 1925 р. Й. В. Сталін і його однодумці підтримали новий курс на поглиблення непу, але лише з тактичних міркувань, викликаних «новою опозицією». Боротьба у верхніх ешелонах влади змушувала Сталіна та його прибічників маневрувати, криючи свою прихильність до тоталітарної системи. Коли ж вони наприкінці 1927 р. завоювали більшість у керівництві, то негайно перейшли до командно-адміністративних методів керівництва економікою і до відвертої атаки на неп. Гостру хлібозаготівельну кризу, що виникла в країні восени 1927 р. внаслідок нееквівалентного обміну між промисловістю та багатомільйонними селянськими господарствами як результат курсу ЦК ВКП(б) на форсовану індустріалізацію, Сталін та його прибічники оголосили наслідком підступів класового ворога – непманів – підприємців та куркулів. Це дозволило їм використати стан в країні для докорінної зміни існуючого політичного курсу та відмови від непу. Надзвичайні заходи для ліквідації кризи були насамперед спрямовані проти приватного сектору економіки і в кінцевому результаті були розраховані на його експропріацію [31, с. 184]. Проти селян дозволялося застосовувати статтю

107 Карного кодексу про конфіскацію у них лишків хліба, якщо вони відмовляться продати їх по встановлених твердих цінах. Офіційна пропаганда твердила, що вилучають хліб тільки у куркулів і 25 % передають бідноті. Проте існує безліч документів, що свідчать про реквізиції хліба у всіх верств селян. П. П. Постишев 31 січня 1928 р. на засіданні бюро Харківського окрпарткому жорстоко вимагав від місцевих парторганізацій *«хліб викачати... під мітлу»* [40, с. 68-69].

Паралельно розгортався наступ на неп у податковій політиці. Система продподатку мала великі недоліки, на які постійно скаржилися селяни. Найболючішим місцем податків була їх різноманітність, часто раптовість введення, коли селянин не міг заздалегідь підрахувати, скільки ж йому доведеться сплатити протягом року. Скарги селян на непосильний податковий гніт були настільки чисельні, що XII з'їзд РКП(б) (квітень 1923 р.) змушений був замінити частини натурального податку грошовим і об'єднати всі державні і місцеві податки у єдиний прямий сільськогосподарський податок. Але і це не покращило становище селян. Восени 1923 р. Наркомпрод УРСР установив непосильні для індивідуальних господарств кондиційні умови при сплаті податку зерном. Це викликало масові протести селян по всій Україні [40, с. 70, 71].

Окрім єдиного сільськогосподарського податку за постановою ВУЦВК та РНК УРСР в січні 1928 р. був введений податок «Про самообкладання людності на задоволення її громадянських потреб». Він становив до 35 % від загальної суми сільськогосподарського податку. Селяни негативно сприйняли новий податок, оскільки і так були придушені низькими цінами на хліб, надзвичайними заходами, сільгосподатком, і *«коли прийшлося проводити кампанію, то всі як один [постали] проти самообкладання»* [40, с. 73].

Масла у вогонь додавала і масована радянсько-політична пропаганда, спрямована проти нової буржуазії та інших «антирадянських елементів» Радянська пропаганда намагалася сформувати у населення країни негативний образ підступного класового ворога — непмана, що до часу затаївся і лише очікує свого часу, щоб у слушний момент завдати радянській владі «удар ножем у спину». Процес ліквідації нової буржуазії проголошувався офіційною пропагандистською машиною ВКП(б), величезним суспільним досягненням, здійснюваним під керівництвом більшовицької партії. Маніпулюючи суспільною свідомістю, партійні ідеологи намагалися укорінити у народну свідомість думку, що з ліквідацією приватного під-

приємництва та підприємців в суспільстві назавжди зникне будь-яка «експлуатація людини людиною», а отже, значно прискориться процес побудови «світлого майбутнього». [31, с. 186].

З 1928 р. ревізію непу розпочали і в царині землекористування. «Загальні засади землекористування і землеустрою», прийняті ЦВК СРСР 15 грудня 1928 р. переважне право на отримання землі закріпили за сільськогосподарськими колективами, потім за бідняцькими і середняцькими безземельними і малоземельними дворами. Фактично обмежувалася проголошена ще Декретом про землю і підтверджена Земельним кодексом 1922 р. свобода вибору форм землекористування. Вперше після введення непу вводилися обмеження на оренду землі, зокрема, скорочувалися її терміни. Земельна громада обмежувалася в правах і була поставлена під контроль сільради, а особи, що не мали права вибору до рад, позбавлялися права вирішального голосу на зборах земгромади. Таким чином, потрібно визнати, що «Загальні засади землекористування і землеустрою» помітно обмежували права індивідуальних селянських господарств. В дійсності це був відхід від принципів економічного змагання різних укладів у сільському господарстві, проголошених непом, на шкоду продуктивному розвитку сільського господарства. Перехід селянського господарства на колективний шлях став розглядатися як універсальний засіб вирішення всіх проблем сільського господарства [40, с. 74-75]. У статті «Рік великого перелому», що з'явилася 7 листопада 1929 р., Й. В. Сталін «теоретично» обґрунтував політику суцільної колективізації, буцімто в «*колгоспи йдуть селяни не окремими групами..., а цілими селами, районами, навіть округами*» [8, с. 130]. Щоб вивести наше сільське господарство з вікової відсталості і покінчити з нею, Й. В. Сталін вважав, що необхідно було перейти від дрібного селянського господарства до великого, бо тільки велике господарство має можливості застосувати нову техніку, використовувати всі агрономічні досягнення і дати побільше товарної продукції. Але як пізніше виявилось, політика колективізації призвела до занепаду економіки і всіх сфер життя.

ВИСНОВКИ

Дане дослідження дозволило ввести у науковий обіг нові факти, раніше недоступні регіональним історикам. Відкрито цілий пласт архівних документів, що дозволяють значно розширити наше уявлення про період 1921–1928 рр.

Період 1921–1928 рр. став для Зміївського району визначним. У роки воєнного комунізму та в період Громадянської війни економіка країни та життєвий рівень людей значно знизилися. Проведення більшовиками нової економічної політики навпаки сприяло відновленню роботи промисловості, торгівлі та сільського господарства. В ході проведеного дослідження виявлено, що впровадження непу взагалі, і на території Зміївського району Харківського округу, зокрема, слід вважати в цілому позитивним.

За період воєнних дій, неодноразових переходів фронтів народному господарству було заподіяно великої шкоди. Економіка перебувала в катастрофічному стані внаслідок політики воєнного комунізму з продрозкладкою, розпаду економічних зв'язків між містом і селом, між центром і периферією, забороною торгівлі і фактичним відчуженням селянина від результатів його праці. Неп змінював воєнно-комуністичні форми господарювання на економічні, що ґрунтувалися на розвитку товарно-грошових відносин, на принципах госпрозрахунку в державному і кооперативному секторах економіки, прийнятих нормах оподаткування товаровиробників, на широкому розвитку кооперації, співіснуванні різних форм господарювання, використанні приватної ініціативи в межах і формах, придатних для радянської держави.

До середини 1920-х років селяни змогли відновити сільське господарство. Цьому посприяло створення сільськогосподарських кооперацій та земельних громад. Земельні громади вирішували питання місцевого значення, надавали допомогу своїм членам і ділили між ним землю. Сільськогосподарська кооперація була створена як для спільного ведення сільгоспвиробництва, так і для організації праці своїх членів, забеспечення їх необхідними сільськогосподарськими знаряддями, насінням, добривами та іншими засобами, а також для переробки лишків продуктів землеробства та інших справ, спрямованих на збільшення кількості і поліпшення якості вироблених ними сільгосппродуктів. Таким чином, період проведення нової економічної політики став відновлюючим для сільського господарства.

Розвитку промисловості сприяло відновлення дрібних підприємств, а серед великих та середніх — підприємств легкої і харчової промисловості та створення нових підприємств, фабрик, заводів на території Зміївського району. Початковий період реконструкції, який хронологічно збігся з першою п'ятирічкою, був для Зміївського району часом подальшого зростання і удосконалення промислового комплексу.

Не менш позитивних змін зазнала і торгівля. Завдяки фінансовим реформам, проведеним через перехід від обміну товарі до торгівлі, відновилися традиційні форми підприємства, поновили свою роботу і ярмарки. Також набувала поширення і приватна торгівля, але в зв'язку з підвищеною таксою на патенти, довго не проіснувала. В сфері обслуговування спостерігається значний прогрес: від неписьменності до загальної грамотності, пробудження і закріплення культурних навичок в народі; була розширена сітка закладів охорони здоров'я.

Проте нова економічна політика суперечила ідеології радянського керівництва. 13 квітня 1926 р. у своїй доповіді активу ленінградської організації про роботу пленуму ЦК ВКП(б) Й. В. Сталін озвучив перехід країни до політики індустріалізації. При цьому характерно, що індустріалізацію він називав другим періодом непу [9, с. 117]. Таким чином, фактично маскувався перехід від непу, що мав деякі риси ринкової економіки, до планової соціалістичної економіки.

Отримані результати говорять про позитивний вплив нової економічної політики на розвиток Зміївського району Харківської області УСРР.

У ході роботи над темою були вирішені поставлені в дослідженні мета і задачі. Однак, зважаючи на обмеження у об'ємі, проведене дослідження жодною мірою не може претендувати на повноту і, без сумніву, вимагає подальшого пильного вивчення. Величезні фонди Державного архіву Харківської області дають можливість висвітлити і вивчити всі порушені питання більш детально.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

Опубліковані джерела

1. Ленин В. И. В. Я. Чубарю и Х. Г. Раковскому / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – Изд. 5-ое. – М. : Издательство политической литературы, 1975. – Т. 53. – С. 290.
2. Ленин В. И. Г. М. Кржижановскому / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – Изд. 5-ое. – М. : Издательство политической литературы, 1975. – Т. 52. – С. 134.
3. Ленин В. И. И. В. Сталину / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – Изд. 5-ое. – М. : Издательство политической литературы, 1975. – Т. 54. – С. 127.
4. Ленин В. И. Телеграмма Х. Г. Раковскому, М. К. Владимирову, ЦК КП(б)У / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – Изд. 5-ое. – М. : Издательство политической литературы, 1975. – Т. 53. – С. 3.
5. Ленин В. И. Х. Г. Раковскому / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – Изд. 5-ое. – М. : Издательство политической литературы, 1975. – Т. 53. – С. 341.
6. Ленин В. И. Х. Г. Раковскому / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – Изд. 5-ое. – М. : Издательство политической литературы, 1975. – Т. 52. – С. 308.
7. Мазниця А. Що придбало село за останні чотири роки / А. Мазниця // Радянське село. – 1927. – 27 жовтня.
8. Сталин И. В. Год великого перелома. К XIIV годовщине Октября / И. В. Сталин // Сочинения. – М. : ОГИЗ; Госполитиздат, 1949. – Т. 12. – С. 118–135.
9. Сталин И. В. О хозяйственном положении и политике партии / И. В. Сталин // Сочинения. – М. : ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1948. – Т. 8. – С. 116–148.
10. Сталин И. В. XIV съезд ВКП(б) 18–31 декабря 1925 г. / И. В. Сталин // Сочинения. – М. : ОГИЗ; Госполитиздат, 1947. – Т. 7. – С. 259–391.
11. Фединський Ф. Зміївщина в період перебудови / Ф. Фединський // Будівник комунізму. – 1967. – 6 травня.
12. Фединський Ф. Зміївщина в період перебудови / Ф. Фединський // Будівник комунізму. – 1967. – 20 квітня.
13. Фединський Ф. Зміївщина в період перебудови / Ф. Фединський // Будівник комунізму. – 1967. – 27 квітня.
14. Фединський Ф. Зміївщина в період перебудови / Ф. Фединський // Будівник комунізму. – 1967. – 13 травня.

Архівні матеріали

15. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-10. – Оп. 1. – Од. зб. 364.
16. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-1934. – Оп. 1. – Од. зб. 88.
17. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-1944. – Оп. 1. – Од. зб. 1.
18. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Од. зб. 139.
19. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Од. зб. 814.
20. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Од. зб. 1331.
21. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Од. зб. 369.
22. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Од. зб. 277.
23. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-244. – Оп. 1. – Од. зб. 10.
24. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-3772. – Оп. 1. – Од. зб. 3.
25. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-3774. – Оп. 1. – Од. зб. 25.
26. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-845. – Оп. 3. – Од. зб. 3410.
27. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-948. – Оп. 2. – Од. зб. 95.
28. Сердюкова Н. С. Первый секретарь первой коммунистической ячейки в Шелудьковской волости / Н. С. Сердюкова. – Шелудьковка, 1968. – 47 с. – Депонирована в Змиевском лицее № 1 им. З. К. Слюсаренко.

ЛІТЕРАТУРА

29. Волосник Ю. П. Культура кооперативної торгівлі у Харкові в роки непу / Ю. П. Волосник, І. В. Шляхова // Чорноморський літопис. – 2010. – Вип. 1. – С. 71–74.
30. Волосник Ю. П. Ліквідація приватного кредитно-грошового ринку в Україні в умовах зламу непу / Ю. П. Волосник // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 816 : Історія. – Вип. 41. – С. 183–191.
31. Волосник Ю. П. Ліквідація радянської нової буржуазії : соціально-психологічні аспекти / Ю. П. Волосник // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 852 : Історія. – Вип. 40. – С. 134–144.
32. Гольдфарб Л. Г. Зміїв. Історико-краєзнавчий нарис / Л. Г. Гольдфарб, В. М. Селіванов, К. Б. Правовєрова. – Х. : Прапор, 1969.
33. Дегодюк Е. Г. Лиман. Село Зміївського району Харківської області / Е. Г. Дегодюк. – К. : Народні джерела, 2009.
34. Єрьомін Г. Зміїв. Друга половина третього століття існування / Г. Єрьомін // Вісті Зміївщини. – 2000. – 9 вересня.
35. Зайцев Б. Голод 1921–1923 років на Зміївщині / Б. Зайцев, О. Рябченко // Вісті Зміївщини. – 1996. – 15 травня.
36. Зайцев Б. Голод 1921–1923 років на Зміївщині / Б. Зайцев, О. Рябченко // Вісті Зміївщини. – 1996. – 29 травня.
37. История города Харькова XX столетия / А. Н. Ярмыш, С. И. Посохов, А. И. Эпштейн и др. – Х. : Фолио; Золотые страницы, 2004.

38. История городов и сёл. Украинской ССР / Под ред. П. Т. Тронька. – Изд. 2-е. испр. и доп. – К. : Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1976. – Т. 21. Харьковская область.
39. Історія міст і сіл Української РСР : У 26 т. / Під загал. ред. П. Т. Тронька. – К., 1967. – Т. 21. Харківська область.
40. Каліниченко В. В. Селянське господарство в період непу : Історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Х. : Основа, 1997.
41. Саяний М. І. Зміївщина – Слобожанщини перлина / М. І. Саяний. – Х. : Кроссроуд, 2009.
42. Хименко Л. П. Соколів і соколяни. З далекого минулого до сьогодення (Історія. Документи. Спогади) / Л. П. Хименко, К. М. Коваленко. – Балаклія : Балдрук, 2007.

Частина II
РАДЯНСЬКА МОДЕРНІЗАЦІЯ
(1926–1941 рр.)

А. С. Богацька

ВСТУП

Актуальність. Важливим і переломним періодом в історії нашої малої батьківщини є таке явище, як радянська модернізація, що включала в себе цілий ряд заходів: індустріалізацію, коренізацію, колективізацію. З огляду на те, що Зміївський районний архів і архів районної газети «Правда Зміївщини» були втрачені в ході боїв за визволення Змієва в 1943 р., зазначений період не отримав ще належного висвітлення в науковій літературі, а тому ця робота є особливо актуальною. Тим більше, що праць наукового рівня у краєзнавстві Зміївського району обмаль.

Історіографія. У краєзнавчій літературі тема цієї роботи порушувалася неодноразово. Зокрема, в історико-краєзнавчому нарисі «Зміїв» [34, с. 48-55] автори значну частину роботи присвятили колективізації, що проводилася в районі. У фундаментальній для свого часу праці «История городов и сёл Украинской ССР. Харьковская область» [39, с. 358] ця тема також зазнала значного висвітлення. Проте слід враховувати, що ці роботи створювалися за часів тоталітарної влади КПРС, а тому мають політично заангажований характер. Так, наприклад, про голод 1932–1933 рр. не сказано жодного слова.

Ті ж роботи, що були написані у роки незалежності України, навпаки, приділяють значну увагу саме голод 1932–1933 рр. і зовсім не висвітлюють позитивних сторін періоду 1926–1941 рр. [44, с. 45-52; 35, с. 70-92]. Невеликий за обсягом матеріал (виключаючи тему голоду 1932–1933 рр.) про часи радянської модернізації знаходиться у книзі М. І. Саяного «Зміївщина – Слобожанщини перлина» [43, с. 124-125]. Проте, загальна кількість фактичного матеріалу, що міститься в архівах, дозволяє значно ширше розкрити питання даної теми, показати й оцінити досягнення цього часу.

Об'єктом нашої дослідницької роботи є проведення радянської модернізації на території Зміївського району Харківської області УРСР в

1926–1941 рр., а **предметом** – хід колективізації, індустріалізації, розвиток соціальної сфери і культури.

Метою даного дослідження є:

1) співвідношення загальносоюзних заходів радянської модернізації та її втілення у Зміївському районі;

2) пошук і введення в науковий обіг невідомих раніше фактичних даних по зазначеному періоду;

3) реконструкція подій 1926–1941 рр. на території Зміївського району;

4) історична оцінка радянської модернізації.

Географічні рамки роботи збігаються з адміністративними межами Зміївського району Харківської області від 27 лютого 1932 р. Слід також враховувати, що до 13 червня 1930 р. існував окремий Таранівський район. Село Островерхівка ввійшло до складу Зміївського району після постанови РНК УСРР від 15 вересня 1930 р. [42, с. 785-786].

Хронологічні межі роботи становить період 1926–1941 рр. Нижня дата визначена квітневим виступом Й. В. Сталіна, під час якого був намічений перехід країни до політики індустріалізації як другого етапу непу. Верхня дата обумовлена початком Великої Вітчизняної війни, яка перервала третю п'ятирічку (1938–1942 рр.), у ході якої планувалося вжити серйозні заходи щодо розвитку хімічної промисловості і хімізації народного господарства, впровадження комплексної механізації, і навіть здійснити перші спроби автоматизації виробництва.

Наукова новизна роботи полягає у використанні архівних джерел, вилучених з Державного архіву Харківської області, архівного відділу Зміївської районної державної адміністрації та архівного відділу музейного комплексу Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. Вперше у історичному краєзнавстві Зміївщини робиться наголос на великому значенні електрифікації для радянської модернізації краю. Особистий внесок дослідниці полягає в тому, що більша частина наведених архівних матеріалів вводиться в науковий обіг уперше.

Методологічною основою роботи є аналіз джерел та синтез отриманого фактичного матеріалу. У роботі широко застосовується також нарративний та ідеографічний методи, за допомогою яких було створено цілісну картину минулого.

Джерельну базу роботи складають:

- твори Й. В. Сталіна [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12];

- архівні матеріали Державного архіву Харківської області, вилучені з фондів №№ Р-845, Р-858, Р-1939 [19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27];
- історичні довідки про села, колгоспи, радгоспи і галузеві відомства Зміївського району, що зберігаються в архівному відділі Зміївської районної державної адміністрації [16; 17; 18];
- рукопис А. І. Криштопи «Змиево городище» [29];
- рукопис К. Зозулі «История развития Змиевской бумажной фабрики» [28];
- рукопис Н. С. Сердюкової «Первый секретарь первой коммунистической ячейки в Шелудьковской волости» [30];
- археографічний збірник «Промышленность и рабочий класс Харьковщины» [3];
- архівні матеріали, вилучені з фондів № 3, 9 і 14 архівного відділу музейного комплексу Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка [13; 14; 15].
- спогади жителів Зміївського району Харківської області, опубліковані в місцевій пресі [1; 2].

Практичне використання. Отримані у ході дослідження результати можуть бути використані для організації тематичних музейних екскурсій. Матеріали роботи можна враховувати також при підготовці навчальних посібників з харківщинознавства та при підготовці уроків з історії України. При подальшій роботі представлене дослідження може послужити основою для написання магістерської або докторської дисертацій та краєзнавчих монографій. Розглянуті у роботі питання та проблеми, звісно, мають бути вивчені більш глибоко і конкретно.

Апробація. Рукопис даної роботи був розглянутий на раді музейного комплексу Зміївського ліцею № 1 Зміївської районної ради Харківської області імені двічі Героя Радянського Союзу З. К. Слюсаренка у 2013 р. Того ж року робота посіла І місце на районному етапі конкурсу дослідницьких робіт Малої академії наук України.

Структура. Структурно робота складається із вступу, трьох розділів і висновків. Перший розділ присвячений індустріалізації та побудові планової соціалістичної економіки, другий — перетворенням у сфері сільського господарства, третій — розвитку соціальної інфраструктури та культури району.

Виконуючи свій приємний обов'язок, дякуємо всім, хто сприяв написанню і поліпшенню даної роботи: Н. М. Комишанченко, а також працівникам Зміївського краєзнавчого музею та Зміївської районної бібліотеки.

Розділ I
ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ І ПОБУДОВА ПЛАНОВОЇ ЕКОНОМІКИ

13 квітня 1926 р. у своїй доповіді активу ленінградської організації про роботу пленуму ЦК ВКП(б) Й. В. Сталін озвучив перехід країни до політики індустріалізації. При цьому характерно, що індустріалізацію він називав другим періодом непу [10, с. 117]. Таким чином, фактично маскувався перехід від непу, що мав деякі риси ринкової економіки, до планової соціалістичної економіки.

Основною і головною причиною переходу країни до індустріалізації була необхідність прискорення темпів розвитку промисловості, особливо важкої, від якої залежала обороноздатність країни. Також необхідним був розвиток власного машинобудування, без якого була б неможлива економічна самостійність СРСР [10, с. 119-121]. Й. В. Сталін справедливо стверджував: «*Ми відстали від передових країн на 50–100 років. Ми повинні пробігти цю відстань в десять років. Або ми зробимо це, або нас зімнуть*» [7, с. 39].

Головною проблемою проведення індустріалізації була відсутність фінансових коштів. Інвестиції з-за кордону були виключені, оскільки на Генуезькій мирній конференції Радянська Росія відмовилася виплачувати борги за позиками царського уряду. СРСР не міг дозволити собі витягувати фінанси за рахунок експлуатації колоній, подібно Великобританії і не міг використовувати кошти, отримані в результаті переможних воєн, подібно Прусському королівству (Франко-пруська війна). Тому було зроблено опору на внутрішні ресурси країни. Серед таких Й. В. Сталін зазначив: 1) націоналізовану промисловість; 2) націоналізовану зовнішню торгівлю; 3) державну внутрішню торгівлю; 4) державну владу, яка розпоряджається бюджетом; 5) націоналізовану банківську систему; 6) внутрішні позики; 7) посилення експорту; 8) зміцнення курсу червонця; 9) режим економії і створення резервів [10, с. 123-129].

Наприклад, у с. Борки в 1928 р. сільрадою були поширені 12 облігацій державної позики на індустріалізацію на суму 300 крб. Також пропонувалася участь у 6 %-ій виграшній позиці індустріалізації господарства [21, арк. 77, 79].

У початковий період індустріалізації (1926–1927 рр.) Зміїв налічував до 6 000 жителів і 1 030 дворів. При цьому основним заняттям

городян було сільське господарство. З промислових підприємств існували наступні:

- майстерня Зміївської профшколи з двигуном 5 к. с., який планувалося посилити до 10 к. с.;
- млин сільськогосподарського товариства, працюючий від трактора з переробкою 250 пудів зерна;
- млин громадянина Затиніна з двигуном 20 к. с.;
- майстерня реформаторіума [20, арк. 11].

Село Звідки у 1927 р. налічувало 3 430 чоловік жителів. Тут знаходився млин простого помелу. Село Замостя налічувало 3 000 жителів. З промислових підприємств був млин з двигуном 20 к. с. [20, арк. 11].

Величезне значення для індустріалізації мала електрифікація промисловості. Інші види енергії не відповідали промисловим масштабам. Так, наприклад, млин простого помелу в с. Звідки був обладнаний трактором «Фордзон». Щодня тут перемелювалося 350 пудів зерна. Працював млин цілий рік по 8 годин на добу. При млині була відцентрова кругла пилка [23, арк. 40]. У кінці 1920-х рр. Харківський окружний виконавчий комітет пропонував електрифікувати Зміїв, Звідки і Замостя за рахунок побудови в районному центрі електростанції [20, арк. 11].

Село Таранівка мало 1 862 двори з 9 311 душами населення. Подібно вище названим населеним пунктам, основним заняттям було сільське господарство. Тут було 3 млини загальною потужністю 100 к. с., 3 олійниці в 24 к. с. і сукновальня у 8 к. с. Таранівка, будучи до 1932 р. районним центром, мало значно розвинену торгівлю з товарним обігом, що досягає до 300 000 крб. на рік [20, арк. 14]. У 1931 р. населення села становило вже близько 15 400 осіб. Планувалося, що Таранівська електростанція буде обслуговувати села Бірки та Рябухіне. У с. Бірки налічувалося 525 дворів з 2 648 жителями. До 1931 р. населення Борок збільшилося, склавши 2 770 осіб. Був млин простого помелу. Необхідно відзначити, що дуже багато жителів села працювали на підприємствах Харкова та Мерефи. Село Рябухіно налічувало 335 дворів з 1 707 мешканцями і, крім того, кілька промислових підприємств. У 1931 р. населення Рябухіно склало 1 740 чоловік. У загальній складності для обслуговування Таранівки, Борок і Рябухіно необхідним було спорудження електростанцій потужністю до 200 кВт (табл. II-1) [20, арк. 14, 252, 253, 255].

Будівництво Зміївської та Таранівської електростанцій проводилося за рахунок місцевих бюджетів, а також за рахунок кредиту, виділеного райвиконкомам на період 1927/28–1932/33 бюджетних років [20, арк. 16].

Електростанція Змієва до кінця 1920-х рр. абсолютно не задовольняла потреби міста, як по зношеності, так і за потужністю. За попередніми оцінками Харківського окружкому було потрібно (включаючи і ремонт будівлі) 70 000 крб. На обладнання електростанції в Бірках потребувалося 11 542 крб. [20, арк.155, 157].

У 1925 р. в радгоспі «Червоний Велетень» уже закінчувалося будівництво ГЕС на Сіверському Дінці потужністю 240 к. с. Одночасно зі станцією споруджувалися маслозавод, вальцевий млин з просорушкою, добова пропускна здатність якої становила 1 800 пудів. Дана станція забезпечувала електрикою, в тому числі, села Гнилиця і Скрипаї [20, арк. 210 зв.].

У кінці 1920-х рр. відповідно до планів Паптресту, почалося збільшення потужностей Донецької паперової фабрики (рис. II-1, II-2) на 400 к. с. Потужність наявного двигуна посилювалася до 100 к. с. з тим, щоб надлишком електроенергії постачати населення Змієва та прилеглих сіл [23, арк. 43, 44, 45].

За перспективним планом розвитку на п'ятирічку 1928/29–1932/33 рр. планувалося Зміївський та Таранівський райони постачати електроенергією з Есхара [23, арк. 47].

Таким чином, одним із наріжних каменів в індустріалізації Зміївського району Харківської області України була необхідність електрифікації.

У резолюції XII окружного з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Харківщини по першому п'ятирічному плану розвитку народного господарства округу на 1928–1932 рр. «Про розвиток промисловості» від 4 травня 1929 р. йшлося, зокрема, про розширення паперової фабрики в Змієві [3, с. 113-114]. У тому ж році на фабриці приступили до встановлення й налагодження другої папероробної машини з розширенням усіх виробничих цехів. 7 листопада 1931 р. був здійснений її запуск, а з січня 1932 р. почався планомірний випуск цигаркового паперу [38, с. 5]. Продуктивність паперовиробників виросла на 45 % і перевищила довоєнний (до Першої світової війни) рівень [34, с. 48-49]. За роки перших п'ятирічок фабрика була спеціалізована на вироблення тон-

ких сортів паперу, а саме: цигаркового та основи для копіювального. Фабричні приземкуваті будівлі виросли у великі, світлі 2-х і 3-х поверхові корпуси [28, с. 2]. Поступово фабрика вийшла на проектну потужність і в 1940 р. виробила 2 015 т цигаркового паперу. У результаті широкого розгортання соціалістичних методів роботи дане підприємство мало непогані показники і було в числі передових у системі паперової промисловості СРСР, за що неодноразово преміювали з присвоєнням перехідного Червоного Прапора [28, с. 2]. У 1935 р. з ініціативи передових працівників Донецької паперової фабрики розгорнувся рух стахановців за перегляд старих норм виробництва, за освоєння нового обладнання. Цей рух породив нових Героїв праці, імена яких стали відомі далеко за межами Змієва: слюсар А. Мощенко, сіткар П. Ятлов, рольник В. Ятлов та ін. Завдяки активності всього колективу, фабрика достроково виконала план другої п'ятирічки [34, с. 49].

У зв'язку з війною у вересні 1941 р. все технологічне, енергетичне та механічне обладнання було демонтовано і евакуйовано на Косинську паперову фабрику Кіровської області [38, с. 6].

У 1928 р. почав відновлюватися Зміївський спиртогорілчаний завод, підірваний у період громадянської війни [9, арк. 6].

У 1930-х рр. були розширені і реконструйовані також інші підприємства — лісопильний, хлібний, цегельний, ремонтний і консервний заводи, паровий млин, олійниця, друкарня, взуттєва і швейні майстерні. Були побудовані обозобудівний завод (рис. ІІ-3) і авторемонтні майстерні [34, с. 49].

Разом з відновленням державних підприємств відбувався процес соціалістичного перетворення ремісничого виробництва. Кустарі і ремісники об'єднувалися в промислові артілі.

Період 1926–1941 рр. став для Зміївського району переломним. Якщо наприкінці 1920-х рр. промисловістю вважалися млини, просодерні й майстерні, то індустріалізація привела до відновлення старих і будівництва нових заводів та підприємств. Таким чином, проведення індустріалізації взагалі, і на території Зміївського району Харківської області зокрема, слід вважати в цілому успішним.

Розділ II
КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ

Навіть під кінець непу Зміїв все ще залишався великим селом. Досить відзначити, що в 1926 р. 42,2 % населення Змієва було зайнято у сільському господарстві і тільки 14,3 % – у промисловості; 9,1 % становили держслужбовці та особи вільних професій; 2,1 % – безробітні, решта – люди похилого віку і персони з нетрудовими доходами [34, с. 48].

У 1928 р. радянський уряд запланував перехід до нових типів господарювання на селі. Одним з перших кроків у цій області було встановлення обов'язкових закупівельних цін на зерно. Ціна ця була занижена. Таким чином, збиралися кошти на проведення індустріалізації в країні. Природно, середняки і куркулі не поспішали продавати зерно за державною ціною, що викликало лють Сталіна, який вважав, що врожай в 1928 р. був небувалий: «*Подивіться на куркульські господарства: там комори і сараї повні хліба, хліб лежить під навісами за браком місць зберігання, в куркульських господарствах є хлібні надлишки по 50–60 тис. пудів на кожне господарство, не рахуючи запасів на насіння, продовольство, на корм худобі, а ви говорите, що план хлібозаготівель нездійсненний. Звідки у вас такий песимізм?*

...Пропоную:

А) зажадати від куркулів негайної здачі всіх надлишків хліба за державними цінами;

Б) у разі відмови куркулів підкоритися закону, – притягнути їх до судової відповідальності по 107 статті Кримінального Кодексу РРФСР і конфіскувати у них хлібні надлишки на користь держави з тим, щоб 25 % конфіскованого хліба було розподілено серед бідноти і малоспроможних середняків за низькими державними цінами або в порядку довгострокового кредиту» [9, с. 46].

Так чи інакше, в країні вибухнула хлібозаготівельна криза, що загрожувало всій, ще тільки створюваній, моделі економіки. До січня 1927 р. були заготовлені 428 млн пудів зернових хлібів, а до січня 1928 р. заготовки зернових хлібів ледь досягли 300 млн пудів. Тобто, виник дефіцит у 128 млн пудів [9, с. 47]. Причинами цієї кризи була, в тому числі, нестача товарів для села. Передбачалося забезпечити село різними промисловими товарами так, щоб можна було витягти з села мак-

симум сільськогосподарських продуктів. Для цього необхідний був більш швидкий розвиток індустрії, ніж це мало місце в 1928 р. Але для того, щоб розвинути індустрію сильніше, необхідний більш швидкий темп соціалістичного накопичення. Звідси нестача товарів для села. А віддавати хліб за заниженою ціною, не отримуючи нічого натомість, селяни, і це природно, не хотіли.

Одним з ключових моментів радянської модернізації є колективізація. Загальновідомо: в індустріальному суспільстві немає місця дрібним сільськогосподарським виробникам, тому в ньому немає місця і для такого соціального класу, як селянство. Перетворення суспільства в індустріальне передбачає утворення великих сільських господарств з товарним у них виробництвом. Тут можливі два шляхи. Перший з них – фермерський. По цьому шляху йшов розвиток сільського господарства континентальної Західної Європи: дрібні селянські господарства розорялися, великі виживали, перетворюючись на фермерські. В Англії індустріалізація призвела до т. зв. процесу обгороджування, у результаті якого селянство як клас було знищено, а село піддалося депопуляції. У США фермерство утворилося разом із самою державою, минаючи стадію дрібних господарств.

У дореволюційній Росії процес трансформації селянських господарств у фермерські тільки лише почався. Й. В. Сталін усвідомлював і доводив необхідність створення великих сільських господарств [11, с. 189-193]. Однак фермерський шлях був неприйнятний для соціалістичного суспільного ладу як завідомо капіталістичний. Тому був обраний шлях колективізації – руйнування дрібних господарств і створення великих колгоспів і радгоспів [11, с. 195-196].

Характерно, що якщо у капіталістичному суспільстві виживають і стають фермерами найбільш заможні селяни (куркулі), то радянська влада навпаки – зробила ставку на бідняків і середняків. Кулаки ж були оголошені класовими ворогами, обґрунтуванню чого особисто Й. В. Сталін приділив значну увагу [див., напр.: 4, с. 311-312]. У цьому була своя логіка: людина, яка заробила добробут важкою працею, навряд чи від нього відмовиться і вступить до колгоспу, чого не скажеш про бідняків, яким втрачати було нічого. У Зміївському районі було багато дрібних бідняцьких господарств – майже 40 % всіх сільських господарств. 472 не мали ніякої живності, 553 – тягла і реманенту. Через їх відсутність 83 бідняка навіть не обробляли отриману землю і здавали її в оренду. Основними виробниками сільськогосподарської продукції були тоді в ра-

йоні середняцькі господарства. Тим часом товарного хліба вони давали небагато [34, с. 49-50].

Примусова колективізація й вилучення хліба викликали хвилю замахів на працівників радянської влади. У 1929 р. двічі було скоєно замах на В. Я. Сердюка, в якому брало участь 11 чоловік. У їх завдання входило розграбувати будівлю кооперації, а її голову – вбити. За підозрою дружини Сердюка, Н. С. Сердюкової, «*замах організували кулаки і есери*». Перший був скоєний у с. Скрипаї, другий – через два тижні в с. Геніївці, де так само було піддано нападу голову Геніївської сільради Н. С. Сердюкову [30, с. 13-14].

Невдача радянської влади в колективізації і неможливість виконати завищені плани хлібозаготівель приводили до частих змін посадових осіб, переводу їх на інші місця роботи. Сказане яскраво ілюструється послужним списком В. Я. Сердюка. У 1930 р. під час масової колективізації райком перевів Сердюка до с. Геніївки заступником голови куща колгоспів, а потім – на роботу в Зміїв, в «Коопспілку» інструктором по заготівлях. У 1931 р. він був переведений до Зміївської райспоживспілки на посаду завідувача сільгоспвідділу, пізніше – завідувачем заготівельної контори. Тут же його обрали секретарем партійної організації. У 1931 р. райком направив його в с. Борова для виконання хлібозаготівель по продподатку. У 1932 р. «*для зміцнення роботи*» райком партії переводить Сердюка головою сільради в с. Чемужівку. У тому ж році його перевели у с. Таранівку, також для «*зміцнення роботи*». У 1933 р. він з тією ж метою працює у колгоспі «Перше Травня» [30, с. 21-22, 28].

У 1929 р. від рук куркулів загинув голова Задонецької сільради В. І. Щегельський. Цей випадок був використаний керівництвом району для пропагандистських цілей: створене в цей час Товариство по спільній обробці землі (ТСОЗ), було названо ім'ям партійного функціонера [41]. Примусове вилучення при проведенні хлібозаготівель 1931 р. викликало активний опір селян. Так, у с. Борова була розграбована кооперація, а все правління, що складалося з п'яти чоловік – убито. У с. Соколово актив виявився нездатним виконати заплановане, у зв'язку з чим було замінено 80 % його складу, а голова сільради знятий з посади [30, с. 22, 24, 25].

У чорноземних регіонах СРСР примусова колективізація і сильно завищені плани хлібозаготівель призвели до голоду 1932–1933 рр., справедливо іменованого голодомором. Історіографія цього складного питання

величезна, тільки лише за період 1965–2004 рр. було опубліковано 999 робіт на цю тему [див.: 33]. Швидше за все, крім збору хліба на експорт, ставилося завдання підірвати сильні селянські господарства – голод мав підштовхнути розореного куркуля до колгоспу, де за трудодні видавали зерно. У 1940 р. колгоспники Зміївського району отримували 2–4 кг зерна за трудодень, а кращі колгоспники – до 6 кг [14, арк. 7]. Правда, за повідомленням А. І. Криштопи, «*колгоспники і колгоспниці отримували в 1940 р. від 4 до 13 кг зерна на трудодень*» [29, с. 103].

У 1931–1932 рр. було здано державі 3 875 т зерна. А наступного року в Зміївському районі вже було заготовлено 11 161 т хліба [34, с. 51]. Як результат – голод, смерть величезної кількості людей, канібалізм. Хоча останнє явище на території Зміївського району істориками не виявлене. Також встановлено, що голод охопив лише села, що підтверджує міцний зв'язок голодомору з колективізацією. «*Ми розпитували старих, батьків про 1932–1933 рр. І моя мама теж все своє життя трудилася на фабриці. Кажуть, що як почалися труднощі, відразу фабрика завела своє підсобне господарство, створили запас продуктів на зиму. І тоді людям видавали потроху, підтримували робітників, їх сім'ї, пенсіонерів. Так що ніякого голодомору в розглянуті роки не було*» [2].

Більшість зміївських колгоспів, як і у всій країні, на той момент ще були малі й економічно слабкі. Не вистачало машин, не було досвіду організації та оплати праці. У стані створення були перші машинно-тракторні станції (МТС). Така станція була створена і в Змієві на початку 1933 р. Першим її директором був М. Н. Шурпо. У будівництві бази МТС (1934 р.) брали участь колгоспи району, особливо колгосп «8-го Березня», який прибув на будову в повному складі (300 осіб, 80 підвод). До початку 1941 р. Зміївська МТС мала 71 трактор (з них 9 потужних ЧТЗ і дизелів) , 80 плугів, 60 культиваторів, 40 сівалок, 21 комбайн та іншу сільгосптехніку. Працювала 21 тракторна бригада. У 1940 р. збиральна площа склала 6 500 га [14, арк. 2, 4, 6, 7].

Незважаючи на активний опір значної частини селянства, у ході колективізації на території Зміївського району вдалося створити ряд колгоспів і радгоспів. Так, наприклад, у 1929 р. у с. Скрипаї було організовано два колгоспи: «Червоний лан» і «Більшовицька перемога». А у с. Мохнач в тому ж році був організований колгосп імені Ворошилова [18, арк. 3].

У с. Шелудьківка в 1929 р. було організовано два колгоспи: «Перемога» і «Незаможник». У 1931 р. відбулося їх об'єднання в колгосп «Червоний партизан». У цьому ж році було, крім того, організовано ще два колгоспи: «8-го Березня» та імені Шевченка. Всі ці три колгоспи проіснували до 29 листопада 1950 р., після чого їх об'єднали в один, який був названий ім'ям Мічуріна [18, арк. 3].

У 1930 р. на базі комуни «Комінтерн» були організовані п'ять колгоспів: «Червоний орач», імені Ворошилова, «Першого Травня», імені Шевченка, імені Леніна. У 1931 р. на базі їх був організований один колгосп «14-го Жовтня». У 1933 р. на базі його створили чотири колгоспи: імені Ворошилова, «Першого Травня», імені Шевченка, імені Леніна [18, арк. 3]. Останній також мав тривалу організаційну історію: в 1929 р. було створено шість товариств спільного обробітку землі (ТСОЗ): імені Леніна, «Червона зірка», « Червоний орач», «8-го Березня», «Червоне село», «Червоний Засів». У 1931 р. з цих ТСОЗ було організовано три колгоспи: імені Леніна, «Червоний засів», «Червоний партизан», об'єднаних пізніше в один, імені Леніна [18, арк. 3 зв.].

У с. Борова у 1929 р. організовано колгосп «Передовик». У нього влився в 1931 р. колгосп «Червоний партизан». У 1932 р. назву борівського колгоспу було змінено на «Бойовик»[18, арк. 3 зв.].

В Островерхівці було п'ять колгоспів, організованих ще у 1929 р. (до включення села до складу Зміївського району): «Червона діброва», «Червона зірка», «8-го Березня», «9-го січня», «Червоний хімік» [18, арк. 3 зв.].

У 1929 р. у с. Вилівка був організований ТСОЗ. У 1930 р. на хут. Диптани організовано колгосп «Паризька Комуна», а в с. Гришівка – «Червона діброва». У с. Соколово в 1930-х рр. організовано колгосп «Жовтнева Перемога». Пізніше ці три колгоспи були об'єднані в один – «Жовтнева Перемога» [18, арк. 2 зв.].

Радгосп «3-й Вирішальний» Зміївського району Харківської області був організований у листопаді 1930 р. на базі земель розкуркулених господарств і колишньої землі Гука, яка розташована північніше Змієва за лінією залізниці. До весни 1931 р. радгосп мав земельну площу рівно 1 338 га. Спочатку даний радгосп був створений як підсобне господарство заводу «Серп і молот» м. Харкова. Усі працівники та керівний склад були робітниками даного заводу. До весни 1931 р. радгосп не мав назви і займався тільки вирощуванням овочів в заплаві р. Сіверський Донець і в

районі Реп'яхівки. З 1931 р. на нараді активу, а потім на загальних зборах робітників, радгосп був названий «3-й Вирішальний» на честь 3-го ударного року Першої п'ятирічки. У перші роки свого існування радгосп мав мало техніки. Так, 1933 р. з техніки були: 6 тракторів «Фордзон», 1 молотарка, яка гналася «Фордзоном» і 6 кінних сівалок. У 1937 р. у даний радгосп влилися «Будьонівський» і «Пролетарський» із загальною площею 850 га. На базі цих радгоспів було організовано 2 відділення, що існували до червня 1941 р. [18, арк. 1, 1 зв.].

Підводячи підсумок розгляду ходу колективізації на території Зміївського району Харківської області, необхідно відзначити наступне: з усіх процесів, що становлять радянську модернізацію, найменш успішними слід вважати саме перетворення на селі. Ідеологічна заангажованість не дозволила піти по найбільш природному, фермерському шляху розвитку товарного виробництва на селі. Надалі надлишок селянського населення призведе до екстенсивного розвитку всього сільського господарства СРСР. Крім того, заідеологізованість стала однією з причин такого страшного явища, як голод 1932-1933 рр.

Розділ III
РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

Побудова нового соціалістичного суспільства передбачала кардинальну перебудову в культурній сфері. Перш за все, необхідно було завершити ліквідацію неписемності. На період радянської модернізації доводиться також згортання коренізації (українізації). Сам хід індустріалізації та колективізації зумовлював значні зміни і в соціальній інфраструктурі.

У 1928 р. постановою президії Харківського окрвиконкому (протокол № 157) Зміїв було віднесено до категорії селищ міського типу [25, арк. 146]. У 1941 р. питання про перейменування Зміївської селищної ради в міську було винесено на розгляд Президії Верховної Ради УРСР. Але остаточному вирішенню цього питання завадила війна. Лише 22 грудня 1948 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР селище міського типу Зміїв переводиться в категорію міського поселення і було перейменоване в місто Зміїв [29, с. 93-95].

Зайнятість населення Зміївського району в галузях праці в 1928–1929 рр. (початок індустріалізації) виглядала наступним чином:

- сільське господарство – 43 %;
- кустарне виробництво – 8,6 %;
- транспорт – 5,2 %;
- промисловість – 4,3 %;
- торгівля – 4,6 %;
- держслужба – 9,7 %;
- інші галузі праці – 8,5 %;
- інші самостійні – 8,1 % [26, арк. 50-52].

Поліпшувався побут громадян. Зміївська електростанція забезпечувала освітлення установ (40 % споживаної електроенергії) та освітлення квартир (7 %). За рік вироблялося 16,11 кВт•год. Хоча це «світле життя» не було рентабельним. Річний збиток електростанції, наприклад, на 1927–1928 рр., становив 3 000 крб. На вулицях Змієва було 40 світлових точок потужністю в 2 000 свічок [26, арк. 55].

В умовах тотальної убогості виявлялася певна турбота про людей. Наприклад, за «*лояльніше пролетарське ставлення до роботи з побудови пологового будинку і шкіл*» теслярам, штукатурам і покрівельникам видали

нагороду: на кожну людину матерії на 1 сорочку і штани з розрахунку витрат не більше як 6 крб. на людину [24, арк. 102].

У 1928 р. на благоустрій було витрачено 1 400 крб. Мощених вулиць у Змієві взагалі не було. Забруковані були тільки під'їзні шляхи до мостів [26, арк. 54]. Лазня не працювала 2 роки через відсутність води. Оскільки лазня забезпечувалася водою з Центроспирту, який був законсервований. Робочим залізничної станції (рис. ІІ-4) пощастило більше. Вони користувалися лазнею, наявною на станції, а решта зміївчан виявилися позбавлені цієї послуги [26, арк. 53].

У Змієві малося 3 бурових колодязя. Основне ж постачання населення водою здійснювалось з шахтних колодязів [26, арк. 55].

Пожежна частина нараховувала 12 осіб при обозі з 4-х ходів і 5-ти коней. Витрати на утримання пожежної частини на 1928 р. склали 6 300 крб., а на 1929 р. – 7 200 крб. [26, арк. 55].

Житлова інфраструктура в Змієві була ще слабо розвинена. Так, наприклад, двоповерхові житлові будинки становили лише 1 %. Земельний фонд налічував 378 га. З них колгоспам в оренду здавалося 29 га під ріллю (до 50 %), городи і сади. Прибутковість від оренди цих земель становила 800 крб. [26, арк. 54].

Місцевий бюджет на 1928–1929 рр. поповнювався за рахунок доходів від місць на базарі (5 200 крб.), від продажу житлових будівництв (9 300 крб.), від базарних ваг (1 000 крб.). З останньої суми відраховуються витрати на зарплату вагарю в розмірі 400 крб. [26, арк. 56, 57].

* * *

У період 1920–1930 рр. в СРСР проводилася політика коренізації, яка в Україні проводилася у формі українізації. При цьому у союзного керівництва, в особі Й. В. Сталіна, і керівництва УРСР, в особі О. Я. Шумського, відбулися певні розбіжності. Сталін виступив проти насильницької українізації росіян, що проживали в Україні. Крім того, на думку Сталіна, тотальна українізація могла б *«прийняти місцями характеру боротьби за відчуженість української культури і української громадськості від культури і громадськості загальнорадянської, характер боротьби проти "Москви" взагалі, проти росіян взагалі, проти російської культури та її найвищого досягнення – ленінізму»* [12, с. 151-153]. Саме ця суперечність і призвела до припинення політики українізації.

Успішно вирішувалися завдання культурної революції. На основі Законів «Про ліквідацію безграмотності» та «Про загальну чотирирічну освіту» до школи були залучені майже всі діти шкільного віку та узято на облік безграмотне населення до 50-річного віку, створено кілька груп лікнепу і шкіл для дорослих. Період 1927–1930 рр. був часом суцільного навчання дітей і дорослих, причому підручники, письмове приладдя для початкових класів було безкоштовним. У с. Бірки вийшло розпорядження, яке забороняло службовцям сільради розписуватися при видачі пенсії сім'ям червоноармійців замість її одержувачів [21, арк. 71]. Цим стимулювалося прагнення безграмотних до навчання (табл. II-2).

У 1927–1928 навчальному році Зміївська семирічна школа (рис. II-5; рис. II-6) відкрила двері 5-ох класів для дітей сіл району [27, арк. 1, 39].

У 1928 р. на паперовій фабриці сталася ще одна визначна на той час подія – були відкриті дитячі ясла, де вперше почали виховуватися 70 дітей працівників підприємства [32].

Здійснювалася турбота про сиріт. Наприклад, Борівська сільрада поширювала оголошення такого змісту: «*Коли хто з селян або кустарів захоче взяти собі вихованку або вихованця, то направте до районного комітету допомоги дітям. Комісія допомоги дітям віддає до кустарів та селян на трудове виховання дітей: фізично здорових, не хворих, віком від 12 до 17 років; розумних...*

Дітей комісія бере з дитячих колоній, притулків.

Умови передачі: отримають наділ землі; якщо не наділ, то до 6-ти місяців платня на утримання 10–15 карбованців на місяць; передається верхній одяг (чоботи, шапка, сорочка та штани) і білизна в дві зміни» [21, арк. 7].

У Змієві працювали також Будинок культури, 2 клуби, міська бібліотека, в якій нараховувалося 27 000 книжок, бібліотеки на підприємствах і в установах. Разом з ліквідацією неписьменності зміївські педагоги проводили посилену антирелігійну пропаганду серед населення. У новому Будинку культури часто влаштовувалися лекції, диспути, демонструвалися фільми на атеїстичні теми [34, с. 47].

Працювало у Зміївському районі Товариство сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву, яке очолював Я. А. Брехунець (рис. II-7).

* * *

Розвивалася охорона здоров'я. У період 1927–1928 рр. районна поліклініка працювала щочетверга, амбулаторія ж була закрита тільки по вівторках і святкових днях [21, арк. 58]. У 1927 р. в амбулаторію прибув лікар – фахівець з очних хвороб [21, арк. 67]. Турбота про здоров'я людини знайшла своє особливе відображення у місті Зміеві 1938 р., коли був побудований поруч з лікарняним корпусом пологовий будинок на 50 місць. Поліклініка мала добре обладнані відділення: неврологічне, терапевтичне, зубний кабінет, тубдиспансер, шкірне відділення, рентгенкабінет. На чолі кожного відділення стояли висококваліфіковані лікарі, дуже зросла кількість середнього медичного персоналу [16, арк. 3]. На районному рівні розглядалося питання про роз'їзного лікаря, але ця пропозиція була відхилена, оскільки в бюджеті посада ця не була передбачена кошторисом [24, арк. 105].

Проводилася робота з покращення кадрового складу медичних установ району. Наприклад, завідувач тубдиспансером доктор Лур'є пішов у відпустку без попередження культвідділу під час проведення туб-трьохденника. За що й отримав сувору догану. Йому ж ставилося в провину недобросовісне виконання покладених на нього обов'язків і ухилення від громадської роботи й докторських нарад. Керівництво району вважало, що основною причиною, яка псує профілактичну роботу, є неможливість доктора Лур'є проводити таку через фізичні дефекти мови. Тому вирішено звільнити Лур'є з посади і призначити на іншу, не пов'язану з роботою з населенням [24, арк. 24, 34, 39].

Зміївську аптеку в період 1924–1948 рр. очолював З. Й. Шапоринський, який надав їй культурний вид, заповнив аптеку всіма необхідними медикаментами [16, арк. 4].

Зміївська районна лікарня обслуговувала населення сусідніх районів і віддалені 4 села, розташовані від Зміева на відстані 8 верст з населенням у кількості 1 400 осіб. Також обслуговувалися села Шелудьківка, Скрипаї, Мохнач, які 4 місяці на рік не мали доступу до районного центру через розлив Сіверського Дінця навесні і восени [22, арк. 34]. До того ж, всі дороги на 3 версти від Зміева були так званою «глинобійкою» [24, арк. 73].

* * *

Питання доріг впродовж 1926–1941 рр. було найбільш проблематичним у розвитку інфраструктури району. Хоча пасажиро- і вантажопотоки весь час збільшувалися. Серед приїжджаючих по залізниці в Зміїв була значна кількість дачників. Крім цього, традиційно багато зміївчани працювали на підприємствах і в установах столиці. Так, наприклад, за даними на 1927 р. у середньому за літній період прибувало з Харкова до Змієва до 340 осіб, вибувало 260–280. До цього числа не входять робітники і службовці Харкова, що проживали в Змієві, яких також налічувалося близько 250 чоловік. У середньому з Харкова до Змієва і назад щодня переміщалося близько 400 осіб [19, арк. 4].

Оскільки залізнична станція «Зміїв» перебувала на значній відстані від Змієва (фактично, на околиці с. Замостя), то це викликало необхідність організації вантажо- і пасажироперевезень (рис. II-8). Тому щодня перевезення здійснювалися 62-ма зареєстрованими візниками, а також 15–20 «обивательськими» виїздами. За проїзд візники стягували в середньому по 40 копійок з людини. В осінньо-зимовий період кількість візників скорочувалася до 35, обивательських виїздів – до 15 [19, арк. 4 зв.].

Однак така інфраструктура транспортного зв'язку вже не відповідала часу. Особливо багато клопоту завдавало переправлення вантажів і товарів зі станції до міста. Тому Зміївським районним виконавчим комітетом було розроблено проект будівництва кінно-залізничної дороги (конки) в Змієві. 8 травня 1928 р. на засіданні фінансово-бюджетної секції Харківського окружного виконавчого комітету пунктом 878 дане питання було поставлене на порядок денний [19, арк. 2]. А вже 30 травня того ж року, тобто через два дні, постановою Президії Харківського окрвиконкому затверджено даний проект [19, арк. 1].

У справі є лист з особливою думкою Зміївського райвиконкому, де сказано, що «конка» застаріла, а замість кінної тяги необхідно використовувати дві дрезини [19, арк. 5]. Ймовірно, це, а також дорожнеча будівництва, стали причиною відмови від даного проекту.

Таким чином, можемо відзначити, що в справі розвитку культури і, особливо, соціальної інфраструктури, радянське керівництво домоглося значних успіхів, забезпечивши громадянам більш-менш стерпні умови життя.

ВИСНОВКИ

Дане дослідження дозволило ввести у науковий обіг нові факти, раніше недоступні регіональним історикам. Відкрито цілий пласт архівних документів, що дозволяють значно розширити наше уявлення про період 1926–1941 рр.

Період 1926–1941 рр. став для Зміївського району переломним. Якщо наприкінці 1920-х рр. промисловістю вважалися млини, просорушки й майстерні, то індустріалізація привела до відновлення старих і будівництва нових підприємств. Таким чином, проведення індустріалізації взагалі, і на території Зміївського району Харківської області, зокрема, слід вважати в цілому позитивним.

З усіх процесів, що становлять радянську модернізацію, найменш успішними були, на наш погляд, саме перетворення на селі. Ідеологічна заангажованість не дозволила піти по найбільш природному, фермерському, шляху розвитку товарного виробництва на селі. Надалі, надлишок селянського населення призведе до екстенсивного розвитку всього сільського господарства СРСР. Крім того, заідеологізованість привела до такого страшного явища, як голодомор 1932–1933 рр.

У справі розвитку культури і особливо соціальної інфраструктури, радянське керівництво домоглося значних успіхів, забезпечивши громадянам більш-менш стерпні умови життя.

Отримані результати говорять про неоднозначність підсумків радянської модернізації.

Таким чином, у ході роботи над темою були вирішені поставлені в дослідженні мета і задачі. Проведене дослідження жодною мірою не може претендувати на повноту і, без сумніву, вимагає подальшого пильного вивчення. Величезні фонди Державного архіву Харківської області дають можливість висвітлити і вивчити всі порушені питання більш детально.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

Опубліковані джерела

1. Бабич Т. Спогади очевидця / Т. Бабич // Вісті Зміївщини. – 2005. – 26 листопада. – С. 3.
2. Остапенко Н. Паперовики на фронтах – бойовому і трудовому / Н. Остапенко // Зміївський кур'єр. – 1993. – № 98 (8264).
3. Промышленность и рабочий класс Харьковщины. 1917 – июнь 1941 : Сборник документов и материалов. – Х. : Прапор, 1986.
4. Сталин И. В. XV съезд ВКП(б) 2–19 декабря 1927 г. / И. В. Сталин // Сочинения. – М. : ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1949. – Т. 10. – С. 269–371.
5. Сталин И. В. Беседа с немецким писателем Эмилем Людвигом / И. В. Сталин // Сочинения. – М. : ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1951. – Т. 13. – С. 104–123.
6. Сталин И. В. К вопросу о политике ликвидации кулачества, как класса / И. В. Сталин // Сочинения. – М. : ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1949. – Т. 12. – С. 178–183.
7. Сталин И. В. О задачах хозяйственников / И. В. Сталин // Сочинения. – М. : ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1951. – Т. 13. – С. 29–42.
8. Сталин И. В. О правом уклоне в ВКП(б). Речь на Пленуме ЦК и ЦКК ВКП(б) в апреле 1929 г. (Стенограмма) / И. В. Сталин // Сочинения. – М. : ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1949. – Т. 12. – С. 1–107.
9. Сталин И. В. О работах апрельского объединённого Пленума ЦК ЦКК / И. В. Сталин // Сочинения. – М. : ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1949. – Т. 11. – С. 27–64.
10. Сталин И. В. О хозяйственном положении и политике партии / И. В. Сталин // Сочинения. – М. : ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1948. – Т. 8. – С. 116–148.
11. Сталин И. В. Пленум ЦК ВКП(б) 4–12 июля 1928 г. / И. В. Сталин // Сочинения. – М. : ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1949. – Т. 11. – С. 139–196.
12. Сталин И. В. Товарищу Кагановичу и другим членам ПБ ЦК КП(б)У / И. В. Сталин // Сочинения. – М. : ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1948. – Т. 8. – С. 149–154.

Архівні матеріали

13. Архівний відділ Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. – Ф. 3. – Історія Зміївщини 1914–1920 рр. – Оп. 4. – Спр. 17. – Половянський Іван Васильович «Мои воспоминания».

14. Архівний відділ Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. – Ф. 14. – Рукописи. – Оп. 4. – Спр. 1. – Історія МТС (1923–1948 рр.).
15. Архівний відділ Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. – Ф. 9. – Промисловість. – Оп. 1. – Спр. 1. – Про історію паперової фабрики.
16. Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації. – Спр. «Медицина».
17. Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації. – Спр. «Народное образование города Змиева».
18. Архівний відділ Зміївської районноїдержавної адміністрації. – Спр. «Колхозы».
19. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-845. – Оп. 3. – Од. зб. 1433. – О постройке конно-железной дороги между станцией «Змиев» и городом Змиевом.
20. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-845. – Оп. 3. – Од. зб. 951.
21. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-1939. – Оп. 1. – Од. зб. 45.
22. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-845. – Оп. 3. – Од. зб. 957.
23. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-845. – Оп. 3. – Од. зб. 2240.
24. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-845. – Оп. 3. – Од. зб. 1279.
25. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-845. – Оп. 3. – Од. зб. 3410.
26. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-845. – Оп. 3. – Од. зб. 2243.
27. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-858. – Оп. 1. – Спр. 86.
28. Зозуля К. История развития Змиевской бумажной фабрики / К. Зозуля. – Змиев, Б. г. – 8 с. – Депонирована в Змиевской районной библиотеке.
29. Криштопа А. И. Змиево городище : Экскурс в историю родного края / А. И. Криштопа. – Змиев, 1956. – 123 с. – Депонирована в Змиевской районной библиотеке.
30. Сердюкова Н. С. Первый секретарь первой коммунистической ячейки в Шелудьковской волости / Н. С. Сердюкова. – Шелудьковка, 1968. – 47 с. – Депонирована в Змиевском лицее № 1 им. З. К. Слюсаренко.

ЛІТЕРАТУРА

31. Галузь, яка потрібна всім // Вісті Зміївщини. – 2003. – 27 вересня.
32. Гаращенко О. Делегатки паперової фабрики / О. Гаращенко // Будівник комунізму. – 1967. – 27 червня.
33. Голодомор 1932–1933 рр. на Україні (До 70-річчя) : Бібліографічний покажчик. – Ужгород, 2004.
34. Гольдфарб Л. Г. Зміїв. Історико-краєзнавчий нарис / Л. Г. Гольдфарб, В. М. Селіванов, К. Б. Правовєрова. – Х. : Прапор, 1969.
35. Дегодюк Е. Г. Лиман. Село Зміївського району Харківської області / Е. Г. Дегодюк. – К. : Народні джерела, 2009.
36. Дьоміна О. Геноцид / О. Дьоміна // Зміївський кур'єр. – 2011. – № 49 (921). – С. 3.

37. Єременко Л. В. Соціально-економічні і політичні причини голоду 1932–1933 років в Україні / Л. В. Єременко // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К. : МАУП, 2003. – С. 151–152.
38. Змиевская бумажная фабрика. – Б. м., б. г.
39. История городов и сёл Украинской ССР / Под ред. П. Т. Тронька. – Изд. 2-е, испр. и доп. – К. : Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1976. – Т. 21. Харьковская область.
40. Історія селянства Української РСР : У 2 т. – К. : Наукова думка, 1967. – Т. 2. Від Великого Жовтня до наших днів.
41. Ні, не даремно пролилась їх кров... // Будівник комунізму. – 1967. – 1 липня.
42. Реабілітовані історією. Харківська область : Книга перша. – К.; Х. : Редакційно-видавнича група Харківського тому серії «Реабілітовані історією», 2005. – Ч. 1.
43. Саяний М. І. Зміївщина – Слобожанщини перлина / М. І. Саяний. – Х. : Кроссроуд, 2009.
44. Хименко Л. П. Соколів і соколяни. З далекого минулого до сьогодення (Історія. Документи. Спогади) / Л. П. Хименко, К. М. Коваленко. – Балаклія : Балдрук, 2007.

Частина III
ГОЛОД 1931–1933 рр.

Ю. О. Коловрат-Бутенко,
В. В. Майстро

ВСТУП

Актуальність. Важливою проблемою у сучасній українській історіографії новітнього часу є вивчення голоду 1932–1933 рр. в СРСР і, зокрема, його передумов та причин. За часів існування радянського режиму не могло бути мови про вивчення цієї теми. Залишається ця тема заполітизованою й зараз. Не менш значущим є вивчення регіональних особливостей та окремих питань даного явища. Враховуючи це, а також величезні цифри жертв голоду зазначеного періоду, вважаємо дану тему актуальною та своєчасною.

Зв'язок з напрямками роботи навчального закладу. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України [5] Зміївський ліцей № 1 ім. З. К. Слюсаренка проводить активну дослідницьку роботу з вивчення голоду 1932–1933 рр.: тематичні виставки у музейному комплексі ліцею, семінари, збір спогадів очевидців. Тому дана робота має безпосередній зв'язок з напрямками роботи ліцею, сприяє збереженню соціальної пам'яті, формує патріотизм підростаючих поколінь.

Історіографія. На жаль, на сьогодні історія вивчення теми голодомору розроблена ще недостатньо. Краєзнавчі видання радянських часів [32; 49] майже нічого не говорили про якусь особливість періоду 1932–1933 рр. Зустрічаються лише вислови проте, що ««*Куркулі розіслали своїх агентів, які, видаючи з себе жебраків, просили милостиню і водночас поширювали байки про те, що колгоспи їх розорили*» [49, с. 461].

Після розпаду СРСР розпочався відносно вільний розвиток української історичної науки, що дозволило за досить короткі строки створити більш-менш об'єктивну картину подій цього періоду. Цьому сприяла ціла низка спеціальних наукових робіт (створених у середовищі української еміграції та у незалежній Україні), кількість яких за період 1965–2004 рр. сягнула 999 [40]. Розпочалася краєзнавчо-пошукова робота й на Зміївщині. Перш за все слід відмітити роботи О. М. Дьоміної [45] М. І. Саяного [84 та ін.]. Ці статті містять цінний матеріал: свідчення

очевидців, перелік сіл, що постраждали від голоду 1932–1933 рр. Врешті, у них вперше піднімається дане питання.

2007 р. виходить у світ книга Л. П. Хименко та К. М. Коваленко «Соколів і соколяни» [44, с. 41, 45-49], яка основана на спогадах місцевих жителів. Подання матеріалу книги фактографічне, що робить її цінним, оскільки позбавляє читача від нав'язування точки зору авторів на причини описаної гуманітарної катастрофи.

2009 р. побачила світ книга Е. Г. Дегодюка, яка описує події голоду конкретно у с. Лиман Зміївського району [33, с. 75-101]. Того ж року надруковано книгу М. І. Саяного. Автор присвятив питанню голодомору значну частину роботи [41, с. 103-124], підсумувавши усі, раніше опубліковані ним праці.

Безсумнівним позитивним моментом робіт О. М. Дьоміної, Е. Г. Дегодюка та М. І. Саяного є значна кількість оприлюднених джерел. Загальним же недоліком є те, що автори з самого початку стали на позиції націоналістичного трактування описуваних подій. У згаданих працях немає дослідження джерельної бази та критичного осмислення історіографії питання.

Об'єктом нашого дослідження є голод 1931–1933 рр. в Зміївському районі Харківської області України, **предметом** – розвиток голоду в районі й організація заходів з його подолання.

Метою цієї науково-дослідницької роботи є вивчення передумов та причин голоду 1932–1933 рр. Поставлена мета породжує завдання з'ясування винуватців трагедії та надання історичної оцінки цього явища.

Географічні межі. Голод 1932–1933 рр. охопив величезні території СРСР – Україну, Кубань, Північний Кавказ, Середнє й Нижнє Поволжя, Казахстан, Південний Урал та Західний Сибір, частково Білорусію. Але з огляду на необхідність деталізації досліджень питань цієї теми та пошук регіональних особливостей, географічні рамки даної роботи збігаються з адміністративними кордонами Зміївського району Харківської області УСРР (рис. III-1), якими вони були у період 1931–1933 рр.

Хронологічні межі. Коли дослідники говорять про голодомор, то мається на увазі період з квітня 1932 р. по листопад 1933 р. саме за ці 17 місяців, тобто, приблизно за 500 днів, в Україні загинули мільйони людей [41]. Але згідно з даними загсу Харківської області у Зміївському районі пік смертності прийшовся на період 1931–1932 рр. [3]. Тож, враховуючи сказане, хронологічними межами нашого дослідження є 1931–

1933 рр. Нижня дата – початок надвеликої смертності на Зміївщині, нижня – кінець голоду в УСРР та у країні, в цілому.

Новизна даної роботи полягає у широкому використанні архівних джерел. Особливою заслугою авторів є використання таких принципів історичного дослідження, як об'єктивність та історизм, критичний підхід до використання усних джерел, конкретно-історичний підхід до вивчення теми, в цілому. На жаль, вказані принципи та підходи рідко використовуються у сучасній історичній науці України. Вперше в історичному краєзнавстві Зміївщині проводиться аналіз джерел та вивчаються історіографічні школи, що склалися у сучасній науці з дослідження даного питання.

Методологія. Під час проведення роботи нами використані як загальнонаукові, так і спеціально-історичні методи наукового дослідження. Широко застосовується аналіз архівних джерел та синтез досягнень сучасної історичної науки з цього питання. Враховуючи опис подій на Зміївщині у загальнодержавному контексті, у цій роботі використовуються методи індукції та дедукції. Головними ж є історико-генетичний, хронологічний та нарративний методи.

Джерельна база роботи складається з декількох груп:

- опубліковані у археографічних збірниках архівні матеріали [4; 7; 10; 11; 12; 17];
- спогади очевидців голоду 1932–1933 рр. [1; 2; 2];
- повідомлення офіційної преси [5; 8; 19; 18; 20];
- твори Й. В. Сталіна [13; 7; 15; 16];
- документи та матеріали, взяті з Державного архіву Харківської області [23; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30], архівного відділу Зміївської районної державної адміністрації [18], архівного відділу музейного комплексу Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка [14; 29; 32];
- повідомлення офіційних сайтів [3].

Практичне використання. Отримані у ході цієї науково-дослідницької роботи результати можуть бути використані під час проведення тематичних семінарів або як інформаційна база для проведення музейних екскурсій. Можливе також використання результатів дослідження для написання науково-кваліфікаційних робіт бакалавра, магістра, доктора філософії.

Апробація. Перша редакція представленого дослідження посіла перше місце серед творчих робіт учнів Зміївського ліцею № 1

ім. З. К. Слюсаренка у 2008 р., а також III місце на обласному етапі конкурсу дослідницьких робіт Малої академії наук України у 2009 р. Матеріали, що були покладені в основу цієї роботи, використані у районних заходах щодо вшанування пам'яті жертв голоду 1932–1933 рр., у підготовці тематичної виставки у музейному комплексі Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.

Структура. Відповідно вимог до науково-дослідницьких праць, робота складається зі вступу, двох розділів та висновків. Перший розділ присвячено вивченню історіографії питання, визначенню основних наукових шкіл у трактовці подій 1932–1933 рр. У другому розділі вивчається голод 1931–1933 рр. у Зміївському районі Харківської області України. Опис цей подається у контексті загальнодержавних подій.

Розділ I

ІСТОРІОГРАФІЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

Тема голоду 1932–1933 рр. завжди була вкрай заполітизованою. Вперше про дану трагедію заговорили у нацистській Німеччині [95; 96], зокрема і в органі НСДАП «Фьолькішер Беобахтер» [19; 18]. У той же час 10 лютого 1935 р. американська «Нью-Йорк Таймс» написала: «*У німецькій та австрійській пресі розв'язана голодоморна пропаганда про нещасні жертви Радянського голоду. ... Деякі фотографії були зроблені раніше, в 1921 році, під час голоду на Волзі. Це улюблений прийом антибільшовицької пропаганди*» [20].

Після переможного для нашого народу завершення Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. факт всесоюзного голоду початку 1930-х був узятий на озброєння США (де осіла величезна кількість вихідців з України – нацистських колабораціоністів) та їхніми союзниками. Саме тому перші резонансні публікації про цікаві для нас події друкуються на Заході. Це роботи Дж. Мейса [71] та Р. Конквеста [56]. Згідно з цими працями жертви масового голоду були «заморені до смерті рукотворним голодом» і «Сталін і його оточення вчинили геноцид проти українців у 1932–1933 рр.» Завдяки зусиллям української діаспори в Америці у 1986 р. було створено комісію Конгресу США на чолі з Дж. Мейсом. Саме ця комісія вперше визнала голод 1932–1933 рр. актом геноциду українського народу. Але це визнання ґрунтувалося не на документальній базі, а на судженнях свідків голоду. Тому висновки Дж. Мейса заперечили Ш. Мерль [72, с. 49-61], В. В. Кондрашин [53, с. 19], А. В. Шубін [92] та ін. Критикуючи позицію Р. Конквеста, Ш. Мерль задається резонним питанням: навіщо комуністичному керівництву спеціально організовувати голод, який торкнеться не тільки його ворогів, але й союзників – найбідніших селян, колгоспників-ударників, колишніх червоних партизан і т. п. [72, с. 50].

З причини слабкості джерельної бази у роботах Дж. Мейса і Р. Конквеста за ініціативою Світового конгресу вільних українців була створена Міжнародна комісія з розслідування голоду 1932–1933 рр. в України під керівництвом професора шведського Інституту публічного та міжнародного права Якуба Сандберга. У листопаді 1989 р. комісія опублікувала свої заключні висновки, де також були чітко визначені причини та передумови голоду 1932–1933 рр. в Україні [41].

Радянське керівництво почало поступово визнавати голод 1932–1933 рр. тільки після початку Перебудови. 25 грудня 1987 р. перший секретар ЦК КПУ В. В. Щербицький у доповіді на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю встановлення радянської влади на Україні, вперше офіційно згадав факт існування голоду. Він зазначив наступне: «*Невиправдане форсування темпів, переважно адміністративні методи керівництва, грубі порушення принципу добровільності, викривлення лінії щодо середняка і в боротьбі проти куркульства дуже ускладнили обстановку на селі. Додалася ще й сильна посуха. Все це зумовило серйозні продовольчі труднощі в кінці 1932 – на початку 1933 років, а в ряді сільських місцевостей і голод. На Заході написано різне про той скрутний час. Не припиняються політичні спекуляції і сьогодні. Однак правда полягає в тому, що Радянський уряд в тих умовах зробив все можливе, щоб допомогти населенню районів України, Дону і Кубані, Поволжя, Південного Уралу та Казахстану, постраждалих від цього лиха*» [8]. На наш погляд, з цих слів під сумнів можна поставити лише роль кліматичних умов на голод 1932–1933 рр. на Україні, оскільки навіть Й. В. Сталін писав, що «*Пояснити це поганим станом врожаю ніяк не можна, тому, що врожай у нас був у цьому році не гірше, а краще, ніж у попередньому році. Ніхто не може заперечувати, що валовий збір хлібів у 1932 році був більше, аніж у 1931 році, коли посуха у п'яти основних районах Північного Сходу СРСР значно скоротила хлібний баланс країни. Звичайно, ми й у 1932 році мали певні втрати врожаю унаслідок несприятливих кліматичних умов на Кубані і Тереку, а також у деяких районах України. Але не може бути сумніву у тому, що ці втрати не становлять й половинної долі тих втрат, що мали місце у 1931 році в силу посухи у північно-східних районах СРСР*» [15, с. 216-217]. Тим не менше, іноді ще з'являються праці, що пояснюють голод 1932–1933 рр. природними чинниками [67].

Іншою крайністю слід вважати характерний для української історіографії опис голоду 1932–1933 рр. як явища суто української історії [напр.: 69, с. 7], що виглядає вкрай неправдоподібно. Такі ж трагічні події спіткали населення й інших чорноземних земель радянської держави: Середнє та Нижнє Поволжжя, Донщину, Центральне Чорнозем'я, Кубань, Західний Сибір, Південний Урал, частково БСРР [37, с. 332; 53, с. 10, 40, 42]. Причому голод 1932–1933 рр. на території Казахстану також вважають голодомором. Така точка зору відображена у роботах Ж. Б. Абилхожина, К. С. Алдажуманова, М. К. Козибаєва [33],

М. Б. Татімова [52] та ін. Те, що картина загальноселянської трагедії в усіх регіонах, які пережили голод 1932–1933 рр. була майже ідентичною (звісно, з певним урахуванням регіональних особливостей) визнають В. В. Кондрашин [54; 55], А. В. Шубін [92], І. Є. Зеленін [48], Р. Конквест [56]. 2002 р. таку думку поділяв і С. В. Кульчицький [64]. Охоплення голодом такої величезної території однозначно й незаперечно характеризують це явище як загальносоюзну трагедію.

Як це не дивно, але цей очевидний факт зовсім не відображений у офіційній українській історіографії. Голод 1932–1933 рр. у роботах українських дослідників описується як цілеспрямована антиукраїнська акція — геноцид українців. У такому дусі витримано роботи С. В. Кульчицького [61; 62; 63; 65; 66 та ін. праці], Є. Ю. Яценко [94], В. І. Сергійчика [86] А. Ф. Куліша [60], та ін. Вони однозначно трактують голод 1932–1933 рр. як цілеспрямовану акцію росіян [51; 70, с. 9], або «жидобільшовиків» [60] чи жидів [59, с. 5], або особисто Й. В. Сталіна [33, с. 86; 61; 71] задля винищення українців за етнічною ознакою. При цьому С. В. Кульчицький зізнається у тому, що не існує документальних доказів антиукраїнської направленості хлібозаготівель [62, с. 149]. А В. І. Марочко наводить факти голодування на Україні німців, росіян, поляків та ін. [69, с. 8-9]. Тобто С. В. Кульчицький та В. І. Марочко суперечать самі собі.

На превеликий жаль таку вкрай націоналістичну позицію обстоюють у своїх роботах такі краєзнавці Зміївщини, як М. І. Саяний [41] та Е. Г. Дегодюк [33]. Ще тільки-но приступаючи до «дослідження» голоду 1931–1933 рр. М. І. Саяний вже має готову відповідь: «*...держава в особі Комуністичної партії на всіх її організаційних рівнях від ВКП(б) і до низових партійних комітетів та осередків із підпорядкованими їм органами державної влади, ніяких кроків у напрямку відведення добре передбачуваного голодомору не зробила. Не вжила вона заходів до уникнення цієї трагедії, а ще підступніше і жорстокіше розпочала неоголошену, підлу етнічну війну проти українського народу*» [41, с. 108]. Для доведення своєї думки Саяний проводить вибірку цитат із архівних документів, які підтверджують вказану тезу. Але існує величезна купа документів як районного, так і державного рівня (ми наведемо їх у другому розділі), які доводять, що держава вживала заходи для пом'якшення наслідків голоду. Звісно такі документи не знайшли відображення у книзі «Зміївщина — Слобожанщини перлина». Нагадаємо, що вибіркове надання фактів є од-

ним з методів фальсифікації історії. З наведеної цитати видно, що Саяний не визнає голод 1932–1933 рр. загальносоюзною трагедією, а лише геноцидом одного тільки українського етносу. Характерною і визначальною для М. І. Саяного є опора на антисемітські твори А. Ф. Куліша [59; 60][1].

Таку саме позицію обстоює й Е. Г. Дегодюк. При цьому він наводить доволі алогічний аргумент: «... *спеціально проти українців геноциду не було, територіально гинули всі. І це ще більше підсилює злочин: українці знали за що гинуть — вони українці, а за що гинули на нашій і російській території росіяни? Тільки за те, що вони жили поряд з українцями?*» [33, с. 67]. Тобто автор ніби і визнає безпідставність версії геноциду, але все одно: всі хто гинув, гинули, бо жили поряд з українця-

---

[1] Наведемо тут лише дві цитати з творів А. Ф. Куліша:

1) «*До речі, наказу, постанови, розпорядження чи чогось подібного про винищення жидів німецькі фашисти не видавали, але це не заважає жидам кричати про "холокост" та "страшні вбивства жидів". Це говорять не якісь там українські "антисеміти", а західні дослідники-жидолюби: "Не вціліло жодного письмового наказу за підписом Гітлера, який би відносився до остаточного рішення (винищення жидів — А. К.). Можливо, письмових наказів і не існувало взагалі". До того ж, за підрахунками самих жидів, під час війни їх загинуло (частина — на фронтах) 1 млн. 300 тис., а не 6 млн., за які жиди по сьогоднішній день отримують величезні компенсації. Непогано було б і українцям повчитися у них умінню захищати свої інтереси.*

... Хоч і не прямо, але визнається, що до голодомору причетні жиди» (Куліш А. Голодомор 1932–1933 : Причини, жертви, злочинці. Нарис до історії Руси-України 20 ст. / А. Ф. Куліш; Асоціація дослідників голодоморів в Україні. – 4-те вид., доп. та випр. – К.; Х. , 2004. – С. 3, 4).

2) «*Треба не приховувати і не замазувати, а навпаки, випинати і підкреслювати ту обставину, що соціал-демократичний рух у значній мірі був рухом жидівським. Жиди, у відповідності зі своєю божевільною мрією захоплення політичної влади, яку вони виношували століттями, намагалися використати і спекулювати незадоволенням своїм становищем незаможних верств населення: важкою працею, бідністю, соціальною невлаштованістю з одного боку та слабкістю царської влади — з іншого.*

На той час жиди не були пригнобленим народом, як подавали комуністичні дослідники або історики-фальсифікатори у наш час. Вони були принаймні рівноправні з москвинами, а деякі формальні обмеження, наприклад, межу осілости, легко обходили. Насправді за тих часів жиди були привілейованою меншиною і розпочали рішучу боротьбу за владу з москалями у Московській імперії» (Куліш А. Голодомор 1921–1923 років в Руси-Україні як продовження етнічної війни 1917–1921 років / А. Ф. Куліш. – 2-е вид. – Х., 2005. – С. 6).

ми. Далі ж Дегодюк стверджує про голод 1932–1933 рр. як заздалегідь сплановану Й. В. Сталіним акцію [33, с. 86, 90].

Щоб хоч якось співвіднести цю, явно конспірологічну, теорію винищення суто українців з величезними територіями розповсюдження голоду, доводиться стверджувати, що на всіх означених теренах проживали етнічні українці. Професор Ю. Брязгунов стверджує, що «*саме у повітах і волостях Центрального Чорнозем'я, Кубані, де століттями мешкали потомки українських переселенців, зафіксовані факти масового голоду*» [35, с. 126]. З метою доведення такої трактовки українські дослідники вдаються також до опускання при цитуванні «незручних» місць певних документів [53, с. 22-23], спираються на емоційні спогади потерпілих від голоду [див., напр.: 36; 77, с. 968-974].

Стверджується також, що доказом голоду 1932–1933 рр. як цілеспрямованого геноциду українців є ряд постанов радянського уряду, прийнятих у період з липня 1932 р. по січень 1933 р., які обмежували свободу пересування селян в уражених голодом районах. Однак, за висновками В. В. Кондрашина [53, с. 21-22], І. Є. Зеленіна [48, с. 38] та міжнародної комісії з розслідувань голоду 1932–1933 рр. [7, с. 11] жодного такого документу не знайдено. Знаний англійський історик Алек Ноув також не погоджується з етнічною направленістю голоду. Він прийшов до висновку, що, скоріш за все, це був «нищівний удар» по селянах, серед яких було багато українців, ніж по українцях, серед яких було багато селян [97, с. 170]. Харківські дослідники В. І. Семенко та Л. О. Радченко вважають голод 1932–1933 рр. не геноцидом українського етносу, а соціоцидом заможного селянства [85, с. 354].

Врешті, щоб позбавити слухняних істориків важкої необхідності доводити те, що не може бути доведене, 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», перша стаття якого говорить: «*Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу*» [6]. Саме в такому аспекті рекомендують висвітлювати цю тему методичні матеріали, які у величезній кількості були надруковані у період 2006–2007 рр. [73; 74].

Але на основі архівних матеріалів В. В. Кондрашин переконливо довів, що демографічні втрати (зменшення сільського населення) на Україні та в основних зернових регіонах РРФСР під час піку голоду у 1933 р. були пропорційними. Так, по Україні населення в зазначений час скоротилося: по Харківській області на 29 %, по Київський області –

28 %, по Чернігівській — на 21 %, по Вінницькій — на 18,5 %, по Молдавській АСРР — на 18 %, по Одеській області — на 17 %, по Дніпропетровській області — на 16, 5%, по Донецькій області — на 10,4 %. У той же самий час зменшення населення у зернових регіонах РСФРР виглядає таким чином: Саратовський край — 32 %, Оренбурзька область — 30 %, Свердловська область — 22,4 %, Сталінградський край — 18 %, Куйбишевський край — 15 %, Курська область — 13 %, Воронезька область — 11 %, Північно-Кавказький край — 10 % [55, с. 69].

Р. Девіс та С. Уіткофт у своїй монографії стверджують, що аграрна політика Й. В. Сталіна зруйнувала сільськогосподарське виробництво і в кінцевому результаті призвела до голоду. У той же самий час автори вказують на нецілеспрямований характер даної політики [див.: 53, с. 25]. Таку ж думку висловлюють й харківські дослідники, зокрема В. В. Калініченко: *«мети штучно організувати голодомор у керівництва країни не було»* [57, с. 2].

Таким чином, в історіографії проблеми голодомору 1932–1933 рр. намітилися (в залежності від визначення причин та винуватців) декілька напрямків:

1. Голодомор 1932–1933 рр. був штучно створений центральним урядом СРСР задля винищення українців.
2. Голодомор 1932–1933 рр. був штучно створений центральним урядом СРСР задля винищення заможного селянства (куркулів) незалежно від національності.
3. Голод 1932–1933 рр. став результатом невиваженого підходу та відвертих прорахунків у економічній політиці керівництва СРСР та радянських республік під час побудови планової соціалістичної економіки («економічної революції Сталіна»).
4. Голод 1932–1933 рр. слід вважати результатом кліматичних чинників.

У цій роботі ми спробуємо визначити, яка з історіографічних шкіл має рацію й відповідає усім критеріям роботи з джерелами, принципам та методам історичного дослідження і, власне, фактам.

Розділ II
ГОЛОД 1931–1933 рр. НА ЗМІЇВЩИНІ: ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ

II.1. Передумови та причини голоду

Приступаючи до розгляду такої важливої теми, необхідно зазначити, що єдиним вірним шляхом розуміння витоків та наслідків великої трагедії народів СРСР, на Зміївщині зокрема, є вивчення всього доступного дослідникам комплексу джерел. Раніше вже висловлювалася думка по те, що джерела усного походження (спогади очевидців у нашому випадку) традиційно вважаються доволі міфологічними [91, с. 67]. Від себе скажемо: такі природні властивості людини, як емоційне сприйняття власної трагедії, злоба або поблажливість, політична або релігійна заангажованість, забудькуватість, вибірковість тощо, вкрай ускладнюють виділення раціонального, істинного зерна в цій групі джерел.

У той же самий час на сьогодні є великий спектр письмових джерел, архівних документів та археографічних збірників, що доступні історикам та краєзнавцям, які дозволяють вивчити тему доволі повно, враховуючи й регіональні особливості.

Однією з найбільш значущих передумов голоду 1932–1933 була примусова колективізація, що проводилася керівництвом СРСР у період 1929–1937 рр. На нашу думку, це пов'язано з тим, що завдяки родючім чорноземним ґрунтам, саме тут перебувала найбільша кількість заможного селянства СРСР, яке, звичайно, не поспішало віддати задарма все нажите важкою працею. Один із раціональних аргументів на користь колективізації полягав у тому, що вона мала сприяти індустріалізації, і не лише шляхом експлуатації селянства задля забезпечення інвестиційних фондів, але й тим, що колективізація повинна була звільнити надлишок робочої сили для праці на підприємствах. Проте це, звичайно, був аргумент на користь не колективізації, а модернізації сільського господарства.

Колективізація була єдино можливим шляхом швидкого налагодження виробництва товарного хліба, оскільки наприкінці 1920-х рр. намітилася стагнація сільського господарства. Більшість господарств мали вкрай низьку товарність, обмежені можливості для зростання врожайності, поліпшення порід худоби [85, с. 333]. Для підвищення інтенсифікації сільського виробництва вкрай необхідною була механізація праці хліборо-

бів – надання їм тракторів, комбайнів, сівалок та ін. Звісно, що придбати таку дорогу техніку більшість селян не могла, бо, скажімо у с. Соколово лише 5 % були куркулями [44, с. 39]. Цікаво, що за даними В. І. Семенка та Л. О. Радченко у 1933 р. рівень товарності зернових по УСРР становив ті ж 5 % (у порівнянні з 29 % у 1913 р.) [85, с. 351]. Та й куркулі могли дозволити собі взяти таку техніку лише у лізинг. При цьому строки повернення державі коштів за техніку могли розтягнутися на довгі роки. Таких часових резервів у держави не було. Й. В. Сталін доволі вірно визначив: «*Ми відстали від передових країн на 50–100 років. Ми повинні пробігти цю відстань в десять років. Або ми зробимо це, або нас зімнуть*» [7, с. 39]. Тому швидкі темпи індустріалізації зумовили об'єктивну необхідність пошуку інших форм виготовлення товарного зерна. Такою формою стало створення колгоспів та радгоспів. Створені державою МТС надавали колгоспам та радгоспам свою техніку. Ті, у свою чергу, розплачувалися з державою та МТС зерном. Саме таким чином вдалося досягти швидкої механізації праці хліборобів та виготовлення великої кількості товарного хліба. Підвищення інтенсивності та товарності сільського господарства відмічалася радянськими істориками Зміївщини [32, с. 51]. Але у цього досягнення була своя «зворотна сторона медалі». У мемуарах М. С. Хрущов пише: «*Ми знову повернулися до продрозверстки, тільки тепер це назвали продподатком. Потім було ще щось, що звалося "перевиконанням рознарядки". Що це означало? Це означало, що секретар парткому їхав у колгосп і визначав, скільки зерна колгоспникам буде потрібно для власних потреб, а скільки вони мають здати державі. Часто плани визначав навіть не місцевий райком партії: держава сама встановлювала рознарядку на весь район. В результаті дуже часто селянам доводилося здавати все, що вони виростили, – буквально все! Звичайно, оскільки вони не отримували взагалі жодної компенсації за свою роботу, то втрачали інтерес до колгоспу і зосереджувалися на власних ділянках, щоб прогодувати свої родини*» [цит. за: 56, с. 217].

Другою передумовою голоду 1932–1933 рр. була індустріалізація, тісно пов'язана з колективізацією. Як зазначає В. В. Калініченко, «*мети штучно організувати голодомор у керівництва країни не було. Але для потреб індустріалізації потрібні були кошти. Їх могли дати переважно селяни*» [57, с. 2]. Індустріалізація, як така, була спрямована на створення важкої промисловості. Уперше вона була схвалена більшовиками ще у 1925 р. на XIV партійній конференції. Для досягнення поставлених пе-

ред індустріалізацією цілей використовувалось багато джерел, частина з яких напряму посприяла виникненню голоду в України у 1932–1933 рр. У цьому контексті необхідно відмітити колективізацію, розкуркулення та «ножиці цін».

Планувалося, що частина розкуркулених селян перейде до міст, де поповнить ряди робітничого класу. Однак кількість людей, які перейшли до праці в галузі промисловості, перевищила всі очікування (в багатьох містах населення стало «більшим, ніж передбачалося планом», як, наприклад у Дніпробуді – 64 000 замість 38 000). Більша частина нових промислових робітників могли прийти лише з села. Із 1929 по 1932 рр. 12,5 млн нових робітників прийшли у промисловість, із них 8,5 млн походили із сільської місцевості [56, с. 209].

Такий ріст міського населення означав, окрім іншого, збільшення потреб у харчах. У 1930 р. держава забезпечила продуктами харчування 26 млн жителів міст. У 1931 р. чисельність населення зросла до 33,2 млн, тобто приблизно на 26 %. Однак виробництво хліба, призначеного для їхнього споживання, збільшилося лише приблизно на 6 % [56, с. 209].

Україна була головною житницею СРСР, де вирощувалася найбільша кількість зернових хлібів, у тому числі елітних сортів пшениці та жита, що призначалися на експорт. Саме цей факт, вірогідно, й зумовив те, що саме тут відбувалося форсоване створення колгоспів та радгоспів в 1929–1931 рр. Удільна вага УСРР у хлібозаготівлях 1929–1932 рр. по СРСР складала більше третини, а з експорту зернових культур – 25 %. Також Україна, разом з Північним Кавказом й Нижньою Волгою, була головним постачальником хліба для промислових центрів країни й зернового експорту [54, с. 239].

На хлібозаготівельних кампаніях суттєво відбився управлінський хаос, який виник завдяки проведенню адміністративно-територіальної реформи, що ліквідувала округи у вересні 1930 р. У безпосередньому управлінні республіканських відомств опинилося 503 адміністративних одиниці: Молдавська АСРР, 18 міст центрального підпорядкування й 484 сільських райони [62, с. 146], Зміївський у тому числі. Інформація з місць доходила до центру республіки тижні і місяці.

Однією з регіональних особливостей голоду 1932–1933 рр. на Україні були взаємовідносини республіканської влади з союзним центром. Згідно з документами, до початку 1932 р. між Й. В. Сталіним та

С. В. Косіором існувала повна згода у питаннях управління сільським господарством. На жовтневому 1931 р. пленумі ЦК ВКП(б) з питань хлібозаготівель Косіор, на відміну від своїх колег з інших регіонів СРСР, що виступали на пленумі з проханнями про зниження плану, рапортував Сталіну про готовність України виконати встановлений їй план хлібоздачі. Зокрема, він говорив, що план УСРР в 510 млн пудів – *«безсумнівно реальний та такий, що може бути виконаним без усяких особливих жертв з боку колгоспного селянства й нашого українського села загалом». «Ще доведеться дуже й дуже попрацювати для того, щоб цей великий план виконати... У ряді місць доведеться хліб відбирати, в тих, хто вже отримав...»* [17, с. 198-205].

Така позиція С. В. Косіора багато у чому зумовила подальший розвиток подій.

ІІ.2. 1931 рік

Перший п'ятирічний план було оцінено як важливий крок до суцільної колективізації. По СРСР передбачалося об'єднати в колгоспи 18–20 % селянських господарств, в Україні – 30 %. План п'ятирічки, що включив і показники по сільському господарству, ще не був прийнятий, а вже пролунали заклики до форсування колективізації. 1 березня 1928 р. секретар ЦК ВКП(б) В. С. Молотов оголосив, що оцінка роботи місцевих парторганізацій буде прямо залежати від успіхів у розширенні посівів і колективізації селянських господарств. У 1929 р. в обстановці боротьби з «правою небезпекою», що її уособлювали противники прискорення колективізації, у партії визрівають настрої на користь суцільної колективізації. Переломним у цьому відношенні був листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б). Серед ініціаторів форсування колективізації був і генеральний секретар КП(б)У С. В. Косіор, що підтримав пропозицію Й. В. Сталіна, В. М. Молотова і Л. М. Кагановича завершити суцільну колективізацію протягом року.

Резолюція пленуму «Про сільське господарство України і про роботу на селі» стверджувала, що Україна має все необхідне, аби йти прискореними темпами попереду інших союзних республік у справі колективізації сільського господарства. Нарком землеробства УСРР О. Г. Шліхтер і голова Колгоспцентру І. Гаврилов висловилися за те, щоб завершити колективізацію наприкінці п'ятирічки. Пленум створив

комісію для вивчення питання про перспективи організації колгоспів у різних регіонах СРСР. Результати роботи комісії лягли в основу постанови ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», в якій Україну було віднесено до групи регіонів СРСР, де колективізацію планувалося завершити восени 1931 р. або навесні 1932 р. Постанова ЦК закликала до «соціалістичного змагання в організації колгоспів» і розглядала сільськогосподарську артіль як найпоширенішу, але перехідну до комуни форму колгоспів.

В. І. Семенко та Л. О. Радченко відмічають, що наприкінці непу переважній більшості українського селянства був притаманний егоцентризм, підкреслений індивідуалізм, заглибленість винятково у свій внутрішній світ [85, с. 354]. Тому ідея колективізації, в принципі, не могла бути сприйнята селянами добровільно.

Одним із перших було організовано колгосп с. Соколово «Жовтнева перемога» (рис. ІІІ-2). Спочатку туди вступили 22 чоловіки. 1930 р. успішно пройшла перша посівна кампанія. Того ж року було прийнято рішення про створення радгоспу «Червоний велетень». З цією метою у соколян були відібрані землі від Бірочка до Липковатовки [44, с. 41]. Це було зумовлено двома причинами. По-перше, радгоспи району мали нестачу землі. По-друге, у селах Соколово, Таранівка і Рябухіно більше 50 % населення були відходниками, тобто працювали не на землі, а на підприємствах району і Харкова. Саме їх землі й передавалися радгоспам. Вдруге таку передачу було здійснено влітку 1932 р. [24, арк. 59].

1931 р. у колгоспі «Жовтнева перемога» з'явився перший трактор, колгосп придбав 15 косарок. Але через безглузду безвідповідальність (був згноєний майже не весь фураж) подохло багато худоби [44, с. 41, 43].

На 10 серпня 1931 р. у колгоспах об'єдналися 363 господарства с. Лиман, переважно бідняцькі, що становило 37,8 % від загальної кількості селянських господарств [49, с. 477].

На 1 вересня 1932 р. у Зміївському районі налічувалося 59 колгоспів, які об'єднували 7 282 господарства з 26 304 десятинами орної землі, тобто 68,1 % усіх господарств і 71,2 % орної землі району [49, с. 461].

Характерним, на наш погляд є те, що саме 1931 р. розпочався пік смертності у Зміївському районі [3].

II.3. 1932 рік

Станом на 13 січня 1932 р. додаткове завдання по хлібозаготвлях у Зміївському районі було виконано лише на 83 % і становило 1 050 т: по пшениці – 41 % (409 т). По секторах на 10 січня: колгоспний сектор – 83 % усіх культур, пшениці – 44 %; одноосібний сектор – 50 % усіх культур, пшениці – 8 %; куркульські заможні господарства – 73 % усіх культур, пшениці – 13 %. Тому позачергове засідання Бюро Зміївського райпарткому ухвалило рішення, у якому говорилося, зокрема: «*...але роботу треба поставити так: хоч майно куркуля й продали, а він все має виконати доведене йому завдання*» [26, арк. 3]. Відношення ж до колгоспів було більш м'яким: «*Потрібно при виконанні колгоспами завдань пам'ятати, що колгоспи своє перше завдання виконали, а також мають виконати зустрічні плани, але це не говорить за те, що в колгоспі треба зібрати так, щоб не залишилось розподіляти на харчування й сіяти*» [26, арк. 4].

Для стимулювання хлібозаготівель Бюро Зміївського райпарткому вирішило зобов'язати Райснаб та Райспоживспілку прискорити одержання краму з центру та просунути його до здатчиків, при чому 100 %-ву видачу краму проводити лише при 100 %-му виконанню завдань, як для колгоспів, так і для одноосібного сектору, а до цього крам давати лише 25 % [26, арк. 4].

На 5 лютого 1932 р. хлібозаготівлі по Зміївському району були виконані на 102 %, зокрема, по пшениці – 91,5 %, по сіну – на 92 %, по соломі – на 78 %, по соняшнику – на 59%, збір мірчука становив 42 %, м'яса (за перший квартал) – 12 %. При цьому найбільше відставання (78 %) відмічалося для куркульських заможних господарств. Не виконали план такі села, як Борова, Гайдари, Задонецьке, Козачка, Скрипаї, Першотравневе, а також радгоспи району. Наприклад у радгоспі «Червоний велетень» було знайдено 120 пудів захованої пшениці [25, арк. 2-3].

20 лютого 1932 р. план по пшениці Зміївський район виконав на 92,8 %. У незадовільному стані знаходилася справа збирання мірчука. Не була виконана директива райпарткому про закінчення контрактації та про налагодження заготівлі м'яса, молока, городини, масляничних культур, яєць, птиці і хутровини. На засіданні Зміївського райпарткому було визначено конкретних винуватців. Ними виявилися Заготконтора, Райспоживспілка та перевалка ПО. Завідуючого Заготконторою Сердюка

було усунуто з посади, завідуючому перевалкою ПО Зборовському оголосили сувору догану, а завідуючого Безпалівським пунктом Союзхлібу Підплетька притягнули до кримінальної відповідальності, оскільки він не організував охорону соняшника та збір мірчука [24, арк. 16-17].

План з мобілізації коштів було виконано ще гірше, лише на 22 %, і станом на 20 лютого 1932 р. знаходився під загрозою зриву. Зокрема, план було виконано Райспоживспілкою на 7 %, Колгоспспілкою на 6 %, Ощадкасою на 21 %, Банком на 20 %. Села справлялися зі збиранням мобілізаційних коштів ще гірше: «*Гайдари – 5 %, Зідьки – 4 %, Мохначі – 4 %, Пролетарське – 6 %, Соколово – 11 %, Чемудовка – 10 %, Червона Поляна – 10 %, Шелудьковка – 3 %, Вилівка – 12 %, Гостроверхівка – 12 %, Рябухіно – 12 %, Борки – 14 %*» [24, арк. 19-20].

Конкретно у Зміївському районі було декілька фактів коли «*кулацькі частини проводили роботу, щодо пуску пшениці в соломі та полові, а також перемелювали для різних фондів пшеницю...*» [24, арк. 17]. Тобто селяни, здаючи неочищене зерно, намагалися збільшити його вагу й у такий спосіб виконати план по хлібозаготівлі.

Репресії торкнулися у лютому 1932 р. і таких, далеких на перший погляд від хлібозаготівель та колективізації галузей, як лісництво. Бюро Зміївського райпарткому постановило «*У зв'язку з тим, що Таранівське лісництво має занепалий стан, засміченість класово ворожим елементом, невиконання завдань по лісорозробці та лісозаготівлі лісничого Таранівського лісництва з роботи зняти та віддати до суду, а замість його висунути на лісничого тов. Геноїтського*» [24, арк. 23]. В іншому документі говориться, що Мохначанське лісництво переховувало пшеницю, тому пленум Зміївського райпарткому пропонував притягнути винних до відповідальності [25, арк. 3 зв.].

Перший п'ятирічний план передбачав, що в Україні в колгоспи буде об'єднано 30 % селянських господарств [37, с. 331]. Але вже на листопадовому пленумі ЦК ВКП(б) було взято курс на суцільну прискорену колективізацію. Резолюція пленуму «Про сільське господарство України і про роботу на селі» передбачала найвищі темпи колективізації в Україні порівняно з іншими союзними республіками, – тут планувалося завершити колективізацію протягом осені 1931 – весни 1932 рр. Остаточний план хлібозаготівель на 1932 р. становив для УСРР 470 млн пудів, а для Харківської області – 74 млн пудів [4, с. 242]. Рішенням Харківського облпарткому Зміївський район повинен був здати у 1932 р. 6 300 т хлі-

ба, у тому числі колгоспи – 4 750 т та індивідуальний сектор – 1 550 т. На 3 листопада 1932 р. виконання плану хлібозаготівель у районі становило лише 28 %. Індивідуальні господарства виконали його на 14 %, куркульський сектор на 18 %. По селах статистика виглядала так: Задонецьке – 7 %, Борова – 10 %, Гайдари – 16 %, Соколово – 18 %, Констянтівка – 20 %, Островерхівка – 22 %. Причину такого стану речей Бюро райпарткому вбачало у «демобілізації» керівників, «безвідповідальністю перед партією», наявності «опортуністичного елементу». Було прийнято рішення розгорнути «масово-політичну роботу» серед селян, особливо одноосібників [24, арк. 93]. При цьому Зміївський райпартком категорично заборонив проводити поголівні обшуки хліба в одноосібників, а також масове застосування репресій: «*Подібні випадки розцінювати як безпорадність та невміння організувати маси на боротьбу за хліб, як грубе викривлення політики партії*» [24, арк. 94]. У якості ж стимулу Бюро райпарткому ухвалило: «*Зобов'язати голову Райспілки т. Іванова наявні фонди краму для стимулювання хлібозаготівель відпускати селам і колгоспам у відповідності до виконання ними планів по хлібу, відпускаючи більше краму тим, які йдуть попереду у хлібоздачі за рахунок тих, що відстають. Одночасно на селах встановлювати контроль відпуску краму за прямим призначенням*» [24, арк. 94].

Внаслідок економічної депресії на Заході у 1932 р. світові ціни на сільськогосподарську продукцію були низькими відносно цін на промислові товари. Зрозуміло, що експорт сільськогосподарської продукції в СРСР був усе ж таки необхідним для отримання іноземної валюти. Середньорічний експорт зерна протягом п'ятирічки складав 2,7 млн т на рік (у 1926–1927 рр. – 2,6 млн), а тим часом експорт інших продуктів сільською господарства зменшився приблизно на 65 % [76, с. 155].

Вірогідно, у зв'язку з нестачею харчів у районному центрі, у лютому 1932 р. у Змієві було відкрито крамницю-розподільник закритого типу, до якого було прикріплено весь актив району та спеціалістів: агрономів, лікарів, учителів та ін. Райпартком постановив Райснабу забезпечити крамницю-розподільник відповідною кількістю краму протягом трьох днів [24, арк. 22]. За спогадами жителя околиці Змієва (район Паперової фабрики) голод охопив лише села, що підтверджує міцний зв'язок голодомору з колективізацією: «*Ми розпитували старих, батьків про 1932–1933 рр. І моя мама теж все своє життя трудилася на фабриці. Кажуть, що як почалися труднощі, відразу фабрика завела своє підсобне*

господарство, створили запас продуктів на зиму. І тоді людям видавали потроху, підтримували робітників, їх сім'ї, пенсіонерів. Так що ніякого голодомору в розглянуті роки не було» [2].

У Зміївському районі ще планувалося завершити роботу з заготівлі насіневого фонду до 1 березня 1932 р. [24, арк. 21].

У квітні 1932 р. Й. В. Сталін, вочевидь, отримує інформацію про вкрай скрутне становище у сільському господарстві УСРР й починає перевіряти її. Але 26 квітня того ж року С. В. Косіор у листі до Сталіна пише: «*Усілякі розмови про "голод" на Україні потрібно категорично відкинути*». Сталін не повірив Косіору й відрядив до республіки емісарів: голову Раднаркому В. М. Молотова, наркома забезпечення СРСР А. І. Мікояна, наркома землеробства СРСР Я. А. Яковлєва. 26 травня 1932 р. вони підтвердили підозри Сталіна: «*Становище гірше, ніж припускали. Головне, що до останнього часу керівні органи не знали дійсного становища на селі*». 10 червня 1932 р. голова РНК УСРР В. Я. Чубарь та голова ВУЦИК Г. І. Петровський направили Сталіну та Молотову «покаянний» лист, де фактично зізналися у допущених помилках: «*Ваші докори у тому, що ми, українці, не знаємо, що коїться на селі, і що ми не займалися, як годиться, селом, цілком і повністю справедливі*» [54, с. 239-242]. Косіор же «замовчав» майже на два місяці. Це якраз ті місяці, коли почав лютувати голод.

Згадані вище В. Я. Чубарь та Г. І. Петровський, окрім визнання власної вини, виправдовувалися тим, що слухняно виконували вказівки центру. Й. В. Сталін побачив у такій позиції докору на свою адресу, що викликало різку його відповідь. У листі до Л. М. Кагановича від 18 червня він указав, що центр ніколи на давав завдання керівництву України розвалювати сільське господарство, роздивлятися його, як другорядний об'єкт. Захопленість «*гігантами промисловості*» – не виправдання, а ознака власних помилок. І центр тут ні до чого. Сталін особливо підкреслив у листі, що головна причина кризи сільської економіки України – це «*зрівнялівка*» при плануванні хлібозаготівель у 1931 р., відповідальність за яке несе у першу чергу керівництво УСРР. Саме вона, «*зрівнялівка*», й поставила ряд районів України у «*становище розорення й голоду*» [12, с. 179]. Той факт, що голод на України у 1932 р. не був вигідний для уряду СРСР визнають і українські дослідники [62, с. 414].

Тим часом, на Україні розгорталася справжня гуманітарна катастрофа. Навчені гірким досвідом роботи за трудодні і побоюючись голоду,

багато хто з селян протягом 1929–1931 рр. приховували від держави частину врожаїв [85, с. 353]. Селяни починають свою боротьбу за вирощений хліб методами «зброї слабких»: крадіжок, втечі на заробітки, «волин» і т. п. Саме тому Й. В. Сталін був упевнений, що й у 1932 р. селяни приховували зерно. Дослідники Л. П. Хименко та К. М. Коваленко відмічають, що примусовий характер колективізації призвів до саботажу серед жителів с. Соколово: вони намагалися приховати від обліку справжні розміри урожаю, залишати зерно у соломі при обмолоті, щоб потай перемолотити згодом удруге [44, с. 43]. З цієї причини Бюро Зміївського райпарткому пропонувало організувати негайно перевіювання полови та обмолот соломи і, попереджаючи, що найменша затримка обмолоту й перевіювання розцінюватиметься, як саботаж у хлібозаготівлі, а винних у цьому уповноважених і секретарів буде притягнуто до найсуворішої відповідальності [23, арк. 7]. Закономірною відповіддю Сталіна на таку поведінку селян стає посилення адміністративно-репресивного тиску на село у ході розпочатої хлібозаготівельної кампанії 1932 р. У відповідності до такої політики держави 2 січня 1933 р. Бюро Зміївського райпарткому постановило добитися рішучого зламу хлібозаготівель серед контрактантів та, в першу чергу серед куркулів, що й досі не виконали завдань, використовуючи у тому числі репресивні заходи [23, арк. 7].

Слід також пригадати величезні втрати вже зібраного врожаю. Скажімо у 1931 р. втрати врожаю С. В. Косіор оцінював у проміжку від 120 до 150 млн пудів, О. Г. Шліхтер – у 150 млн пудів, М. О. Скрипник – до 200 млн пудів. Втрати врожаю 1932 р. були ще більшими, настільки, що ніхто з керманичів УСРР не відважився їх підраховувати. Головною причиною таких колосальних втрат були нікчемний обмолот (у деяких колгоспах у полову йшло до 50 % зерна), неякісні комбайни, після збирання якими земля була рясно вкрита зерном, несвоєчасні жнива, зберігання зерна під відкритим небом [62, с. 165]. Є дані щодо втрат хліба (лише на рівні організацій-заготівельників): з 1928–1929 по 1932–1933 рр. вони становлять близько 1 млн т на рік, усього близько 5 млн т (учетверо чи вп'ятеро більше від втрат з 1926–1927 по 1927–1928 рр.). Це можна порівняти з обсягами експорту зерна за 1927–1933 рр., який дорівнював 13,5 млн т. А коли розглянути ці цифри в контексті того, що залишалося на прогодування самим селянам, то вони виглядають ще більш неприйнятними. І якщо на 1 січня 1928 р. «транзитне» зерно становило 255 000 т, то на 1 січня 1930 р. – 3 692 500 т.

Воно, в основному, зберігалося у стаціонарних вагонах, на суднах чи в портових складах, тобто неопалюваних приміщеннях із дуже поганим захистом від гризунів [56, с. 215]. Великі врожаї хлібу, які почали отримувати після створення колгоспів та радгоспів, просто ніде було зберігати. Тому, наприклад, у с. Соколове у якості засіки почали використовувати церкву Пресвятої Богородиці [44, с. 41].

22 червня 1932 р. С. В. Косіор зустрічається у ЦК ВКП(б) з Л. М. Кагановичем. Наступного дня той повідомляє Й. В. Сталіну, що хоча Косіор і визнав свою провину, але «*здається, він не відчуває усієї серйозності їх помилок у керівництві*». У листі до Кагановича Сталін запропонував взагалі зняти з посад Косіора та Чубаря, бо інакше вони: «*злочинно-легковажним відношенням до справи – запропастять вкінець Україну... Керувати теперішньою Україною не під силу цим товаришам*» [12, с. 189, 210]. Косіор, з остраху втратити посаду, а можливо й життя, перетворюється на слухняного виконавця сталінської політики хлібозаготівель, яка проводилася без урахування об'єктивних обставин. 6 липня 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У обговорювали питання виконання плану хлібозаготівель для УСРР. Характерно, що майже всі українські представники наради висловилися за «*зниження плану*», а Косіор захищав позицію повного виконання плану [12, с. 219].

Документи чітко фіксують свавілля місцевих керівників та активістів [4, с. 42-43], худобу й хліб відбирали не тільки у куркулів, але і у бідняків та середняків [4, с. 109-110]. За спогадами очевидців, у с. Черкаський Бишкин «*Активісти ходили від хати до хати із залізними палками й відбирали в людей усе їстівне. Було таке, що батьки втікали, покидаючи в хатах своїх маленьких дітей, а ті, конаючи з голоду, об'їдали м'ясо на власних пальчиках*» [1].

У 1931–1932 рр. на Зміївщині було здано державі 3 875 т зерна. А наступного року в Зміївському районі вже було заготовлено 11 161 т хліба [41, с. 51]. Як результат – голод, смерть величезної кількості людей. Згідно архівних джерел, ні у червні 1932 р., ні у червні 1933 р. Зміївський район не зазначався серед «особливо уражених продускладненнями» [4, с. 221-223, 877]. Але мартирологи жертв голоду 1932–1933 рр. по Зміївському району [1; 33, с. 79-82; 77, с. 722-826] дозволяють сумніватися у правдивості доповідних записок можновладців того часу. Підвищення смертності у Зміївському районі фіксується у період 1929–1932 рр. Причому найбільша смертність припадає на 1931–

1932 рр. Далі наступає демографічна стабілізація. По роках смертність у Зміївському районі у 1929–1936 рр. розподіляється наступним чином: 1929 р. – 956 померлих, 1930 р. – 933, 1931 р. – 1093, 1932 р. – 1143, 1933 р. – 768, 1934 р. – 794, 1935 р. – 651, 1936 р. – 744 [3].

16 липня 1932 р. відбулося засідання Бюро Зміївського райпарткому КП(б)У. Повідомлялося, що обласним земельним управлінням визначений план осінньої сівби для району, як-то: жита – 8 200 га, озимої пшениці – 4 300 га, жита на зелений корм – 500 га. Райпартком просив облземуправління врахувати при плануванні 1 134 га, призначених для сівозміни. Відмічалася на засіданні й незадовільна підготовка до осінньої сівби ґрунтів, що знаходилися під паром, як у колгоспному, так і одноосібному секторах. Щоб забезпечити сівбу озимини пропонувалося сіяти чистосортне насіння мобілізоване з місцевих ресурсів, а також провести обмін з сусідніми районами [24, арк. 59].

У якості засобів з подолання економічної кризи в Україні Й. В. Сталін поставив мету: зробити соціально-економічний розвиток України у другій п’ятиричці пріоритетним. 25 липня 1932 р. Сталін запропонував при збереженні загальної установки на безумовне виконання плану хлібозаготівель по СРСР зробити виключення для «особливо постраждалих районів України й до кінця серпня скоротити їм план до 30–40 млн пудів [12, с. 219; 54, с. 245].

У серпні 1932 р. з України надходить інформація про масові факти незгоди місцевого партійного активу з планом хлібозаготівель. З огляду на інформацію Й. В. Сталіна про «хороші види на врожай» 1932 р., така поведінка партійців його дивує. Тому він вимагає від Л. М. Кагановича навести порядок у партійній дисципліні. Сталін відверто заявляє про потенційну загрозу для СРСР з боку Польщі, тому пропонує розпочати термінове господарське й політичне укріплення прикордонних українських районів, для цього «грошей не жаліти» [54, с. 246]. Тоді ж Сталін пропонує ЦК ВКП(б) з огляду на важке становище в Україні, терміново залучити Червону Армію до збиральної та прополочної роботи [12, с. 246].

На 8 вересня 1932 р. Бірчанський колгосп виконав річний план лише на 1,5 %. Голова колгоспу «12-річчя Жовтня» (с. Зідьки) звітував про готовність виконати план до 25 вересня, але отримав зауваження, що

виконати план до вказаного терміну повинні усі колгоспи Зідьківської сільради [24, арк. 72].

Станом на 5 жовтня 1932 р. по Зміївському району план було виконано на 79 %, річний – на 21 %: колгоспами – на 25,5 %, одноосібниками – на 10,1 %, куркульськими господарствами – на 15,8 %. Тому Бюро райпарткому постановило виконати річний план колгоспам до 1 листопада, одноосібним господарствам – до 20 листопада. Було також ухвалено посилити агітаційну роботу, притягати до «суворої відповідальності» контрактантів, які не виконують зобов'язання [24, арк. 85].

Підтвердженням думки про антикуркульську направленість голоду може слугувати документ, що свідчить про намагання правоохоронних органів відновити законність відносно найбідніших селян. 13 жовтня 1932 р. «*До завідуючого приймальнею голови ВУЦВК Зміївська дільнича прокуратура повідомляла, що скаргу червоного партизана Маркова А. О. перевірено, причому встановлено, що в січні місяці 1932 р. дійсно сільрадою було зібрано 3 лантухи жита та 1 лантух кукурудзи в родини останнього як за невиконання умов контрактації, але цю обставину перевірити не можна, поскільки мати червоного партизана заявляє, що контракційної книжки не одержувала, а в сільраді документів, які б ствердили, що вона дійсно одержувала книжку немає, але беручи до уваги, що мати червоного партизана живе сама, має 57 років, посіву мала всього 14 сажень, через що сільрада поступила невірно, з приводу чого прокуратурою запропоновано голові сільради забезпечити родину червоного партизана продовольствієм та оказати семенами допомогу, щоб вона мала змогу посіяти собі хліба*» [4, с. 143-144].

Загалом, частка репресованих як учасників куркульсько-повстанських організацій по Україні була невеликою – 4,6 % [78].

22 жовтня 1932 р. М. М. Хатаєвич пише Й. В. Сталіну про необхідність знизити план хлібозаготівель по Україні на 70 млн пудів. Але тут знову виникає Косіор, який у листі Сталіну 23 жовтня 1932 р. критикує Хатаєвича та пише: «*Прохати про знижки нам, безумовно, доведеться*», але «*поспішати з цим не слід*», щоб «*не підірвати план*» (sic !) [54, с. 248].

8 листопада 1932 р., за порадою Л. М. Кагановича, Сталін ініціює рішення про призупинення відвантаження товарів для сільських областей України [54, с. 248]. Саме тому Бюро Харківського обкому КП(б)У 14 листопада 1932 р. постановило попередити Зміївський район, що лис-

топадове відвантаження товарів йому призупиняється, а якщо у ближчі дні не буде досягнуто вирішального перелому у хлібозаготівлях, що забезпечують своєчасне виконання річного плану у районі, до нього буде застосовано більш жорсткі заходи [4, с. 386]. Наприкінці листопада республіканське керівництво України разом з комісією В. М. Молотова створює в УСРР спеціальну комісію у складі С. В. Косіора, С. Ф. Реденса (ОДПУ), Кисельова (ЦКК) з правом прийняття остаточних рішень питань про вироки до найвищої міри покарання за саботаж хлібозаготівель [54, с. 249].

20 листопада 1932 р. РНК УСРР видала постанову «Про заходи щодо посилення хлібозаготівель», згідно з якою місцева влада повинна була виконати планові завдання до 12 січня 1933 р., а до 15 січня 1933 р. – створити насіневі фонди. Таким чином, на думку А. Т. Капустян, ініціатором масового вилучення хліба у колгоспах та одноосібних господарствах селян формально був уряд України [50, с. 101].

8 грудня 1932 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор у листі до Й. В. Сталіна про стан хлібозаготівлі в України доповідав: «*Репресії щодо колгоспів, що не виконують план хлібозаготівлі, особливо ж по відношенню до голів ... застосовані у надмірній кількості – за листопад і 5 днів грудня заарештовано по лінії ДПУ 1 230 чоловік (голів колгоспів – 340)... Зараз притягнуто до суду 327 комуністів*» [цит. за: 76, с. 153].

Прагнення залишити колгоспи було дуже сильним, і загалом цьому важко було протистояти. Тому для запобігання виходу селян із колгоспів запровадили адміністративні заходи. Х. Г. Раковський на початку 1930 р. писав: «*Опинившись у безвихідному становищі, бідняки та колгоспники масово почнуть збиратися у містах, залишаючи село без робочої сили. Невже наш пролетарський уряд насправді випустить закон, що прив'яже сільських бідняків до колгоспів?*» [цит. за: 82, с. 4]. У грудні 1932 р. запроваджено внутрішній паспорт. Практична суть його застосування полягала в тому, щоб перешкодити не лише куркулям, але й будь-яким селянам, які мали намір переїхати до міст, зробити це без дозволу. А згідно з прийнятим 17 березня 1933 р. законом, селянину не дозволялося залишати колгосп без договору із майбутніми роботодавцями, затвердженого керівництвом колгоспу. Крім того, ці заходи суперечили старим селянським звичкам. Значна частина селянства давно звикла працювати в містах або щорічно переїжджати (особливо в Україні) на роботу в

інші регіони. На території Зміївського району паспорти було уведено Обовпостановою Президії Харківського облвиконкому від 1 січня 1933 р. Видавалися вони органами міліції через домоуправи, приватних домовласників та сільради [29, арк. 37, 37 зв.].

Запровадження внутрішніх паспортів, що прив'язувало селян до землі, руйнувало таким чином старі звички та гнобило селян більше, ніж за кріпацтва. До того ж, результатом такого нововведення мало бути позбавлення багатьох селян основного джерела доходу, а сам селянин залишався на милість місцевих умов. Запровадження внутрішніх паспортів прив'язувало також і робітників, які, маючи паспорт і трудову книжку, утримувалися (поряд з іншими заходами) на своїх роботах чи, принаймні, в місцях проживання. Селянам, яким вдавалося вирватися з «оточення», на залізничних станціях не продавалися квитки на потяги. У містах їх не брали на роботу. Вони не мали документів. За словами В. В. Каліниченка *«це були справжні кріпаки»* [57, с. 2].

Систему для обов'язкової заготівлі м'яса, молока, масла, сиру, вовни тощо змінили так само, як і хлібну, — указами від 23 вересня та 19 грудня 1932 р. Вона базувалася на оцінці кількості тварин у господарстві в певний момент. Сільськогосподарські укази 1932—1933 рр. означали, що, здавши державі продрозверстку, колгоспи мусили: 1) розрахуватися з МТС за використану техніку; 2) повернути державі насінневу та інші позики; 3) створити насінневий резерв приблизно у 10—15 % річної потреби в посівному матеріалі, для запасів фуражу відповідно до річної потреби. І лише тоді господарства могли розподіляти продукцію між колгоспниками [56, с. 217].

Така непродумана політика призвела до того, що майже увесь 1932 р. у Зміївському районі фіксувалася підвищена смертність [3].

II.4. 1933 рік

Не дивлячись на намагання керівництва Зміївського району, на 2 січня 1933 р. 20 % плану не було виконано (рис. III-3). Так, наприклад, з 912 т хліба, призначеного до вивозу 29 грудня 1932 р., виконано було лише 334 т. Окремо по селах і колгоспах заборгованість перед державою складала: Шелудьківка — 778 ц, Соколово — 781 ц, Таранівка — 717 ц, Рябухіне — 529 ц, Скрипаї — 511 ц, Геніївка — 579 ц, Борки — 484 ц [23, арк. 6]. 1933 р. однією з перших у районі завершила збиран-

ня врожаю та виконання плану хлібоздачі артіль імені Ворошилова с. Лиман. Того року правління колгоспу, розрахувавшись з державою і колгоспниками, засипало в комори 300 ц насінневого та страхового і 66 ц фуражного фонду [49, с. 477].

2 січня 1933 р. Бюро Зміївського райпарткому ухвалило:

«*1) По с. Гостроверхівці т. Міхайському, який не забезпечив вивозку жодного центнера хліба в ці 2 дні при заборгованості у 300 ц при наявності у колгоспах частини хліба, – оголосити догану. Установити останній термін виконання недовиконаного плану по колгоспам 4 січня і попередити Міхайського, що коли ним не буде забезпечено виконання цього рішення, до нього будуть вжиті найсуворіші заходи.*

2) По с. Клеменівка т. Шишкіну, який забезпечив вивозку тільки 160 ц при завданні 523 ц, також оголосити догану, термін виконання плану встановити 5 січня і попередити Шишкіна, що в разі невиконання плану – він поставить себе поза лавами партії.

3) Таке ж попередження винести уповноваженому і секретарям осередків по с. Геніївка тт. Морозову і Мухіну, які забезпечили відправку тільки 360 ц пр. завданні в 940 ц, по Скрипаях тт. Котляру і Маковецькому, що забезпечили вивозку 200 ц при завданні 706 ц, по Соколову т. Половянському, який організував вивіз тільки 41 ц при заборгованості в 500 ц. Установити останній термін виконання плану по Геніївці 4 січня, по Скрипаях – 5 січня, по Соколово – 6 січня.

4) Пропонувати уповноваженим по с. Вилівці Сільберберги, по Дудківці т. Фоміну, по Задонецькому тт. Шапко і Курдупову, по Козачці т. Диптану та по с. Гомільші Гринченку і Когану, закінчити план протягом доби» [23, арк. 6-7].

5 березня 1933 р. П. П. Постишев надіслав до Зміївського району телеграму про провал засипки насіння у 6-ій п'ятиденці лютого. Наступного дня було зібрано Бюро Зміївського райпарткому (рис. III-4), на засіданні якого повідомлялося, що стан з засипкою насінневих матеріалів дійсно катастрофічний, бо проти п'ятиденного завдання 2 466 ц засипано лише 120 ц [23, арк. 29; 27, арк. 26]. На нашу думку, таке скрутне положення об'єктивно відображало рівень гуманітарної катастрофи, що спіткала населення району: люди вмирали від голоду, але визнавати цей факт місцевій владі, вочевидь, не хотілося. Тому Бюро ухвалило: «*Такий ганебний провал в справі засипки насінних фондів є в наслідок припущення опортуністичного самоплину та демобілізації серед комуністів і зокрема*

уповноважених РПК та секретарів п/о, а деякі з їх прямо підпали під вплив куркульських настроїв Голодовки (Скрипаї, Соколів, Гініївка), майже зовсім припинилася боротьба з ворожими елементами – не застосовується до них репресивних заходів. Судово-слідчі органи не переключились на збір насіння та значно затримують справи, що закінчені слідством» [23, арк. 29; 27, арк. 26]. Було прийнято рішення про організацію судових процесів на містах, у селах і колгоспах, не затримування справ, що завершилися слідством. Редакцію газети «Правда Зміївщини» Бюро зобов'язало конкретно і оперативно висвітлювати перебіг засипки насіння та про репресії, що застосовуються на селах. Встановило Бюро й останній строк засипки насіння – 15 березня [23, арк. 29-30; 27, арк. 26-27].

Особистий лист начальника Харківського обласного відділу ДПУ УСРР від 5 червня 1933 р. повідомляв, що продовольче становище по районах області, й до того вкрай важке, за останній час різко погіршало. Це зумовило наплив до столиці безпритульних, безпризорників, а також жебраків. Наприклад, загальна кількість безпритульних дітей, виявлених на вокзалах міста становила близько 10 000 осіб [4, с. 875, 876]. З самого початку голоду жінки з сіл Зміївського району відвозили своїх дітей до Харкова й лишали їх там [2; 84]. Така ситуація з дітьми була зумовлена бажанням матерів будь-що врятувати життя своїх дітей.

Безпритульні діти накопичувалися у Салтівських бараках Харківської міськради. 7 квітня 1933 р. у відповідності до спецрозпорядження бараки підлягали розвантаженню по дитячих будинках області і частина дітей, після санобробки, направлялася до рідних. Зокрема до Змієва відіслали 30 дітей та потім ще двох [30, арк. 128]. 11 квітня 1933 р. із дитбудинків міста Харкова було евакуйовано до Змієва ще 58 дітей [28, арк. 104].

Відносно села Лиман Харківської області[2] повідомлялося: «*У селі Лиман майже 1/4 населення вибула за межі району у пошуках хліба, діти залишені напризволяще.*

У селі з'їдені усі кішки та собаки.

Трупи падла, як правило, хоч й заривають у землю, але відразу ж, як відійде представник сільради, вилучаються з землі й уносяться для харчування.

[2] На жаль, у документі не уточнюється, про який саме Лиман йде мова: Ізюмського чи Зміївського району.

Опухлих та слабких у селі до 100 чоловік» [4, с. 878].

Консул Італії у Харкові Серджо Граденіго у доповідній записці до Міністерства закордонних справ Італії від 22 червня 1933 р. повідомляв, зокрема, «*Мохнач, що поблизу Чугуєва, раніше нараховував майже 1000 жителів (там знімала дачу пані Баллович), а тепер має 12 чоловіків і кілька жінок, двох дітлахів...*» [4, с. 892].

Офіційні особи зазначали, що у переважній більшості голодували колгоспники та їх сім'ї [4, с. 877]. Подекуди у селян відбирали майже всі їстівні продукти: картоплю, квасолю, горох, чечевицю, віку, гречку, сою і т. д. [1; 70, с. 3]. Вірогідно місцева влада (голови колгоспів та районів, передовсім), уникаючи покарання (у т. ч. вищої міри) за саботаж хлібозаготівель та зрив плану, сподівалася, що селяни, залишившись без харчів, все ж таки витягнуть приховане зерно. Але зерна у селян не було, тому, згідно з архівними даними, основними продуктами харчування селян у «вражених продускладненнями» районах Харківської області були: збирана на полі картопля, різна покидь, лушпиння, насіння бур'янистих рослин, м'ясо загиблих тварин (свиней та коней). Прогресувало людоїдство та трупоїдство [4, с. 877]. Не відомо, чи було таке явище у Зміївському районі. Краєзнавці М. І. Саяний та Е. Г. Дегодюк описують такі випадки, але без посилань на джерела [33, с. 76; 41, с. 122]. З документів відомо лише те, що 20 лютого 1932 р. Бюро Зміївського районного партійного комітету слухало «*виводи по випадку в В.-Гомольші*» та ухвалило «*виводи затвердити, доручити слідчим органам справу розслідувати, виявити вбивцю та притягти до відповідальності*» [24, арк. 23]. У чому полягала суть «випадку» (окрім того, що це вбивство) та чим він привернув увагу районного керівництва залишиться невідомим.

Не можна стверджувати, пише С. В. Кульчицький, що обшуки з конфіскацією торкнулися кожного селянського двору, але після січня 1933 р. повністю припинилася торгівля продовольством на базарах [62, с. 184]. Це, на думку влади, повинно було примусити селян здати приховане зерно. Фактично ж, стало однією з багатьох причин високої смертності людей від голоду.

Керівництво СРСР розпочало ліквідовувати наслідки голоду відразу після встановлення його масштабів. Із суб'єктивних причин ця допомога виявилася запізнілою. Р. Девіс та С. Уіткофт у своїй монографії показали заходи радянського уряду по виходу з голодної кризи. Вони навели

35 партійно-урядових постанов про надання продовольчої допомоги голодуючим регіонам СРСР. Перша з них датована 7 лютого, а остання 20 липня 1933 р. Сукупний обсяг допомоги складав 320 000 т зерна, з них до УСРР та на Кубань було направлено 264 700 т, а в усі інші регіони разом узяті – 55 300 т [53, с. 25]. Але у першій половині 1933 р. у ряді випадків допомога голодуючим Харківщини не здійснювалася з причини відсутності будь-яких продовольчих ресурсів [4, с. 877, 880]. Думаємо, що мала місце й слабка компетентність, адміністративна безпорадність місцевих керівників. Зокрема, у постанові Зміївського райпарткому КП(б)У Харківської області про надання продовольчої допомоги голодуючим колгоспникам та одноосібникам від 21 березня 1933 р. читаємо: «*Бюро РПК констатує, що по Зміївському району в окремих селах і колгоспах (Скрипаї, Соколів, Бірки, Таранівка і ще деякі) є ряд випадків, коли колгоспні двори та окремі одноосібники відчувають гостру продовольчу нужду, і особливо – їхні діти. Питанням допомоги цим окремим колгоспним дворам, як районні організації, так і на місцях сільські, в достатній мірі не займалися і не розгорнули мобілізації місцевих ресурсів для цього* <Розрядка наша. – Автори>.

Виходячи з вищенаведеного та на підставі директивного листа т. Постишева і т. Шелехеса організувати при райвиконкомі п'ятірку в складі: голови РВК т. Адаменко, від ДПУ – т. Мирошниченко, від відділу охорони здоров'я – т. Кіян, від Українського Червоного Хреста – т. Жильцов та від райпотребспілки – т. Іванов, яким доручити негайно розробити план практичних заходів і міроприємств в справі організації допомоги колгоспникам, окремим одноосібникам та їхнім дітям, що відчувають гостру продовольчу потребу.

Доручити п'ятірці організувати при сільських радах трійки, через які проводити оперативну і практичну роботу в справі допомоги окремим сім'ям і в першу чергу дітям, які відчувають гостру продовольчу потребу.

Доручити фракції РВК винести ряд постанов про збір продовольства, про організацію дитячих ясел, майданчиків, посилення громадського харчування при школах та колгоспах, а також постановити про трудову дисципліну в колгоспах та наведення відповідного санітарного стану в громадських місцях та установах.

Всі розгорнені міроприємства до 25 березня 1933 р. подати в РПК.

Доручити тт. Мирошниченку і Адаменку до 24 березня 1933 р. організувати виїмку (вилучення) в райцентрі і на залізницях всього бродячого і пришлого елементу, який направляти на різні роботи (радгоспи, лісорозробки, кар'єри), та через п'ять днів дати відомості в РПК про виконання цього» [23, арк. 31].

Ще 27 грудня 1932 р. М. М. Хатаєвич доповідає Й. В. Сталіну, що серед представників місцевої влади мають місце «*безтурботність*», «*благодушність*», «*зайве захоплення громадським харчуванням*». Але далі він все ж таки констатує той факт, що увесь хліб зібрано, якщо ж піти на виявлення «прихованого та розкраденого хліба», то це буде потребувати «*колосального тиску й величезної організаторської праці*». 1 січня 1933 р. Політбюро ЦК ВКП(б) шляхом опитування прийняло постанову «Про хід хлібозаготівель на Україні», якою селянам пропонувалося добровільно здати державі раніше розкрадений та прихований хліб. У разі виконання цієї вимоги вони звільнялися від репресій. Одночасно вкотре для України було зменшено план хлібозаготівель й до початку січня 1933 р. він становив 260 млн пудів (замість 350 млн пудів, встановлених раніше) [54, с. 250].

З 1 лютого 1933 р. Політбюро ЦК ВКП(б) дозволило колгоспам України, що виконали плани хлібозаготівель, продавати та купувати хліб на ринку, а до республіки поновлювалися поставки промислових товарів з метою стимулювання даних операцій [54, с. 250].

Що ж зумовило таку жорстоку репресивну політику Й. В. Сталіна по відношенню до селянства СРСР? По-перше, протягом 1929–1931 рр. дійсно мали місце приховування селянами зерна. По-друге, врожай 1932 р. був дещо кращим, ніж у 1931 р. По-третє, план заготівель хліба було знижено для України у два рази. На нашу думку, Сталін спирався саме на такі об'єктивні факти. Він припустився великої помилки, довірившись статистичним даним, які були направлені до Москви. Саме людський фактор став суб'єктивним чинником, що призвів до такої гуманітарної катастрофи, як голод 1932–1933 рр. в СРСР. Як було показано вище, керівництво УСРР до останнього часу приховувало від Сталіна реальний стан речей. Йому доповідали, як правило, те, що він хотів почути. Правдиву інформацію про голод в Україні Й. В. Сталін почав отримувати від тільки-но призначених ним перших секретарів обкомів. Реальні масштаби голоду на Україні доповів Сталіну у своєму листі М. М. Хатаєвич. Тому 20 лютого 1933 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про

насінневу та продовольчу допомогу колгоспам та радгоспам України». І якщо Хатаєвич пише до Москви листи з проханням про продовольчу допомогу, то С. В. Косіор, бажаючи зберегти свій імідж, у березні 1933 р. (!) пише Сталіну: «*Наявні у ЦК КП(б)У дані, як від обкомів, так і по лінії ДПУ, про розміри голодовок вкрай суперечливі*». А у квітні 1933 р. Косіор взагалі переклав усю відповідальність за смерті мільйонів людей на наркомзем України [54, с. 252-253].

Провівши ретельний аналіз архівних документів, російські історики визначили, що Україна отримала у 1933 р. для подолання голоду 501 000 т зерна, це у 3,4 рази більше, ніж російські регіони у 1932 р. Допомога УСРР була надана за рахунок у тому числі припинення експорту Радянським Союзом зерна – навесні 1933 р. він зменшився у 5 разів [17]. Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 1 червня 1933 р. «Про розподіл тракторів виробництва червня–липня й половини серпня 1933 р.» передбачала, що УСРР з 12 000 тракторів отримувала 5 500, тобто 45,5 %. 20 грудня того ж року рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) для України, БСРР та Західної області було придбано 16 000 робочих коней. 23 грудня 1933 р. та 20 січня 1934 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про розгортання індивідуального городництва, у тому числі для робочих. Серед останніх доля українських складала 33,3 % [54, с. 255].

Таким чином, погоджуємося з висновками В. В. Кондрашина про те, що величезні масштаби голоду в Україні у 1932–1933 рр. були зумовлені запізнілою (передовсім з вини Косіора) допомогою центрального керівництва, недосконалістю адміністративно-бюрократичної системи СРСР, прорахунками вищого керівництва країни [54, с. 253, 256].

ВИСНОВКИ

Під час написання цієї роботи ми помітили значний рівень вивчення питання передумов та причин голоду 1932–1933 рр. в Україні, його розвою на теренах Зміївщини упродовж 1931–1933 рр. При цьому вивчення особливостей цього явища по окремих регіонах розроблене ще недостатньо.

Завдяки синтезу результатів багатьох наукових робіт та аналізу джерел нам вдалося вирішити проблеми, визначені у цій науково-дослідницькій роботі. Зокрема, у роботі наведені матеріали голоду саме у Зміївському районі.

У ході дослідження було досягнуто наступних результатів:

1. З'ясовано, що передумовами голодомору 1932–1933 рр. на Україні були:
   - взятий радянською державою курс на створення великих сільських господарств нового, соціалістичного, типу і, як наслідок, примусова колективізація;
   - розкуркулювання заможних селян та необхідність (з точки зору Й. В. Сталіна) винищення куркулів як особливого соціального прошарку;
   - об'єктивна необхідність залучення усіх ресурсів країни (у першу чергу, експорт зернових) задля проведення індустріалізації.
2. Встановлені безпосередні причини голоду 1932–1933 рр. Такими ми вважаємо:
   - надмірні хлібозаготівлі, встановлені керівництвом УСРР без економічного обґрунтування;
   - супротив українських селян колективізації;
   - приховування керівництвом УСРР (в особах С. В. Косіора, Г. І. Петровського, В. Я. Чубаря та ін.) від Й. В. Сталіна справжніх масштабів голоду у першій половині 1932 р.;
   - слабкість адміністративно-бюрократичного апарату, яка виникла унаслідок переходу до двоступеневої моделі управління республікою: центр–район.
3. Указані винуватці голоду 1932–1933 рр. Якщо відкинути безпосередніх виконавців середньої та нижчої ланок управління, такими можемо вважати:

- Й. В. Сталіна, як головного ідеолога та розробника створення планової соціалістичної моделі економіки і керівника, що припустився прорахунків відносно характеру и мотивів селянського спротиву;
- керівництво УСРР, головним чином С. В. Косіора, який намагаючись зберегти посаду, спочатку своєчасно не сповістив Й. В. Сталіна про початок голоду, а потім усіляко підтримував заздалегідь завищені норми хлібозаготівель.

Голод 1932–1933 рр. став результатом вибраної сталінським керівництвом стратегії й тактики індустріалізації, у якій мав потребу СРСР на зламі 1920-х – 1930-х рр. Вочевидь, слід погодитися з висновками А. В. Шубіна, який стверджує: «*Або скільки-небудь успішне завершення індустріального ривка, або нестача ресурсів й повний економічний розпад, гігантська незакінченка, пам'ятник безглуздому розпорошенню праці. І, звичайно, крах Сталіна. Для того, щоб здійснити ривок, добудувати хоч щось, Сталіну потрібні були ще ресурси, і він безжально відібрав їх у селян. Всупереч розповсюдженому міфу не знайдено доказів, що Сталін "створив" голод, щоб замордувати побільше люду. Думаю, й не буде знайдено*» [92, с. 88-89].

Також зазначимо вкрай заполітизований підхід до вивчення проблеми голодомору в Україні. За невеликим виключенням (завідомо антирадянські, замовні, роботи Дж. Мейса та Р. Конквеста) майже ніхто з закордонних дослідників не вважає голод 1932–1933 рр. таким, що має суто антиукраїнську спрямованість. Вважаємо, що голод 1932–1933 рр. – це загальна трагедія усіх народів СРСР. Вона повинна не розділяти, а об'єднувати народи.

Досягнуті в цій роботі результати можуть бути використані у контексті напрямку роботи Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка з питань вивчення голодомору 1932–1933 рр. у якості матеріалів для проведення тематичних семінарів, уроків пам'яті, проведення лекцій під час тематичних виставок у музейному комплексі.

У ході подальшої роботи над цією темою можливе використання даного дослідження як бази більш розгорнутої науково-дослідницької монографії з використанням усіх доступних історикам і краєзнавцям джерел.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

Опубліковані джерела

1. Бабай Н. Є. Спогади про Голодомор 1932–1933 рр. у с. Черкаський Бишкин / Н. Є. Бабай // Голодомор 1932–1933 рр. Харківська область. – Електронний ресурс : http://www.golodomor.kharkov.ua/stories.php?pagep=1&story_id=41 (дата звернення 09.01.2015).
2. Бабич Т. Спогади очевидця / Т. Бабич // Вісті Зміївщини. – 2005. – 26 листопада. – С. 3.
3. Відомості про реєстрацію смертності населення органами загсу Харківської області в 1929–1936 рр. // Сайт Харківської обласної універсальної наукової бібліотеки. – Електронний ресурс : http://region.library.kharkov.ua/lib_druk.php?id=313 (дата звернення 04.01.2015).
4. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні : Документи і матеріали / Упор. Р. Пиріг. – К. : Києво-Могилянська академія, 2007.
5. З офіційних джерел // Урядовий кур'єр. – 2007. – 23 листопада.
6. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» (№ 376-V) // Сайт Верховної Ради України. – Електронний ресурс : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/376-16 (дата звернення 04.01.2015).
7. Итоговый отчёт международной комиссии по расследованию голода 1932–1933 годов на Украине (Торонто, 1990 г.) // Голод 1932–1933 годов : Сборник статей / Под ред. Ю. Н. Афанасьева. – М. : РГГУ, 1995.
8. Коммунист Украины. – 1988. – № 1. – С. 6.
9. Остапенко Н. Паперовики на фронтах – бойовому і трудовому / Н. Остапенко // Зміївський кур'єр. – 1993. – № 98 (8264).
10. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы : В 4 томах / Под ред. А. Бреловича, В. Данилова. – М. : РОССПЭН, 2003. – Т. 3 1930–1934 гг. Кн. 1. 1930–1931 гг.
11. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы : В 4 томах / Под ред. А. Бреловича, В. Данилова. – М. : РОССПЭН, 2005. – Т. 3 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг.
12. Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001.
13. Сталин И. В. Головокружение от успехов. К вопросу колхозного движения / И. В. Сталин // Сочинения. – М. : ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1949. – Т. 12. – С. 191–199.
14. Сталин И. В. О задачах хозяйственников / И. В. Сталин // Сочинения. – М. : ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1951. – Т. 13. – С. 29–42.
15. Сталин И. В. О работе в деревне. Речь 11 января 1933 г. / И. В. Сталин // Сочинения. – М. : ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1951. – Т. 13. – С. 216–233.

16. Сталин И. В. Пленум ЦК ВКП(б) 4–12 июля 1928 г. / И. В. Сталин // Сочинения. – М. : Госполитиздат, 1949. – Т. 11. – С. 139–196.
17. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы : В 5 томах / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виола. – М. : РОССПЭН, 2001. – Т. 3. Конец 1930–1933.
18. Hearst W. Über die Sowjetrussishe Hungerkatastrophe / William Hearst // Völkischer Beobachter. – 1935. – 25 Januar.
19. Hungerhölle Sowjetrussland – Das Massensterben in Sowjet «Paradies» // Völkischer Beobachter. – 1933. – 18 August.
20. New York Times. – 1935. – 10 February.

Архівні матеріали

21. Архівний відділ Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. – Ф. 14. – Рукописи. – Оп. 4. – Спр. 1. – Історія МТС (1923–1948 рр.).
22. Архівний відділ Зміївської районноїдержавної адміністрації. – Спр. «Колхозы».
23. Державний архів Харківської області. – Ф. П-72. – Оп. 1. – Спр. 55.
24. Державний архів Харківської області. – Ф. П-72. – Оп. 1. – Спр. 52.
25. Державний архів Харківської області. – Ф. П-72. – Оп. 1. – Спр. 50.
26. Державний архів Харківської області. – Ф. П-72. – Оп. 1. – Спр. 51.
27. Державний архів Харківської області. – Ф. П-72. – Оп. 1. – Спр. 56.
28. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 978.
29. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-3858. – Оп. 6. – Спр. 1.
30. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-408. – Оп. 8. – Спр. 1806.
31. Криштопа А. И. Змиево городище : Экскурс в историю родного края / А. И. Криштопа. – Змиев, 1956. – 123 с. – Депонирована в Змиевской районной библиотеке.
32. Сердюкова Н. С. Первый секретарь первой коммунистической ячейки в Шелудьковской волости / Н. С. Сердюкова. – Шелудьковка, 1968. – 47 с. – Депонирована в Змиевском лицее № 1 им. З. К. Слюсаренко.

ЛІТЕРАТУРА ТА ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

33. Абылхожин Ж. Б. Казахстанская трагедия / Ж. Б. Абылхожин, М. К. Козыбаев, М. Б. Татимов // Вопросы истории. – 1989. – № 7.
34. Борисенко В. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. – К. : Стилос, 2007.
35. Брязгунов Ю. Голод 1930-х у Центральному Чорнозем'ї та на Кубані : антиукраїнське спрямування / Ю. Брязгунов // Три голодомори в Україні XX ст. : погляд з сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції 2. 1. 2002 р. – К. : Українська видавнича Спілка, 2003.
36. Вечерський В. Колективізація голодом / В. Вечерський // Урядовий кур'єр. – 2003. – 8 лютого. – С. 10.

37. Гісем О. В. Історія України в таблицях / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк, О. Ф. Трухан. – Х. : Книжковий Клуб сімейного дозвілля, 2006.
38. Голод 1932–1933 годов : Сборник статей / Отв. ред. Ю. Н. Афанасьев. – М. : РГГУ, 1995.
39. Голодомор 1932–1933 років. Причини, передумови, наслідки. Село Мельники 32–33 років XX ст. на фоні державних подій // Укртерра. – Електронний ресурс : http://www.ukrterra.com.ua/chronology/10/makaruk_golod.htm (дата звернення 16.09.2008).
40. Голодомор 1932–1933 рр. на Україні (До 70-річчя) : Бібліографічний покажчик. – Ужгород, 2004.
41. Голодомор 1932–1933 рр. Найбільша історична катастрофа України XX ст. // Посольство України в Ізраїлі. – Електронний ресурс : http://www.mfa.gov.ua/israel/ua/1514.htm (дата звернення 16.09.2008).
42. Гольдфарб Л. Г. Зміїв. Історико-краєзнавчий нарис / Л. Г. Гольдфарб, В. М. Селіванов, К. Б. Правовєрова. – Х. : Прапор, 1969.
43. Данилов В. П. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии / В. П. Данилов, И. Е. Зеленин // Отечественная история. – 2004. – № 5. – С. 109.
44. Дегодюк Е. Г. Лиман. Село Зміївського району Харківської області / Е. Г. Дегодюк. – К. : Народні джерела, 2009.
45. Дьоміна О. Геноцид / О. Дьоміна // Зміївський кур'єр. – 2011. – № 49 (921). – С. 3.
46. Єременко Л. В. Соціально-економічні і політичні причини голоду 1932–1933 років в Україні / Л. В. Єременко // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К. : МАУП, 2003. – С. 151–152.
47. Захаров Є. Висновок. Правова кваліфікація Голодомору 1932–1933 років в Україні та на Кубані як злочину проти людяності та геноциду / Є. Захаров // Харківська правозахисна група. – Електронний ресурс : http://www.khpg.org/index.php?id=1221230998 (дата звернення 16.09.2008).
48. Зеленин И. Е. «Революция сверху» : завершение и трагические последствия / И. Е. Зеленин // Вопросы истории. – 1994. – № 10.
49. Історія міст і сіл Української РСР : У 26 т. / Під загал. ред. П. Т. Тронька. – К., 1967. – Т. 21. Харківська область.
50. Капустян А. Т. Украинская историография постсоветского периода : причины голода 1932–1933 гг. А. Т. Капустян // Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР / Науч. ред. В. В. Кондрашин. – М. : РОССПЭН; Президентский центр Б. И. Ельцина, 2011. – С. 72–106.
51. Кендзьор Я. Справедливість зачекає? / Я. Кендзьор, Г. Макаров // Голос України. – 2006. – 23 листопада.
52. Козыбаев М. К. Коллективизация в Казахстане : трагедия крестьянства / М. К. Козыбаев, Ж. Б. Абылхожин, К. С. Алдажуманов. – Алматы, 1992.

53. Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. в современной российской и зарубежной историографии : взгляд из России / В. В. Кондрашин // Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР / Науч. ред. В. В. Кондрашин. – М. : РОССПЭН; Президентский центр Б. И. Ельцина, 2011. – С. 8–56.
54. Кондрашин В. В. И. В. Сталин и голод 1932–1933 гг. в Украине : проблема ответственности Центра и республиканского руководства / В. В. Кондрашин // Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР / Науч. ред. В. В. Кондрашин. – М. : РОССПЭН; Президентский центр Б. И. Ельцина, 2011. – С. 237–256.
55. Кондрашин В. В. Новые документы из российских архивов о голоде 1932–1933 гг. в СССР / В. В. Кондрашин // Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР / Науч. ред. В. В. Кондрашин. – М. : РОССПЭН; Президентский центр Б. И. Ельцина, 2011. – С. 57–71.
56. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і Голодомор / Р. Конквест; пер. з англ. Н. Волошинович, З. Карабліної, В. Новак. – Луцьк : Терен, 2007.
57. Конопельцев Г. Голодомор-33 – «спонсор» індустріалізації / Г. Конопельцев // Слобідський край. – 2003. – 3 жовтня. – С. 2.
58. Кравченко Л. В. Краєзнавча розвідка : Фольклор і етнографія с. Лиману. Довідковий матеріал / Л. В. Кравченко. – Зміїв, 2005.
59. Куліш А. Голодомор 1921–1923 років в Руси-Україні як продовження етнічної війни 1917–1921 років / А. Ф. Куліш. – 2-е вид. – Х., 2005.
60. Куліш А. Голодомор 1932–1933 : Причини, жертви, злочинці. Нарис до історії Руси-України 20 ст. / А. Ф. Куліш; Асоціація дослідників голодоморів в Україні. – 4-тє вид., доп. та випр. – К.; Х. , 2004.
61. Кульчицкий С. В. Почему он нас уничтожал? Сталин и украинский голодомор / С. В. Кульчицкий. – К. : Українська прес-група, 2007.
62. Кульчицкий С. В. Украинский Голодомор как геноцид / С. В. Кульчицкий // Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР / Науч. ред. В. В. Кондрашин. – М. : РОССПЭН; Президентский центр Б. И. Ельцина, 2011. – С. 107–194.
63. Кульчицький С. В. Голод в Україні 1932–33 рр. як геноцид : мовою документів, очима свідків / С. В. Кульчицкий. – К. : Наш час, 2008.
64. Кульчицький С. 1933 рік : сталінський террор голодом / С. Кульчицкий // Урядовий кур'єр. – 2002. – 8 листопада. – С. 1, 6.
65. Кульчицький С. Причини голоду 1933 року в Україні. По сторінках однієї забутої книги / С. Кульчицкий // Дзеркало тижня. – 2003. – 16 серпня. – С. 20.
66. Кульчицький С. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. / С. Кульчицкий; НАН України; Інститут історії України. – К. : Інститут історії України, 2014.
67. Лативок Н. П. Голод в современной Украине / Н. П. Лативок, Е. А. Мазур. – М. : Белые альвы, 2009.

68. Маркова С. В. Подільське село у злиденні 1932–1933 роки / С. В. Маркова // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К. : МАУП, 2003. – С. 157–158.
69. Марочко В. Голодомор в Україні : причини і наслідки (1932–1933) : Тексти лекцій / В. Марочко // Освіта. – Б. р. – № 2. – С. 3–9.
70. Марочко В. Голодомор в Україні : причини і наслідки (1932–1933) : Тексти лекцій / В. Марочко // Освіта. – Б. р. – № 3. – С. 3–9.
71. Мейс Дж. Обжинки смерті / Дж. Мейс // Голос України. – 1993. – 10 вересня.
72. Мерль Ш. Голод 1932–1933 гг. – геноцид украинцев для осуществления политики русификации? / Ш. Мерль // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С. 49–61.
73. Методичні матеріали щодо вивчення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. – Х., 2007.
74. Методичні матеріали щодо вивчення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. – Х., 2006.
75. Мицик В. Ліквідація Голодомором / В. Мицик // Слово Просвіти. – 2003. – 26 березня–1 квітня. – С. 4.
76. Науменко К. Є. Опір колгоспного селянства Харківщині організаторам Голодомору / К. Є. Науменко // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К. : МАУП, 2003. – С. 153–156.
77. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Харківська область / В. Я. Білоцерківський, О. С. Кириченко, О. В. Корнєв та ін. – Х. : Фоліо, 2008.
78. Нікольський В. Репресії ГПУ під час голодомору в УСРР (1932–1933 рр.) / В. Нікольський // Персонал плюс. – 2007. – 12–18 грудня.
79. Особая папка // Независимость. – 1998. – 6 ноября.
80. Отак розправлялися з непокірними селянами // Независимость. – 1998. – 6 ноября.
81. Пиріг Р. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України : Джерелознавчий огляд Р. Пиріг // Українські архіви. – Електронний ресурс : http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Documents/Famine_32-33.php (дата звернення 16.09.2008).
82. Піддубний С. Вбивство голодом відбувалося згідно з генеральною лінією комуністичної партії С. Піддубний // Персонал плюс. – 2007. – 21–27 листопада. – С. 4.
83. Саяний М. І. Зміївщина – Слобожанщини перлина / М. І. Саяний. – Х. : Кроссроуд, 2009.
84. Саяний М. Щоб врятувати дітей, жінки відвозили їх до Харкова / М. Саяний // Вісті Зміївщини. – 2006. – 24 листопада. – С. 3.
85. Семенко В. И. История Украины с древнейших времён до наших дней / В. И. Семенко, Л. А. Радченко. – 3-е изд, испр. и доп. – Х. : Торсинг, 2002.

86. Сергійчик В. Як нас морили голодом / В. Сергійчук. – Вид. 3-є, доп. – К. : КНУ ім. Т. Г. Шевченка, 2008.
87. Слинько І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України / І. І. Слинько. – К., 1961.
88. Солоненко М. Виконуючи заповіти моїх мордованих голодом земляків / М. Солоненко. – Х. : Просвіта, 1999.
89. Таугер М. Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года / М. Б. Таугер // Голод 1932–1933 годов : Сборник статей / Отв. ред. Ю. Н. Афанасьев. – М. : РГГУ, 1995. – С. 13–43.
90. Хименко Л. П. Соколів і соколяни. З далекого минулого до сьогодення (Історія. Документи. Спогади) / Л. П. Хименко, К. М. Коваленко. – Балаклія : Балдрук, 2007.
91. Хубова Д. Н. Чёрные доски : Tabula rasa. Голод 1932–1933 годов в устных свидетельствах / Д. Н. Хубова // Голод 1932–1933 годов : Сборник статей / Отв. ред. Ю. Н. Афанасьев. – М. : РГГУ, 1995. – С. 67–87.
92. Шубин А. В. 10 мифов Советской страны / А. В. Шубин. – М., 2007.
93. Щоб змусити селян працювати на державу, держава застосовує терор голодом / М. Саяний // Вісті Зміївщини. – 2006. – 24 листопада. – С. 3.
94. Яценко Є. Голодомор 1932–1933 рр. На Харківщині : причини, перебіг, наслідки / Є. Яценко // Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. Свідчення, комментарі / Упор. : Т. Поліщук. – Харків–Нью-Йорк–Львів : Березіль, 2006.
95. Laubenheimer A. Die Sowjetunion am Abgrund! / A. Laubenheimer. – Berlin; Halensee : Verlag Volkswirtschaftsdienst, 1933.
96. Laubenheimer A. Und du Siehst die Sowjets Richtig. / A. Laubenheimer. – Berlin; Leipzig : Nibelungen-Verlag, 1935.
97. Nove A. An economic History of the USSR / A. Nove. – New York, 1989.

Частина IV
ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ
(1941–1943 рр.)

Є. В. Полях

ВСТУП

Актуальність. Зміївський ліцей № 1 імені двічі Героя Радянського Союзу Захарія Карповича Слюсаренка, разом із працівниками музейного комплексу ліцею, щороку проводить пошукову роботу по вивченню подій Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. [12; 13]. Зокрема вивчається партизанський рух на Зміївщині. Тисячі синів і дочок Зміївського краю боронили Батьківщину на фронтах тієї війни. Але й тут, у тилу ворога, йшла кривава й запекла боротьба з окупантами. Сотні наших земляків, які приймали участь у русі Опору або перебували у лавах партизанських загонів, загинули від рук німецьких нацистів. Тому обрана авторкою тема є вельми актуальною.

Історіографія. Протягом багатьох років питання партизанського руху цікавило дослідників історії Зміївщини. Зокрема, чільне місце ця тематика посідає у книгах «История городов и сёл Украинской ССР. Харьковская область» [15, с. 359], «Зміїв» [14, с. 56-62], «Зміївщина – Слобожанщини перлина» [18, с. 130-137], «Соколів і соколяни» [20, с. 70-73]. Але ніде з наведених праць не було проведено аналізу джерел, що розповідають про партизанський рух на Зміївщині.

Об'єктом нашої дослідницької роботи є партизанський рух на Зміївщині у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., а **предметом** – джерела, що висвітлюють цей рух.

Метою представленого дослідження є:

- порівняльний аналіз писемних джерел;
- виявлення протиріч у спогадах учасників партизанського руху та руху Опору;
- реконструкція діяльності партизанських загонів на території Зміївського району Харківської області України.

Географічні межі роботи збігаються з адміністративними кордонами Зміївського району, що зумовлено характером формування партизанських загонів: вони створювалися у кожному районі тих областей СРСР, які могли опинитися у зоні тимчасової окупації.

Хронологічні межі роботи укладаються в рамки серпня 1941 р. – березня 1943 р. Нижня дата – це початок формування зміївського підпілля, верхня – остаточне звільнення району від німецько-нацистських загарбників.

Наукова новизна роботи полягає в залученні всіх наявних джерел, депонованих в установах та організаціях Зміївського району, та їх порівняльному аналізі. Особистий внесок дослідниці полягає в тому, що більшість опублікованих архівних матеріалів вводяться у науковий обіг вперше.

Методологічною основою роботи є аналіз джерел та синтез отриманого фактичного матеріалу. У роботі широко застосовуються також компаративний (порівняльний) метод. За допомогою нарративного та ідеографічного методів відтворюються події 1941–1943 рр.

Джерельну базу роботи складають:

- збірка спогадів «В боях за Харьковщину» [1];
- газетна публікація спогадів О. М. Савченка «Підпілля Зміївщини. 1941–1942 рр.» [6];
- спогади Ф. Б. Цибульника [7];
- рукопис Г. Є. Шулєшової «Пережитое не забывается» [11];
- архівні матеріали, вилучені з фонду № 5 архівного відділу музейного комплексу Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка [8; 9; 10]. Всі фонди вводяться у науковий обіг вперше.

Практичне використання. Отримані результати можуть бути використані для організації тематичних музейних екскурсій, уроків пам'яті. Не менш значущою є можливість використання цієї роботи для історичної реконструкції та створення об'єктивної картини подій 1941–1943 рр. на Зміївщині.

Апробація. Окремі положення роботи були опубліковані на спеціалізованому електронному ресурсі «История Змиевского края» [17]. Рукопис дослідження було оприлюднено на раді музейного комплексу Зміївського ліцею № 1 імені двічі Героя Радянського Союзу Захарія Карповича Слюсаренка. 2013 р. робота посіла І місце на районному етапі конкурсу дослідницьких робіт Малої академії наук України.

Структура. Робота складається зі вступу, двох розділів, що тематично поділяються на підрозділи, та висновків. Перший розділ присвячено опису та порівняльному аналізу наявних джерел з заявленої теми. Другий розділ присвячено руху опору та діяльності партизан на території Зміївського району.

Розділ I

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ ПРО ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ НА ТЕРИТОРІЇ ЗМІЇВСЬКОГО РАЙОНУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ УКРАЇНИ

I.1. Загальний опис джерел

Першу групу джерел складають опубліковані мемуари учасників бойових дій на території Зміївського району. Відмітимо перш за все третє видання збірки «В боях за Харьковщину», підготовлена Партійним архівом Харківського обкому КП України та Воєнно-науковим товариством при Харківському гарнізонному Будинку офіцерів Радянської Армії [1].

Сюди ж слід віднести спогади про підпілля Зміївщини та його діяльність у період 1941–1942 рр. першого секретаря підпільного райкому партії О. М. Савченка (рис. IV-1). За життя ці спогади не були надруковані, а їх рукопис було передано на зберігання до Зміївського краєзнавчого музею. У 2003 р. їх було опубліковано (зі скороченнями) завдяки старанням І. Я. Кулініча у районній газеті «Вісті Зміївщини» [6].

Деякі факти про мохначанських партизан було отримано нами із публікації Ф. Б. Цибульника [7]. Автор спогадів піднімає питання про істину роль деяких персоналій у подіях 1941–1943 рр. Тут же вперше у краєзнавчій літературі наводяться дані про партизанський загін, що діяв на околицях села Мохнач.

Значна частина спогадів про діяльність партизанських загонів Зміївського району міститься у збірці документів та мемуарів «Героїчні сторінки історії», яка вийшла у трьох виданнях, бо постійно поповнюється новими матеріалами [2; 3; 4].

Усі опубліковані джерела мають пізню (повоєнну) редакцію та, судячи з архівних матеріалів, носять почасти вибірковий характер. «Гострі» питання тут не підіймаються.

Другу групу джерел становлять документи та рукопис, що зберігаються в архівному відділі Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. Перш за все, рукопис (рис. IV-2) головного лікаря Зміївської районної лікарні Г. Є. Шулєшової (рис. IV-3), який знайомить читача з подіями окупації Змієва у 1941–1943 рр, частково торкається взаємодії медичних працівників із партизанами [11]. Заздалегідь зазначимо, що ці мемуари

було опубліковано рядом газетних статей та окремою книгою (загальним тиражем 15 тисяч) у Свердловську (нині Єкатеринбург, Росія) [16]. Сам рукопис – це машинописний текст з 97 сторінок односторонніх аркушів А4 формату, зшитих в одній книжці. Текст має авторські правки, зроблені від руки кульковою ручкою. Після смерті Г. Є. Шулєшової рукопис був переданий К. Ф. Кочурою на депонування в музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка [11].

У названій музейній установі виділено окремий фонд № 5, присвячений Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. Зокрема, тут зберігаються листи колишнього секретаря підпільного райкому партії О. М. Савченка до П. Р. Куляса (рис. IV-4), який був комісаром 65 партизанського загону [8; 9], спогади самого П. Р. Куляса [10]. Названі архівні матеріали це рукописи, виконані чорнильною ручкою, а також почасти надруковані на друкарській машинці та завірені підписами авторів.

I.2. Виявлення протиріч у джерелах

При роботі з архівними матеріалами авторкою дослідження було виявлено декілька суттєвих протиріч у висвітленні ролі окремих персоналій, що брали участь в партизанському русі та русі Опору, в цілому.

У своїх спогадах Ф. Б. Цибульник розповідає, що у часи Великої Вітчизняної війни у с. Мохнач Зміївського району утворився партизанський загін (комісар Воробйов), але невдовзі він розпався: червоноармійці, наздоганяючи свої частини, відступили на схід, а інші – приєдналися до «Зміївського партизанського загону». Автор спогадів розкриває роль Г. Безкорсої, яка раніше не була висвітлена. Вона була зв'язковою, її знало тільки начальство, а після розпаду загону вона стала служити в Зміївському партизанському загоні на тій же посаді, виконуючи вказівки командирів у с. Мохнач. Чоловік її вступив в мохначанську поліцію, після цього вона стала користуватися повагою не тільки у поліцаїв, а й у нацистів, бо була з ними «на ти». Зміївський райвіськкомат одержує листа з подякою від десантників. Після звільнення Зміївського району прокурор і військкомат викликають Гордієнка, розпитують, як все було, дякують за подвиг і відпускають додому, а Безкорсого засуджують на 6 років каторги в Сибіру. Г. Безкорса не покинула свого чоловіка, а поїхала з ним до Сибіру відбувати термін засудження. Потім вони повернулися на Батьківщину, в с. Мохнач, де й дожили до кінця своїх днів... Коли

нагороджували учасників бойових дій ювілейною медаллю, то в клубі зібралося багато людей, і лейтенант Г. Безкорсий тощо. Люди всі здивувалися, а М. Грошовий здійняв галас, обзиваючи її всякими словами, що нібито вона з фашистами всю війну «крутилася», а ви їй дали медаль. Безкорса дістала з кишені партизанський квиток і подала лейтенанту. Офіцер прочитав і показав усім присутнім квиток. Г. Безкорса стала перед людьми і сказала: «*Люди добрі, якби ви знали, як було важко маскуватися, щоб фашисти, поліцаї не здогадалися, кому ти служиш*», — і заплакала [7].

У своєму рукописі головний лікар Зміївської лікарні Г. Є. Шулєшова повідомляє: «*Оскільки ні міським управлінням, ні, тим більше, німцям не було ніякого діла до потреб нашої лікарні, ми стали своїми силами добувати продовольство: я посилала в навколишні села санітарок, і вони, блукаючи від двору до двору, випрошували для хворих, у кого — капусти, у кого — картоплі, а хто, бувало, муки або крупи насипле, шматок сала винесе. Деякі жителі сіл — особливо ті, у кого в лікарні родичі перебували на лікуванні, самі приносили нам хто що міг*» [11, с. 39]. Також А. Є. Шулєшова розповідає про те, як вона виконала свій службовий обов'язок, вилікувавши ногу обер-лейтенанту Гюнтеру Віббельту, та відмовилася від заробітної платні, але попросила допомогти лікарні харчами для пацієнтів: мукою (150 г), пісним маслом (75 г/тиждень) та хлібом (500 г на людину) [11, с. 44]. В той же час О. М. Савченко у приватному листі до П. Р. Куляса повідомляє наступне: «*Лікарня в період німецької влади була приватним закладом. Шулешова якщо надавала медичну допомогу хворим, то за гроші або за продукти. Невипадково вона мала можливість вже на другий місяць німецької окупації, про що вона сама говорила в своїй книзі, виділити для купівлі медикаментів в м. Харкові п'ятнадцять тисяч карбованців. Хто з нас має такі гроші "П'ятнадцять тисяч!?". Так. Фортуна їй посміхнулася*» [8, арк. 4]. Тут О. М. Савченко помиляється, бо у рукописі Г. Є. Шулєшова пише про 1 500 крб. [11, с. 40].

У спогадах Г. Є. Шулєшова зазначає, що «*Восьмого березня 1943 року, о четвертій годині дня, я виїхала із Змієва на машині, надісланої за мною з польового госпіталю шостого гвардійського кавалерійського корпусу, а в ніч у місто знову увірвалися німці. Правда, ненадовго — влітку ворог був остаточно вигнаний з меж Харківщини*» [11, с. 97]. В той же час, у тому ж приватному листі до П. Р. Куляса О. М. Савченко стверджує

наступне: «*Але варто було тільки нашим військам наблизиться до Змієва в лютому 1943 року, як Ганна Єфремівна втекла. Куди? На захід, з німцями. Бігли тоді й інші прислужники окупантів. Врятувало Шулешову тільки те, що німці її кинули в Дудківці!...*» [8, арк. 4].

Аналізуючи дані джерела інформації, не можна повністю буди певними в достовірності слів як О. М. Савченка, так і Г. Є. Шулєшової. На наш погляд, більш достовірним є рукопис Г. Є. Шулєшової. Ганна Єфремівна виконувала свій обов'язок – лікувала людей, не зважаючи на їх приналежність до різних воюючих сторін. Тому, на нашу думку, безглуздим є твердження, що вона «крутилась з німцями». Так, можливо, у своєму рукописі вона замовчує деякі факти, але, проаналізувавши історичний ланцюг подій Великої Вітчизняної війни на території Зміївського району, можна лише пишатися такою відданістю та патріотизмом. Наразі, ми не можемо спростувати те твердження, що Ганна Єфремівна не мала жодного зв'язку з німецькими окупантами. Але, чому вона тоді так старанно намагалася приховати бійців Червоної Армії у лікарні? Не тих бійців, що вже були у лікарні до моменту першої окупації Зміївщини, а про тих, яких вона рятувала вже у період самого окупаційного режиму, співпрацюючи, якщо можна так сказати, з німецькими окупантами. Це – патріотизм!

В одному з листів О. М. Савченка до П. Р. Куляса вказано наступне: «*Петро Романович!... Час завуалював минуле. Важко де в чому розібратися тепер. І біда в тому, що цим минулим мало хто цікавиться. Де подівся Брехунець Яків Андрійович? Тридцять років пройшло від того дня, коли він канув у невідомість. Але не ця причина в неясності його долі. Причина в іншому. Немає бажаючих розгадати таємницю зникнення Якова. Завзято ходять чутки, що ця таємниця у відомого нам Чумаченка. Кажуть так: з Коробового Хутора числа так 19 травня 1942 року вийшли троє – Чумаченко Д. М., Пилипенко І. А. та Брехунець Я. А. Брехунець Яків Андрійович невідомо де дівся. Пилипенко І. А – був схоплений поліцаями в Задонецькому, а Чумаченко Д. М. залишився відкрито жити в своєму селі до приходу наших. Відкрито він міг жити, бо його рідня та знайомі були на службі у німців. Його зберігали, його не чіпали. Тінь у вбивстві Брехунця Я. А. падає на Чумаченко Д. М. Кажуть, що Чумаченко Д. М. позбувся єдиного свідка – Пилипенко І. А. – видав його німцям і, як нам відомо, німці повісили Пилипенка І. А. разом з партизанами*» [8, арк. 30]. З цього документу ми дізнаємося, що Чумачен-

ко Д. М. був зрадником у партизанському загоні № 65. Досліджуючи деякі інші архівні документи, можемо погодитися зі словами О. М. Савченка.

В іншому листі О. М. Савченко повідомляє наступне: «*Іван Миколайович Засядько ... Він увійшов в історію. Він – той, хто представляє нині "надактивного" командира партизанів, сміливого і відважного партизана. Він зумів зробити Шляхту О. М.*[1] *зрадником. Він дозволив зганьбити батька Віри, назвавши його дезертиром Радянської Армії. Він спокійний і задоволений своїм "партизанством" ... Шкода тільки, що все те, що зроблено під керівництвом Зміївського району відразу після звільнення від німців Змієва, базувалося на вимислі Івана Миколайовича. Я в ті дні був "прокаженим". Правда, мені все ж вдалося показати дійсність підпілля, показати підпільників і їх діяльність у підпіллі. Але, як видно, деяким більш підходило раніше сказане Іваном Миколайовичем, хоча воно знаходиться далеко від дійсності. Але головне не це. Головне те, що вирішували справу діяльності партизан люди, які не мали, і не мають уявлення про ті важкі дні окупації німцями Зміївського району. Вони не бачили ні війни, ні життя тих днів. Вони знайшли найкращим навіть поцікавитися минулим*» [8, арк. 10]. Чи, ось ще один витяг з іншого листа від О. М. Савченка: «*Я, як ти знаєш, я написав секретарю обкому КПРС своє обурення з приводу видання книги «История городов и сёл УССР. Харьковская область»*[2]*, в якій знову повторювалися письменництва Засядька. Так, ці письменництва зробили його героєм тих важких днів розгулу гітлерівських орд в Харківській області ... Для його письменництва – був чистий обрій. До того він зумів і облити брудом таку людину як Шляхта. А хіба він один у Харківській області? ... Ось цікавий бойовий епізод Засядька І. М.: "Інший зв'язковий, приніс нам звісточку про те, що в болоті загруз німецький танк, мало не цілий взвод солдатів біля нього клопочеться. Але ми, звичайно, теж посміялися: не дали витягнути танк, підірвали його з солдатами разом". І ось знаходилися люди, які у таку нісенітницю вірили. Навіть таке питання: Скільки потрібно*

---

[1] У російськомовному оригіналі – «Шляхту А. Н.». Тут помилка автора листа. Мається на увазі Олександр Іванович Шляхта.

[2] История городов и сёл Украинской ССР / Под ред. П. Т. Тронька. – Изд. 2-е, испр. и доп. – К. : Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1976. – Т. 21. Харьковская область. – С. 359.

т. Засядьку взяти з собою толу, щоб підірвати в повітря 30—40-тонний танк? Так. Ось така нісенітниця в той час і вважалася, як героїчний вчинок. Чому? ... Та тому, що про нього написав авторитетний в області журналіст, який не мав уявлення про окупантів і їхні справи» [8, арк. 12-13]. З уривків листів ми можемо проаналізувати наступне: є люди, котрі після закінчення війни, приписували собі безліч подвигів, героїчних вчинків, але, при цьому, деякі навіть не знали, що це таке підпілля та робота в ньому. І таких людей було, вочевидь, немало.

Майже в кожному листі до П. Р. Куляса можна знайти відомості про людей, які після війни приписували собі партизанські досягнення. Ось, наприклад: «*Виступив я проти винагородження однієї жінки з села Скрипаї. А знаєш чому? ... У Зміївському районі є одна жінка, яка фуксом пройшла у партизани загону Любченка. Я дав довідку, що ця жінка ніколи не була у партизанах і ніякого відношення до них не має. А раз вона не партизанка, вона жодного права не має оголошувати і називати інших партизанами — на свій вибір ... І ти дивись: то Шулєшову трохи героєм не зробили, то ще деяких...*» [8, арк. 11].

Співставлення архівних та опублікованих матеріалів про партизанський рух виявляє гострі протиріччя між окремими персоналіями. У повоєнний час багато хто з дійсних патріотів був підданий наклепам у зрадництві. І навпаки, деякі колабораціоністи отримали суспільне визнання у якості партизанів. Сказане потребує більш ретельного аналізу джерел про партизанський рух під час написання монографій з цього питання.

Розділ II

РУХ ОПОРУ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТИЗАН НА ТЕРИТОРІЇ ЗМІЇВСЬКОГО РАЙОНУ

Перед самою окупацією Харківським обкомом партії на Зміївщині було створено два партизанських загони: № 65 «Комунар» та № 66 «За вільну Батьківщину» [6; 19, с. 214, 215].

Командиром загону № 65 було призначено Я. А. Брехунця (рис. IV-5), голову районного відділу Товариства сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву, завжди підтягнутого, розсудливого товариша, до того ж великого знавця оборонної справи. Комісаром загону було призначено О. І. Шляхту (рис. IV-6), уродженця с. Таранівка. До прибуття в Зміїв він служив у політвідділі однієї з іркутських дивізій, потім у Зміївському райвійськкоматі. І. О. Чернієнка було затверджено начальником штабу загону [6; 19, с. 214, 215].

Головну матеріальну базу (продукти, одяг, взуття, вибухівку, зброю) заклали у лісі, неподалік від сіл Гайдари і Коробові Хутори. Запасні бази було доручено готувати голові лиманського колгоспу імені Ворошилова П. Р. Кулясу – у с. Задонецьке, а голові великогомільшанського колгоспу імені Шевченка Денисенку – в Гомільшанському лісі [6].

Бойову групу партизанського загону очолив голова колгоспу «Маяк соціалізму» М. А. Шаповалов (рис. IV-7). Медобслуговування бійців доручили черемушнянській комсомолці О. М. Лаврик. Секретаремділоводом та розповсюджувачем листівок і зведень Радінформбюро було призначено комсомолку Г. Л. Булгакову, працівника райвідділу комітету держбезпеки. Серйозний і розсудливий П. Й. Алдошин, рахівник климентівського колгоспу «Червона зоря», став радистом. Начпродом затвердили хазяйновитого, ощадливого К. А. Брехунця. Всього було в загоні 71 партизан [8, арк. 1, 8].

Складніше було з підбором кадрів для загону № 66. На командира загону було запропоновано декілька кандидатур. Перемогла кандидатура І. С. Любченка (рис. IV-8), за плечима якого була партизанська боротьба 1918–1922 рр. Комісаром загону було призначено інженера-лісовода Мохначанського лісгоспу П. Н. Воробйова, який ще в громадянську війну був комісаром в ескадроні І. С. Любченка. Начальником штабу став голова передового в районі тимченківського колгоспу «Жовтнева

перемога» В. Я. Колісник. Всього загін налічував 86 партизанів [18, с. 130].

Багато жителів сіл Соколово, Вилівки, Диптанів вступили до партизанських загонів: Дігтяр Мусій Гордійович, Мандич Христина Петрівна, Обозний Григорій Іванович, Скочко Єгор Іванович, Слюсаренко Євдокія Іванівна, Слюсаренко Микола Павлович, Хоменко Михайло Андрійович, Чернявський Дмитро Іванович, Шемет Потап Іванович [20, с. 70-71].

Секретарем підпільного Зміївського райкому партії було затверджено О. М. Савченка, який на той час працював секретарем Зміївського райкому партії. Тут же йому було видано новий паспорт на ім'я О. М. Рибалки, уродженця м. Ромен Сумської обл. Членами райкому затвердили голову виконкому райради І. М. Журавльова та начальника райвідділу комітету держбезпеки Тарубару. Для підпільної роботи на Зміївщині направлявся член підпільного обкому партії І. О. Корзін, колишній секретар Старосалтівського райкому партії [8, арк. 1, 8]. Явочною квартирою у с. Соколово була хата А. П. Поставничої [20, с. 70].

Однієї неспокійної жовтневої ночі підпільний райком партії прийняв партизанську присягу (рис. IV-9) від командирів загонів, комісарів, зв'язківців, членів підпілля. Для прийняття присяги виділили дві ночі, для кожного загону окремо. Кожен партизан брав друкований текст присяги і голосно читав:

Я, червоний партизан, даю клятву перед
Батьківщиною, своїми бойовими товаришами,
що буду сміливим, дисциплінованим, рішучим
і нещадним до ворога.
Я клянусь, що ніколи не зраджу свого загону,
Своїх командирів, своїх товаришів.
Я буду оберігати таємницю,
якщо це буде коштувати навіть життя.
Коли ж я порушу цю священну клятву, то нехай
Мене спіткає сувора партизанська кара.

В абсолютній нічній тиші лунали слова присяги з вуст уже бувалих на війні людей, карбували слова й зовсім юні, дзвінкі, голоси тих, хто вперше в житті відчув, що він захисник своєї Вітчизни. Прочитавши присягу, кожен партизан підписався під присягою і віддав її своєму командирові.

У партизанській вірності клялися батьки і діти. Так із П. Г. Скляровим приймали присягу й його донька Ніна та два сини Володимир та Микола, які прийшли в загін із своїм товаришем Олександром Сірим. П. С. Ломанов прибув у загін із п'ятнадцятирічною донькою Валею. У повному складі прийшла в загін сім'я М. А. Шаповалова: донька Шура стала розвідницею і мінером загону, розвідниками та розповсюджувачами листівок стали донька Галя, дружина Євдокія Іванівна, мати Пелагея Петрівна. З комісаром загону № 65 О. І. Шляхтою прийшли в загін його брат Сергій і племінниці Дуся та Таня [6].

Пишався своєю партизанською сім'єю і командир загону А. Я. Брехунець. Прикладом безмежної вірності і відданості Батьківщині була мати синів-партизанів Якова і Кузьми – Федора Гаврилівна Брехунець. Незважаючи на свої 78 років вона пекла партизанам хліб, прала білизну. Окрім того, вона виконувала розвідувальну роботу, повідомляючи в загін про наявність ворога в Коробовому Хуторі. Не раз відважна жінка витримувала допити і побої з боку німців та поліцаїв, але партизан не видала. К. А. Брехунець відав усіма партизанськими базами, а його дружина Марфа Іванівна пекла хліб, прала партизанам білизну. Їхня старша донька Віра в п'ятнадцять років узяла гвинтівку у руки в партизанському загоні, а менша дванадцятирічна Клава допомагала дорослим у небезпечних партизанських справах [6].

Цей палкий патріотизм окремих зміївчан і цілих сімей (рис. IV-10) свідчив про нестримне їх прагнення боротися з лютим ворогом, про єдність поглядів і переконань батьків та дітей, про бажання внести і свою часточку у загальну битву всього народу проти нацизму.

На спільному засіданні підпільного райкому, командирів та комісарів 65-го та 66-го партизанських загонів було визначено зони дій загонів: № 65 – села Велика та Суха Гомільша, Безпалівка, Таранівка, радгосп «Червоний велетень», Задонецьке, Лиман, радгосп «Донець», Нижній, Черкаський та Верхній Бишкини, місто Зміїв; № 66 – села Соколів, Чемужівка, Зідьки, Геніївка, Шелудьківка, Скрипаї, Мохнач, Красна Поляна, Борове, Костянтівка, Островерхівка, Тимченки [6].

Як потім стало відомо, в лісах між селами Аксютівка, Островерхівка, Тимченки, Колісники, Сидорино діяв протягом жовтня–грудня 1941 р. зведений партизанський загін під командуванням Героя Радянського Союзу І. Й. Копьонкіна, який декілька разів заходив у ці ліси під

час своїх рейдів. Наразі відомо, що загін І. Й. Копьонкіна складався з залишків декількох партизанських загонів Полтавської області:

- партизанський загін с. Сари (командир А. В. Граніт), який було сформовано у вересні 1941 р. В грудні того ж року він був розбитий.
- Миргородський партизанський загін (командир – Г. О. Іващенко, комісар – П. С. Вовк). Сформований у вересні 1941 р., вірогідно у грудні того ж року увійшов до складу зведеного партизанського загону.
- Партизанський загін імені С. М. Будьоного (командир – І. Й. Копьонкін, комісар – К. А. Черненко). Сформований у травні 1942 р., у червні 1942 р. був розбитий противником.

Комісаром зведеного партизанського загону було призначено Г. О. Іващенка. Діяв цей загін з грудня 1941 р. по січень 1942 р., коли через зраду розбитий противником. Частина сил відійшла за лінію фронту у радянський тил [6; 8, арк. 13; 19, с. 200, 201, 203, 216]. Сам І. Й. Копьонкін загинув [19, с. 10].

Бійці партизанського загону Я. А. Брехунця лише з 22 жовтня 1941 р. до 10 січня 1942 р. розповсюдили в Зміеві і навколишніх селах близько 4 тисяч листівок і відозв, що доставлялися до загону зв'язківцями Харківського обкому партії і обкому комсомолу. Самі партизани також видавали листівки [6].

Сутички партизанів і гітлерівців сталися вже в перші дні окупації. На кожному кроці нацистів підстерігали небезпека та смерть. Одним за одним гриміли вибухи мін, закладених партизанами. Так, 12 листопада 1941 р. злетіло у повітря 8 німецьких машин, наступного дня злетіли в повітря телефонні стовпи на ділянках довжиною 45 км між селами Таранівка–Безпалівка–Олексіївка, Зміїв–Задонецьке–Лиман. Виконали цю справу партизани Я. А. Брехунець, М. А. Шаповалов, І. А. Черненко, П. Р. Куляс, О. М. Шаповалова [18, с. 132].

Про дії партизанського загону № 65 також згадує Г. Є. Шулєшова: «*Радянські газети нам іноді передавали партизани. Одного разу Я. А. Брехунець і М. А. Шаповалов передали мені при зустрічі половинку "Правди" і, в свою чергу я їм розповіла, що коли в Зміїв увійшли фашисти ми зброю поранених з комори перенесли в льох, а шоломи і кілька гранат викинули в помийну яму. Ми боялися, що якщо німці виявлять зброю, то нам буде важко приховати поранених бійців. Потім, дещо піз-*

ніше, ми з завгоспом Криницьким М. А. заховані у льосі зброю вночі перенесли на горище пологового відділення. На горищі було багато піску, і ми загорнули гвинтівки і два пістолети, кілька гранат і стрічки з патронами в ганчір'я, засипали його піском. Надалі цю зброю, за порадою партизан, Криницький М. А. передав комусь із працівників МТС, де вона була захована. Потрібно відзначити наступне: коли Зміїв був окупований фашистами з нами деякий час підтримували зв'язок партизани (так їх називали деякі співробітники, вони знали своїх зміївських жителів): Криницький Б. М., Леонов Л. З ними був ще третій, прізвище якого я забула. Ці хлопці з мого відома на день ховали свою особисту зброю теж на горищі порожньої будівлі пологового відділення – я їм давала ключ від цієї будівлі.

У нас з ними була домовленість, що якщо їх будуть переслідувати фашисти, то я приховаю їх у лікарні, як хворих. Мені було від душі приємно, що ці хлопці проявили турботу про нас. Вони підбирали наших солдатів, які залишилися в живих на полі бою і під великим секретом доставляли їх до нас у лікарню. Особливо я була рада, коли в листопаді місяці 1941 нас вперше відвідав командир партизанського загону Я. А. Брехунець, він цікавився: як до нас поставилися німці, чи не було жертв у лікарні, як ми зуміли приховати поранених? І т. д. Ці вчинки партизан діяли якось підбадьорливо, і коли було важко, то я в ці хвилини завжди думала, що у нас є захисники і це дійсно було так. Коли зрадник Красковський зрадив людей, то мене партизани: Рябошапка, Шаповалов і третього я не знала, наприкінці листопада місяця 1941 попередили, щоб я тимчасово перейшла в іншу квартиру з лікарняного будинку, в іншій половині якого жив Красковський. Я поцікавилась:

– З якої причини?

Вони мені сказали:

– Зрадника Красковського потрібно знищити інакше він наробить багато лиха людям, нам і Вам. Ви виберіться, а ми його прикінчимо в його ж квартирі. Якщо Ви будете в цьому будинку – німці запідозрять у цьому Вас. Я дуже захвилювалася і в той же вечір перейшла в будинок Олени Миколаївни Пінчук, але мені пощастило. На другий день в квартиру після нашої розмови з партизанами, Красковський переїхав в квартиру колишнього зав. аптекою і зайнявся приватним прийомом. Я через п'ять днів знову перейшла в свою квартиру.

Ось ці відвідування і турбота партизан про наше існування давали мені силу і волю переносити весь тягар окупації. Щоб не було, а в мене завжди була думка, що за нашою спиною є захисники, що ми в цьому звіриному лігві не самі» [11, с. 48-50].

22 грудня 1941 р. підірвалися на партизанських мінах 3 підводи з боєприпасами на дорозі Зміїв–Мохнач. 24 грудня 1941 р. зміївські партизани разом із партизанським загоном імені Будьоного, що діяв на території Харківського району, здійснили зухвалий напад на німецький гарнізон у Змієві. Багато фашистів у цьому бою було вбито, але і партизани зазнали втрат. Загинув комісар партизанського загону Дзюба, якого тяжко пораненим захопили у полон німці. Після нелюдських катувань у гестапо його фашисти повісили у Змієві. Вночі партизани зняли тіло і поховали свого комісара. А вже наступної ночі на цій же шибениці гойдалися два есесівських офіцери [6]. 29 грудня 1941 р. партизани висадили у повітря залізничну колію між селом Таранівка та станцією Безпалівка. Через декілька днів злетів у повітря міст через Донець. І потім протягом усієї партизанської війни на Зміївщині партизани ще чотири рази підривали цей міст. З грудня 1941 р. по січень 1942 р. було знищено понад 100 дорожніх знаків, випущено і розповсюджено серед населення до 4000 шт. листівок [6].

Г. Є. Шулєшова пригадує, що чоловік її, В. С. Шулєшов, прийняв у ремонт від начальника земвідділу Едінгера радіоприймач. Ремонт Шулєшов робив якнайдовше, тому на квартирі у Шулєшових було організовано прослуховування радіо. Після кожного прослухування партизани дізнавалися останні новини Совінформбюро. Посилаючись на відсутність деталей, ремонт радіоприймача проводився довго. До тих пір, поки німець, втративши надію на те, що деталі будуть знайдені, забрав приймач невідремонтованим. Хтось допустив необережність при розповсюдженні листівок та інформації серед населення. Це викликало обшук німців (шукали радіоприймач). Обшук, звичайно, нічого не дав, бо Шулєшових попередив поліцай Л. Грабарь [11, с. 89-90].

В одній із місцевих хат, за щільно закритими віконцями – оселі колишнього працівника райвідділу зв'язку Кириченка Миколи Тимофійовича було змайстровано радіоприймач. Батькові допомагав син Віктор та синів товариш Іван Журавель. Всі знали, що це явна смерть, але всім хотілося почути такі бажані новини про події на фронті. Досі невідомо, чи то був просто випадок, чи зрада, але німці нагрянули за точною адресою

і сміливців застали біля радіоприймача. Всіх їх трьох було страчено [18, с. 133].

Починаючи із 22 жовтня 1941 р. по 10 січня 1942 р. партизанами було розстріляно і повішено 6 зрадників Батьківщини (Стогов, Кучеревський, Бабич та три поліцаї з Коробових Хуторів). Справедливі суди над зрадниками були і пізніше. Так, у лютому 1942 р. партизани розстріляли гестапівського освідомителя Казимира Тумка. При погодженні із підпіллям Тумко став директором Зміївського молокозаводу – аби була поза підозрою нелегальна явка зв'язкових партизанських загонів на його квартирі. Але багато зв'язківців, приходячи на явку, потрапляли до рук гестапо. Пішли провали. Партизани покарали зрадника за всіма законами війни. Вночі вивели Тумка на двір, зачитали вирок і – розстріляли донощика на місці. А трохи згодом партизани загону № 66 покарали ще одного зрадника – працівника контори Мохначанського лісництва Шевченка – довоєнного землеміра Зміївського райземвідділу. Зрадника партизани привели на Донець до прорубаної ополонки, зачитали вирок – і труп спровадили під лід [18, с. 133].

Щоб добути цінні відомості про дислокацію німецьких військ, партизанам часто доводилося перевдягатися у німецьку форму і ходити глибоко у тил ворога. Одного разу, коли група партизанів поверталася із бойового завдання, їм довелося віч-на-віч зустрітися з поліцаями у с. Гайдари. Коли ті підійшли до крайньої хати, старший поліцай Бабак зрозумів, що перед ними партизани. Хотіли тікати та було вже пізно. Зрадників узяли в кільце, відвели у віддалений від села садок. Там і відбувся над ними справедливий суд і відповідний вирок. У формі німецького офіцера був комісар загону О. І. Шляхта, а у формі поліцаїв – П. Р. Куляс, С. І. Шляхта, О. О. Сірий та П. С. Ломанов [14, с. 58, 59, 60].

5–7 січня 1942 р. народними месниками було визволено Коробів Хутір, де партизанами було вбито 40 фашистів. Хутір було визволено ще до приходу Червоної Армії. Під час визволення деяких сіл Зміївського району регулярними частинами Червоної Армії, партизанський загін № 65 уже діяв з ними у тісному контакті. У лютому 1942 р. разом з бійцями 38-ої кавалерійської дивізії партизани визволили с. Велика Гомільша, де німецькі окупанти втратили близько 200 солдатів і офіцерів. Але в бою з переважаючими силами ворога село довелося знову залишити окупантам [14, с. 58, 59, 60].

Ціною великих втрат німцям вдавалося зупинити наступ Червоної Армії на цій ділянці фронту і провести контрудар. Наші війська вимушені були відступити в район с. Киселі—Нижньо-Руський Бишкин. Разом із військами відійшов і партизанський загін. 9 травня 1942 р. командування Червоної Армії готувало в районі Змієва наступ і багато членів партизанських загонів були направлені в тил ворога для знищення телефонного зв'язку між селами Велика Гомільша та Суха Гомільша. Це бойове завдання партизанами було успішно виконано.

12 травня 1942 р. разом з воїнами 253-ї стрілецької дивізії партизани брали участь у визволенні сіл Суха Гомільша, Велика Гомільша, Гайдари, Западня, Безпалівка, Пасіки, Клименівка, Козачка, Таранівка та Коробового хутора.

Тільки-но було визволено базу 65-го загону — Коробів Хутір, Я. А. Брехунець зібрав партизанів на нараду і поставив завдання при взаємодії з діючою армією визволити Зміїв. Як згадує колишня розвідниця загону В. К. Брехунець-Бокова, «*Ця нарада була 18 травня 1942 р. На ній мене призначили головою Коробівської сільської Ради. Після наради Яків Андрійович Брехунець залишився зі мною і сказав:* "*...дивись Віра, не розгублюйся. Людей ти знаєш добре, їх не так багато ... насамперед візьми всіх на облік. Подбай про постраждалих. Я буду недалеко в Гайдарах. Як тільки звільнимо Зміїв, тіла загиблих коропчан перевеземо в Коропове і спорудимо пам'ятник*". Потім подумав і продовжив: "*Ось тобі, Віро, пістолет "ТТ" мало, що може трапиться, адже німці за Дінцем. Якщо що, живою не здавайся, щоб не допустити дурниць над собою, Стріляй у вухо, ти не почуєш пострілу, чи не відчуєш болю*". *Потім ще помовчав, підвівся, поцілував мене и мовів: "До скорої зустрічі". Вийшов на вулицю й разом з Шаповаловим М. А. з Коробова Хутора пішли у напрямку Гайдар. Більше я ні Шаповалова, ні свого дядька Ніколи не бачила. Пропрацювала 7 днів головою сільської ради, коли до мене прибігає із діючої армії зв'язківець и говорить: "Наші війська в оточенні, починаємо відступати для виходу з оточення. Ідіть і Ви"*.

Я в чому стояла, в тому й пішла у напрямку Нижньо-Руського Бишкина. В оточенні я зустрілася з нашою партизанкою Шурою Лаврик, яка сказала, що Я. А. Брехунець повинен бути під Лозовенькою. На моїх очах її вбило осколком снаряду. Потім в оточенні зустріла Горбенка Миколу, який загинув від ворожої кулі» [цит. за: 18, с. 134].

Партизани М. А. Шаповалов, О. М. Шаповалова, О. М. Лаврик, П. Р. Куляс, І. А. Черненко, П. П. Чернієнко, П. С. Ломанов, І. М. Самохвалов, М. Ф. Козліта, П. І. Петраківський, О. О. Сірий, І. М. Засядько, Є. Д. Листопад, Ф. Г. Брехунець, В. К. Брехунець, О. Ф. Стольник, Надія Сєнь, С. І. Шляхта, сестри Дуся та Таня Шляхти, П. Г. Скляров і два його сини Микола і Володимир та багато інших мінували дороги, висаджували в повітря склади боєприпасів, мости та залізничні колії, розповсюджували серед населення листівки та відозви, збирали розвідувальні дані для регулярних частин. В боротьбі з окупантами велику допомогу надавали місцеві жителі [8, арк. 19, 30 об. та ін.].

У районі діяли також окремі групи народних месників. Так, у с. Соколові з перших днів окупації діяла підпільна група, яку очолював лікар Д. Ф. Косенко. У с. Зідьках була база партизанського руху, до якої входили В. І. Борозняк, Я. Т. Сохранич та інші [14, с. 58, 59, 60].

Народні месники завдавали нацистам відчутних ударів, хоча діяли в надзвичайно складних умовах 1941–1942 рр. Адже боротьбу доводилося вести постійно у прифронтовій смузі, насиченій ворожими військами. Восени 1941 р. нацисти кинули проти партизанів регулярні військові частини, які виявили партизанський загін № 66 І. С. Любченка. Були також виявлені всі бази загону. Через це командування загону вирішило перейти лінію фронту, з'єднатися з частинами Червоної Армії і на перших порах діяти разом.

З грудня 1941 р. по травень 1942 р. партизанський загін № 66, як окрема бойова одиниця не існував, а діяв у складі частин Червоної Армії, проводячи розвідувальні та диверсійні роботи. Партизани цього загону Д. А. Волохань, Л. М. Черепаха, Є. І. Ващенко, В. Я. Колесник висадили в повітря 8 машин із боєприпасами. Окрім того, у тих населених пунктів, які були вже визволені, партизани допомагали організовувати органи місцевої влади (Нижньо-Руський Бишкин, Гомільша, Гайдари, Западня, Таранівка та ін.) [18, с. 135].

Подальша доля партизан 66-го загону така: у травні 1942 р. під Лозовою нацисти пішли в наступ і обхідним маневром замкнули кільце. Оточені частини Червоної Армії 21 травня після тяжких, кровопролитних боїв, відступили з території Зміївщини. Разом із бойовими підрозділами потрапили в оточення і партизани. Деякі із них розійшлися по селах, а

частина, вийшовши із оточення, влилися в Червону Армію. Багато народних месників тоді загинуло в боях, виходячи з оточення.

У мохначанському лісі залишилися лише командир Любченко, комісар Воробйов та партизан Федоренко. Командир партизанського загону № 66 І. С. Любченко, за свідченнями партизана С. І. Федоренка, почав заговорюватися і збожеволів. Подальша його доля невідома. Комісар загону П. Н. Воробйов залишився переночувати у лісника мохначанського лісництва Жуги. Жуга виявився зрадником і Воробйова схопили нацисти. Після нелюдських катувань його було розстріляно.

Нацисти закатували багатьох патріотів. Але нескорена Зміївщина жила і боролася. Лише в травні 1942 р. нацисти натрапили на слід загону № 65. У важких боях загинуло багато партизанів. Загинув і комісар загону Я. А. Брехунець. Донині його загибель залишається таємницею, адже ніхто не знає, як і де загинув відважний командир. Зберігся лист колишнього командира партизанської групи 65-го загону П. Р. Куляса, в якому він пише:

«*Коли закінчилася Велика Вітчизняна війна, усі партизани 65-го загону, які залишилися в живих, і Савченко О. М. наполегливо просили 1-го секретаря Зміївського райкому партії О. С. Пушкарьова посприяти збору усім разом для підведення підсумків дій 65-го партизанського загону. З усіх кінців Радянського Союзу приїхали усі колишні партизани на свій зліт. Але два партизани Засядько Іван Миколайович та Чумаченко Діонісій Тимофійович ухиляються від зустрічі і на розмову із партизанами не ідуть. Вони обидва партизанам вкрай необхідні.*

Ми хотіли знати, куди Чумаченко Д. Т. подів командира партизанського загону тов. Якова Андрійовича Брехунця, якому його було доручено захищати. Засядько І. М. повинен був розповісти про свою нечесну поведінку, яка призвела до великої неясності для усіх партизанів. Його нечесна поведінка, особливо із сім'ями загиблих партизанів. Секретар РК Партії категорично відмовився виконати це прохання і не побажав зробити пояснення» [10, арк. 15].

Комісар партизанського загону № 65 О. І. Шляхта залишився на окупованій території. Він вирішив перейти у сусідній Олексіївський район, оскільки у нього був паспорт на ім'я В. І. Приймака, жителя цього району. Та він знав, що без спеціального пропуску будь-якої комендатури нацистів, паспорт не діяв. А так, як у Гайдарах його мало хто знав як комісара, тому він сміливо пішов до коменданта. Німецький офіцер уваж-

но перевірив документ і видав пропуск в Олексіївський район. Та в цей момент до комендатури зайшов місцевий запроданець староста Дьяков. Він відразу впізнав, хто був у коменданта. Не вагаючись, він видав комісара гітлерівцям. Так партизан потрапив до рук Зміївського гестапо. Зв'язаного і закривавленого Шляхту привезли у його рідне с. Таранівку. Вже сам факт полонення партизанського ватажка для нацистів був великим успіхом. Але треба було довідатися від нього про явки, паролі зв'язку партизанів і підпільників. І вони не жаліли сил, придумуючи для комісара все нові і нові тортури, щоб зламати його дух, його волю і примусити піти на зраду. Олександрові Івановичу ламали пальці, закладаючи їх у двері, його били і відливали водою, знову били і знову відливали. Але він мовчав. Тоді нацисти пішли на новий злочин. На його очах повісили брата Сергія, що теж попав в гестапо. І знову комісар не промовив ні слова. Знущання над його розтерзаним тілом повторювалися, але результату не було. Тоді кати у нього на очах розстріляли батька Івана Яковича Шляхту. Так нічого і не добившись від комісара в рідній Таранівці, нацисти відвезли його напівживого до Мерефи, де «майстри» в гестапо були ще кращі. Та і там шляхта мовчав, не видав нікого, не назвав жодного прізвища. Так і не добившись нічого, в одну із літніх ночей, безстрашного партизанського комісара було розстріляно [18, с. 136-137].

У постійних боях гинули партизани, нацисти катували мирне населення, яке не скорилося окупантам. За допомогу народним месникам нацисти стратили сім'ї партизанів Шаповалова, Шляхти, Брехунця, Склярова та багато інших.

За мужність та відвагу, виявлені в боротьбі проти німецько-нацистських окупантів в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Президія Верховної ради Української РСР нагородила від імені Президії Верховної Ради СРСР партизанів і підпільників Зміївщини, а саме:

Медаллю «За відвагу»
Явдошина Дмитра Йосиповича,
Батуліна Федора Петровича,
Бутка Григорія Васильовича,
Бутка Якова Лаврентійовича (посмертно),
Ващенка Трохима Івановича (посмертно),
Говорун Агафію Михайлівну (посмертно),
Гончаренка Антона Никифоровича (посмертно),
Горбаня Василя Михайловича (посмертно),

Горбенка Якова Семеновича (посмертно),
Гребенюка Антона Мироновича (посмертно),
Дорошенка Матвія Олександровича (посмертно),
Журавля Івана Федоровича (посмертно),
Карелова Івана Якимовича (посмертно),
Кириченка Віктора Миколайовича (посмертно),
Кириченка Миколу Тимофійовича (посмертно),
Колісника Андрія Миколайовича (посмертно),
Колісника Василя Яковича (посмертно),
Михайличенка Трохима Герасимовича,
Маковецького Петра Івановича (посмертно),
Пилипенка Олександра Пантелеймоновича (посмертно),
Пилипенка Івана Андрійовича (посмертно),
Решетняка Леонтія Омеляновича (посмертно),
Савченка Олександра Миколайовича,
Стольника Олексія Пилиповича (посмертно),
Троян Ганну Аркадіївну (посмертно),
Федоту Олександра Свиридовича (посмертно),
Цимбаліста Федора Максимовича (посмертно),
Черепаху Леонтія Микитовича (посмертно),
Чернієнка Івана Панасовича (посмертно),
Шаповалову Пелагею Петрівну (посмертно),
Шкарпиту Дмитра Порфировича (посмертно),
Шляхту Олександра Івановича (посмертно),
Шляхту Сергія Івановича (посмертно),
Юношева Дениса Яковича (посмертно);
Медаллю «За бойові заслуги»
Михайличенка Андрія Пилиповича (посмертно),
Брехунець Федору Гаврилівну (посмертно) [5].

ВИСНОВКИ

У ході роботи над дослідженням нами було встановлено, що сам партизанський рух вивчений у літературі доволі повно. У меншій мірі це стосується руху Опору в цілому та життя простих людей періоду окупації. Але ґрунтовного аналізу джерельної бази з питання ще ніхто з дослідників не проводив.

Саме завдяки застосуванню порівняльного аналізу, авторкою виявлено значні розбіжності у висвітленні періоду 1941–1943 рр. на теренах Зміївського району. Тому використана методологія здається у повній мірі виправданою.

Основними результатами роботи є наступне.

- Реконструйовано діяльність партизанських загонів на території Зміївського району Харківської області України.
- Висвітлено протиріччя у мемуарних джерелах, які стосуються руху Опору.
- Уведено до наукового обігу нові архівні матеріали.
- Закріплено постановку питання про доцільність більш глибокого та детального вивчення історії регіону цього періоду.

Отримані у ході роботи результати можуть бути використані для підготовки тематичних екскурсій у місцевих музеях. Також, при подальшій дослідницькій роботі, можливе розгортання цієї праці у магістерську або докторську дисертацію.

Під час подальшого вивчення обраної авторкою теми була зроблена спроба наукового і критичного аналізу архівних джерел. Використовуючи випробувану у цій роботі методологію, необхідно збільшити кількість джерел, намагаючись охопити всю їх сукупність. Такий підхід дозволить якомога детальніше висвітлити рух Опору 1941–1943 рр. на території Зміївського району.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Опубліковані джерела

1. В боях за Харьковщину : Воспоминания учасников Великой Отечественной войны. – Х. : Прапор, 1973.
2. Героїчні сторінки історії. Книга пам'яті Зміївщини. – 2-е, доп. вид. – Зміїв, 2004.
3. Героїчні сторінки історії. Книга пам'яті Зміївщини. – 3-є, доп. вид. – Зміїв, 2010.
4. Героїчні сторінки історії. Книга пам'яті Зміївщини. – Зміїв, 2001.
5. Нагороди патріотам // Будівник комунізму. – 1967. – 18 листопада.
6. Савченко О. М. Підпілля Зміївщини. Спогади. 1941–1942 рр. / О. М. Савченко; під ред. І. Я. Кулініча // Вісті Зміївщини. – 2003. – 31 травня; 3 червня; 10 червня; 12 серпня; 23 червня; 24 червня; 28 червня; 12 липня; 15 липня; 22 липня; 2 серпня; 5 серпня; 9 серпня; 17 червня; 23 серпня; 30 серпня; 2 вересня; 6 вересня; 9 вересня; 7 жовтня; 14 жовтня; 21 жовтня; 8 листопада; 11 листопада; 18 листопада.
7. Цибульник Ф. Про мохначанських партизан, та й не тільки / Ф. Цибульник // Вісті Зміївщини. – 2006. – 14 січня.

Архівні матеріали

8. Архівний відділ музейного комплексу Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. – Ф. 5. – Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр. – Оп. 3. – Спр. 1. – Переписка Петра Романовича Куляса.
9. Архівний відділ музейного комплексу Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. – Ф. 5. – Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр. – Оп. 3. – Спр. 6. – Листи колишнього секретаря підпільного райкому партії тов. Савченка О. М. до Куляса Петра Романовича.
10. Архівний відділ музейного комплексу Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. – Ф. 5. – Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр. – Оп. 3. – Спр. 7. – Спогади Петра Романовича Куляса.
11. Шулешова А. Е. Пережитое незабывается / А. Е. Шулешова. – Змиев. – 97 с. – Депонирована в музейном комплексе Змиевского лицея № 1 им. З. К. Слюсаренко.

ЛІТЕРАТУРА

12. Військово-патріотична акція учнівської молоді «Слобожанські дзвони Перемоги», присвячена 65 річниці визволення Харківщини від німецько-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (матеріали акції). – Х., 2008.

13. Військово-патріотична акція учнівської молоді «Слобожанські дзвони Перемоги», присвячена 65 річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. (матеріали акції). – Х., 2010.
14. Гольдфарб Л. Г. Зміїв : Історико-краєзнавчий нарис / Л. Г. Гольдфарб, В. М. Селіванов, К. Б. Правовєрова. – Х. : Прапор, 1969.
15. История городов и сёл Украинской ССР / Под ред. П. Т. Тронька. – Изд. 2-е, испр. и доп. – К. : Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1976. – Т. 21. Харьковская область.
16. Коловрат Ю. А. Свидетельство подвига. Анна Ефремовна Шулешова и её рукопись / Ю. А. Коловрат // История Змиевского края. – Змиев. – 02.08.2010. – Электронный ресурс : http://colovrat.at.ua/publ/8-1-0-104 (дата обращения 22.11.2012).
17. Полях Є. В. Декілька слів про висвітлення партизанського руху 1941–1943 рр. на території Зміївського району Харківської області України / Є. В. Полях // История Змиевского края. – Змиев. – 05.12.2012. – Электронный ресурс : http://colovrat.at.ua/publ/1-1-0-264 (дата обращения 05.12.2012).
18. Саяний М. І. Зміївщина – Слобожанщини перлина / М. І. Саяний. – Х. : Кроссроуд, 2009.
19. Україна партизанська. 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними. – К. : Парламентське видавництво, 2001.
20. Химченко Л. П. Соколів і соколяни. З далекого минулого до сьогодення (Історія. Документи. Спогади) / Л. П. Химченко, К. М. Коваленко. – Балаклія : Балдрук, 2007.

Частина V
ПОВОЄННА ВІДБУДОВА
(1943–1953 рр.)

Є. В. Полях

ВСТУП

Актуальність. Одним із видатних періодів історії Зміївщини є героїчна відбудова району після зруйнувань Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Величезні втрати, які поніс радянський народ під час бойових дій та окупації, доповнювалися гігантськими руйнуваннями господарства та інфраструктури країни. Тим важливішим була якомога швидша відбудова. Територія Зміївського району Харківської області УРСР знаходилася в окупованій нацистськими загарбниками зоні, через терени нашої малої Батьківщини неодноразово пересувалася лінія фронту. Тому і руйнація у районі була величезною. Але на жаль, ця тема не вивчена ще достатнім чином, що зумовлює її значущість та актуальність.

Історіографія. У краєзнавчій літературі тема цієї роботи почасти висвітлювалася неодноразово. Зокрема, в історико-краєзнавчому нарисі «Зміїв» автори присвятили декілька сторінок відбудові району в повоєнний період [26, с. 69-73]. Але у більшості своїй надана інформація носить загальний характер. У фундаментальній для свого часу роботі «Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область» [32, с. 464-465] більша увага присвячена відбудові промисловості. Деякі відомості про відбудову сіл у книжках «Соколів та соколяни» [39, с. 94-96], а також «Лиман» [27, с. 106-108]. Цікавий матеріал з теми, що нас цікавить, є у науково-популярній роботі «Зміївщина – Слобожанщини перлина» [36, с. 168-172].

Об'єктом нашої дослідницької роботи є повоєнна відбудова Зміївського району Харківської області України у 1943–1953 рр., а **предметом** – розвиток промисловості, сільського господарства та соціальної інфраструктури у зазначений період.

Метою даного дослідження є реконструкція подій 1943–1953 рр. Поставлена мета потребує вирішення наступних задач:

- дослідження швидкості та якості відновлення сільського господарства;

- відновлення рівня повоєнного виробництва у промисловості;
- з'ясування швидкості відновлення та розвитку соціальної інфраструктури;
- пошук імен найбільш видатних та заслужених працівників промисловості, сільського господарства та культури, Героїв праці.
- введення в науковий обіг невідомих раніше фактичних даних тощо.

Географічні межі роботи збігаються з адміністративними кордонами Зміївського району.

Хронологічні межі роботи укладаються в рамки серпня 1943–березня 1953 рр. Нижня дата – звільнення Зміївського району від німецько-нацистської окупації та початок відбудови району, верхня – смерть Й. В. Сталіна та зумовлена нею зміна економічної та внутрішньої політики держави.

Наукова новизна роботи полягає у введенні у науковий обіг нових архівних матеріалів, вилучених із Державного архіву Харківської області, архівного відділу Зміївської районної державної адміністрації та архівного відділу музейного комплексу Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. Особистий внесок дослідниці полягає в тому, що всі наведені архівні матеріали вводяться у науковий обіг вперше.

Методологічною основою роботи є конкретно-історичний підхід, що ґрунтується на вивченні об'єкту у певних історичних умовах. Під час дослідження було використано такі загальнонаукові методи, як аналіз та синтез, порівняння, а також спеціально історичні нарративний та ідеографічний методи.

Джерельну базу роботи складають:

- звіт Зміївського санітарного лікаря про санітарно-гігієнічний стан шкіл району, вилучений з фонду Р-1934 Державного архіву Харківської області [23];
- історичні довідки (рис. V-1) про села, колгоспи та радгоспи Зміївського району, що зберігаються у архівному відділі Зміївської районної державної адміністрації [13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20];
- рукопис А. І. Криштопи «Змиево городище» [25];
- повідомлення офіційної преси – газети «Правда Зміївщини» [1; 2; 3];

- архівні матеріали, вилучені з фондів №№ 1, 9, 10, 14 [5; 6; 7; 8; 9; 10; 11] архівного відділу музейного комплексу Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. Вказані фонди вводяться у науковий обіг вперше.

Практичне використання. Отримані результати можуть бути використані для організації тематичних музейних екскурсій, написання конспектів уроків з харківщинознавства. При подальшій роботі представлене дослідження може стати основою для написання магістерської або кандидатської дисертації та краєзнавчих монографій.

Апробація. Рукопис дослідження було оприлюднено 2013 р. на раді музейного комплексу Зміївського ліцею № 1 імені двічі Героя Радянського Союзу З. К. Слюсаренка. 2014 р. робота посіла І місце на районному етапі конкурсу дослідницьких робіт Малої академії наук України.

Структура. Робота складається зі вступу, трьох розділів та висновків. Перший розділ присвячено сільському господарству, другий — відбудові промисловості, третій — соціальній інфраструктурі.

Виконуючи свій приємний обов'язок, дякуємо керівнику музейного комплексу Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка Н. М. Комишанченко, та працівникам Зміївського краєзнавчого музею за надані фотодокументи.

Розділ I
ВІДБУДОВА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Чотири роки війни, майже два роки окупації, часте проходження лінії фронту через територію району завдали Зміївщині значної матеріальної шкоди. Була зруйнована інфраструктура, знищені заводи, фабрики, МТС, підірвана економіка сільського господарства, а головне — величезні людські втрати. Ось та ціна, яку наш народ заплатив за свою свободу.

Наприклад, у с. Лиман були розстріляні 39 жителів, 209 юнаків і дівчат відправлено на примусові роботи до Німеччини. За час окупації в селі були знищені до 60 колгоспних будівель, 4 млини-вітряки, цегельний завод, будівля дитячих ясел, 29 будинків колгоспників [35, с. 11].

Під час війни у с. Таранівка знищено 1 293 будинки [20, арк. 16]. У с. Верхній Бишкин — розстріляно 300 чоловік мирного населення, 70 чоловік відправлено на примусові роботи до Німеччини [15, арк. 4]. Постраждало і с. Геніїївка, де були зруйновані колгоспи, спалено 50 хат, знищені бібліотеки, клуб, на каторгу вивезено 200 чоловік мирного люду [16, арк. 6]. У с. Скрипаї спалено 180 будинків, 73 колгоспні будови, школу, лікарню, 111 сараїв, забрано велику кількість рогатої худоби [19, арк. 7 зв.]. Майже всіх підлітків с. Задонецьке окупанти вивезли до Німеччини [17, арк. 2. зв.]. Все господарство і культура с. Зідьки під час війни зруйноване [18, арк. 5]. Загалом, кожне село району понесло значні втрати.

Важким був перший рік після війни. Треба було не тільки відбудовувати господарство, але і думати про землю. Треба орати, сіяти, але ні техніки, ні людей не вистачало. Замість техніки на обробці землі люди використовували корів. А коли худоба не витримувала, витримували люди, часто впрягаючись у плуг чи борону. І знову, як і за часів війни, увесь тягар ліг на плечі жінок та дітей [36, с. 169].

Населення допомагало радянським воїнам не тільки самовідданою працею, а й своїми заощадженнями. Колгоспи району внесли до фонду Радянської Армії тільки з врожаю 1943 р. понад 50 000 пудів хліба та інших продуктів.

Самовіддано працювали соколяни, відновлюючи колгоспне господарство. Навесні 1944 р. держава направила до Соколово більше 150 ц сортового насіння ярої пшениці, вівса, ячменю і гречки. Колгоспники

отримали так само допомогу хлібом, фуражем, грошима. Всебічну допомогу у відновленні народного господарства робітникам і колгоспникам надавали трудящі братніх республік. Трудящі Казахстану прислали 50 корів і 30 коней. Неоціненною у роки відбудови була і допомога шефів – харківських підприємств, які ремонтували інвентар та автомашини [31, с. 371].

Але не знали люди, яке нове лихо чекає на них. Несприятливі для села погодні умови 1946 р. та надмірні плани хлібозаготівлі призвели до того, що нічим було сплатити трудодні колгоспникам. У більшості господарств зерна людям зовсім не видали. Взимку 1946–1947 рр. у селах знову настав страшний голод. Рятуючись від голодної смерті, люди перебиралися до великих міст. Багато з тих, що залишилися на місцях, помирали від голоду.

З роками відбудовувався районний центр, а також села району. Справи колгоспників пішли угору. Наприклад, у 1947 р. соколянами було зібрано врожай зернових культур по 18 ц/га [31, с. 371]. Активно взялися за відбудову рідного села великогомільшани. За післявоєнні роки тут збудовано два свинарники, чотири корівники, два телятники, птахоферму [14, арк. 2]. Колгоспники с. Верхній Бишкин за два роки після звільнення від окупації побудували бази для тваринництва, зерносховище [15, арк. 4 зв.]. Міцнів і колгосп «Прогрес» с. Скрипаї, де у повоєнні часи вирощується озима, пшениця, жито, овес, просо, цукровий буряк, картопля і овочі. Також у колгоспі була збудована водонапірна башта, ферми [19, арк. 8]. Після звільнення Борок, трудящі працювали на відбудову і подальший розвиток народного господарства села: побудували приміщення для контори колгоспу, бази для тваринницьких ферм [13, арк. 14 об.]. Жителі с. Геніївка відновили колгоспи, збудували 10 цегельних і шлакоблочних тваринницьких приміщень загальною площею 4 000 м^2 [16, арк. 6]. У с. Задонецьке був відновлений колгосп, почалося будівництво господарських будівель [17, арк. 3].

Новою технікою почало оснащуватися сільське господарство. Зміївська МТС та її майстерня одержали нові трактори, сільгоспмашини, верстати і обладнання. Проводилися сільськогосподарські виставки (рис. V-2; V-3). У районі працювали курси садоводів (рис. V-4), а багато хто з жителів Зміївщини навчався на курсах Харківського сільськогосподарського інституту ім. В. В. Докучаева (рис. V-5). Досвід роботи передовики-колгоспники (рис. V-6) передавали юним натуралістам зі шкіл Зміївського району (рис. V-7). Наприклад, учні Зміївської середньої школи,

допомагаючи в збиранні врожаю в Зміївському колгоспі імені Сталіна (рис. V-8 *а*), восени 1945 р. зібрали врожай помідорів з площі 7 га, буряка 3,5 га, до 10 га кукурудзи і 5 га соняшнику [1, с. 1]. Агрономи Зміївського райземвідділу надавали селянам корисні поради через місцеву газету «Правда Зміївщини». Зокрема висвітлювалися такі питання, як своєчасне чищення та засипка ярих зернових культур, умови зберігання збіжжя, дезінфекція зерносховищ [3, с. 2].

На поч. 1950-х рр. підвищуються заготівельні та закупівельні ціни на зерно, цукровий буряк, продукти тваринництва. До господарств району починає надходити нова, більш виробнича техніка: підвищилася врожайність зернових культур, великі зміни відбулися і в тваринництві. Укрупнюються колгоспи. Так, із колгоспів «12-річчя Жовтня», «Паризької комуни», «Чкалова», «Молотова», які базувалися на території Зідьківської селищної ради, було створено колгосп імені Жданова. В с. Борова з колгоспів імені Молотова та «Бойовик» було створено колгосп імені Кірова, до якого пізніше був приєднаний колгосп імені Шмідта с. Костянтівка. 1950 р. з колгоспу «Вільна праця» с. Дудківка і колгоспу у с. Безпалівка було створено колгосп «Перемога». З колгоспів імені Леніна, імені Шевченка (рис. V-8 *б*), «Перше травня», імені Ворошилова у с. Лиман було створено колгосп «Заповіт Леніна». В с. Бірки колгосп «Червоний промінь» було об'єднано в колгосп імені Чапаєва. В с. Скрипаї з колгоспів «Більшовицька перемога» та «Червоний лан» було організовано колгосп імені Куйбишева. Пізніше до нього було приєднано колгосп імені Ворошилова с. Мохнач. У с. Островерхівка з колгоспів «Жовтнева перемога» (рис. V-8 *в*) та імені Калініна було створено колгосп «Красный Октябрь». До колгоспу імені Хрущова (рис. V-8 *г*) у Чемужівці було приєднано колгосп імені Ворошилова хут. Артюхівка. 7 липня 1950 р. колгосп став називатися імені Хрущова, а 14 вересня 1950 р. цей колгосп було об'єднано з колгоспом «Нове життя» с. Пролетарське. 1953 р. колгосп «Світло Ілліча» с. Красна Поляна об'єднався із колгоспом «Шлях соціалізму» с. Водяне. Три колгоспи, що були створені 1932 р. у с. Шелудьківка об'єдналися в один – імені Мічуріна [21, арк. 2].

1953 р. за зразкове виконання соціалістичних зобов'язань та за успіхи в сільськогосподарському виробництві колгоспу «Червоний Жовтень» (с. Островерхівка) отримав премію: три вантажних автомобілі та два мотоцикли. Нагороди були вручені Н. А. Яковенку – орден Леніна,

М. С. Сидорі (голові колгоспу) – орден «Знак Пошани», Т. С. Колісник – медаль «За трудову доблесть» [21, арк. 5].

В цілому, за період повоєнної відбудови 1943–1953 рр. сільське господарство району становили: чотири радгоспи, двадцять колгоспів, дві машино-тракторні станції. Також у районі працювали державний плодорозсадник, 9 лісництв із своїми переробними майстернями, що свідчить про покращення рівня життя селян та швидку відбудову народного господарства [36, с. 171].

У 1943 р. за допомогою командування 152-ї дивізії, і зокрема майора Потальцева, розпочалися роботи по відновленню Зміївської МТС, базою якої було обрано хут. Благодатне. До кінця першої декади вже було на ходу 5 тракторів ХТЗ, два комбайни і одна молотарка, які відразу ж з майстерні йшли на збір хліба, який у той рік був гарний та врожайний. Не вдалося зібрати тільки 60 га навколо с. Лиману – заважали бойові дії. Після повного звільнення Зміївського району, відновлення МТС пішло повним ходом. Нафтобаза МТС збереглася і армія, що залишала район, подарувала 30 т бензину [6, арк. 10, 11].

У 1944–1945 рр. на тракторах працювало близько 60 % жінок, а в 1946 р. ще 30 %; причепниками не менше 60 %. Помічниками комбайнерів та обліковцями усі 100 % жінок [6, арк. 12].

Починаючи з 1947 р., враховуючи першочергове значення механізації сільського господарства, партія та керівництво надали велику допомогу МТС. Почали надходити все нові й нові машини. Станом на 1 січня 1950 р. в МТС вже нараховується 50 тракторів, 4 комбайни, 44 плуга, 20 лущильників, 30 культиваторів, 15 сіялок [6, арк. 13].

Загальні цифри промислово-виробничих показників наведені у таблицях V-1, V-2, V-3.

Наведені у розділі дані яскраво свідчать, що незважаючи на певні труднощі об'єктивного характеру, відбудувати сільське господарство Зміївського району вдалося за відносно короткий період.

Розділ ІІ
ВІДБУДОВА ПРОМИСЛОВОСТІ

Помітний слід чотирьохрічна війна залишила й на промисловості району. У жовтні, коли фронт наблизився до Змієва, вглиб СРСР (до Росії) було відправлено устаткування, техніку міських підприємств. Значні кошти, виділені державою, самовіддана праця населення дали можливість швидко відновити зруйноване господарство району.

У роки Великої Вітчизняної війни Зміївська паперова фабрика була зруйнована: окупанти підірвали димову трубу, зруйнували головний корпус та спалили робітниче містечко при фабриці. Основне виробниче обладнання колектив трудящих за вказівкою партії і уряду своєчасно евакуював у тил Радянського Союзу, де воно і зберігалося до вигнання окупантів із Харківської області та Радянського Союзу взагалі [24, с. 2].

Після визволення міста, у 1944 р. обладнання паперової фабрики було реевакуйовано. Незважаючи на те, що невеличкому колективові робітників і службовців підприємства довелося жити в землянках, відбудовні роботи не припинялися. Достроково були закінчені роботи з відновлення першої черги і у вересні 1945 р. фабрика знову почала випускати свою продукцію на одній папероробній машині. Друга черга відновлювальних робіт фабрики так само була достроково закінчена і в березні 1946 р. була пущена в хід друга папероробна машина. З 1946 р. нових потужностей на фабриці не вводилося. Зростання випуску продукції досягнуто за рахунок освоєння встановленого обладнання — безперервної модернізації окремих вузлів основного обладнання [24, с. 3, 5].

Учасник війни комуніст П. Д’яков очолив на паперовій фабриці бобинорізальне відділення, де працювало багато молодих робітників та робітниць. Через їхню необізнаність і малодосвідченість часто виникали простої. П. Д’яков організував навчання молоді і добився того, що весь колектив відділення став виконувати норми, перевищивши довоєнний рівень продуктивності праці.

Частково було повернуто обладнання автопарку. У 1945 р. парк отримав нові машини. У перебігу 1943–1945 рр. відновлені і стали до ладу друкарня,крупорушка, лісопильний і цегельний заводи, млини, олійниця [26, с. 67].

Ще одне підприємство району, відоме зараз як Зміївський енергомеханічний ремонтний завод,було створено у суворі роки Великої Вітчиз-

няної війни як 2883-я Артилерійська база забезпечення Південного фронту протиповітряної оборони у квітні 1944 р. Формування бази проходило в районі Харківського тракторного заводу у Харкові. На тільки-но сформовану2883-ю Артилерійську базу було покладено забезпечення частин Південного фронту протиповітряної оборони боєприпасами, озброєнням, спорядженням і бойовою технікою. Основою для формування бази став особовий склад військових частин, які входили у Південний фронт протиповітряної оборони. База розпочала роботу з 1 червня 1944 р. У цей період на війська протиповітряної оборони прифронтової смуги покладалися великі й відповідальні завдання. З червня по вересень 1944 р., в період дислокації бази у місті Харків, було прийнято від постачальників, оброблено та відправлено до військ 127 440 т боєприпасів, 31 000 т озброєння, 15 000 т паливно-мастильних матеріалів. У вересні 1944 р. базу було передислоковано до Києва. За період розташування у місті Києві з вересня 1944 по травень 1945 р. було прийнято, оброблено та доставлено у війська 130 896 т боєприпасів, 19 500 т спорядження та ЗІПу, 10 000 т паливно-мастильних матеріалів. З березня 1945 р. Артилерійська база перейменована у 2883-ю Артилерійську базу постачання Управління Командувача артилерією Південно-Західного фронту протиповітряної оборони Червоної Армії. На початку листопаду 1945 р. база передислокувалась до міста Львів, де до серпня 1946 р. виконувала завдання з приймання та збереження бойової техніки та майна розформованих частин. З Берліну та Варшави, Праги та Будапешту йшов безперервний потік вантажів, оброблялись, консервувались, частина їх ставилася на збереження, а частина передавалася у війська та народне господарство. 22 листопада 1945 р. 2883-я Артилерійська база постачання Управління Командувача артилерією Південно-Західного фронту протиповітряної оборони Червоної Армії була переведена на штат мирного часу [28, с. 4-6].

У період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., за вмілі дії по виконанню бойових завдань, забезпечення військ, за участь у бойових операціях, мужність та відвагу було нагороджено чимало офіцерів, сержантів, солдатів, робочих та службовців бази: орденом Вітчизняної війни другого ступеня – 1 чоловік; орденом Червоної Зірки – 7 чоловік; медаллю «За бойові заслуги» – 10 чоловік; медалями Польської народної республіки: «За Варшаву» – 1 чоловік; «За Одру, Нісу, Балтику» – 1 чоловік; «Перемоги і Волі» – 1 чоловік. Усього було нагороджено медалями Радянського Союзу – 478 чоловік [28, с. 7].

5 серпня 1946 р. 2883-я Артилерійська база постачання Управління Командувача артилерією Південно-Західного фронту протиповітряної оборони Червоної Армії перейменована у 2883-ю Артилерійську базу постачання Управління Командувача артилерією Південно-Західного округу протиповітряної оборони. У вересні 1946 р. база була передислокована до міста Змієва, де розмістилася у приміщеннях колишнього спиртогорілчаного заводу. Наприкінці 1946 р. база мала 600 м^2 виробничих площ, 1 071 м^2 житлової площі (одна квартира). У 1946–1947 рр. база мала верстатний парк у кількості 13 одиниць. З 1948 р. частина мала назву 2883-я Артилерійська база I розряду Донбаського району Протиповітряної оборони. Основним завданням бази у цей час було постачання військ Протиповітряної оборони запасними частинами, матеріалами й проведенням ремонту стрілкового зенітно-артилерійського озброєння та іншої бойової техніки. У квітні 1952 р. база черговий раз перейменована у 2883-ю артилерійську базу озброєння першого розряду (військова частина 21732). У цей час до складу бази ввійшло два відділи – відділ збереження матеріальної частини та відділ боєприпасів у селищі Залютіно Харківської області [28, с. 8].

Не можна забути про Зміївський машинобудівний завод. Його заснування сягає у ті далекі часи, коли акціонерне товариство «Село – техніка» організувало в нашому місті лісопильний завод. Це був вересень 1923 р. Підприємство виготовляло для потреб села і армії різні види кінних візків. З початком Великої Вітчизняної війни підприємство довелося евакуювати в тил країни, а його робітники із зброєю в руках відстоювали у боротьбі з нацизмом свободу і незалежність нашої держави. У повоєнний період підприємство тричі реконструювалося. І щоразу набувало молодшого вигляду, оновлювалося. На рідній території стали відновлювати і розширювати виробництво. Наприкінці 1943 р. тут почали ремонтувати і виготовляти військові обози. Приступили і до випуску нової продукції – в основному інвентарю, дуже необхідного для сільського господарства району. Нелегка доля випала на тодішній колектив і його керівників. Але, незважаючи на труднощі, завод зростав, розвивався. З листопада 1947 р. заводом керував Юхим Семенович Гельфанд, при якому завод виріс у велике машинобудівне підприємство з розвиненою інфраструктурою. Керівник був енергійним, вольовим, дисциплінованим і в той же час чуйною людиною та вихователем. Окрім виробничих питань, він багато сил приділяв покращенню умов праці. За вагомі внески у виробництво нагоро-

джений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак пошани» та медаллю «За доблесну працю» [37, с. 2].

З 1950 р. Зміївський обозобудівний завод спеціалізувався на виробництві легкового кінного транспорту: двоколісних бричок, парокінних чотири ресорних лінійок, лінійок з м'яким сідалом тощо (рис. V-9). Продукція заводу стала відома на всю країну, вона користувалася високим попитом і мала цілком заслужений авторитет. Недаремно ж уряд колишнього СРСР, у свій час, подарував іранській принцесі парокінну чотирирєсорну лінійку, виготовлену на цьому заводі. Кожен наступний рік для підприємства був визначним. Протягом п'яти років, починаючи з 1951-го, завод – постійний учасник ВДНГ, звідки приїжджає з медалями, Почесними грамотами та преміями [38].

Одночасно з відбудовою старих підприємств створювалися нові. 1946 р. на кошти споживчої кооперації був збудований у Змієві великий тарний завод (рис. V-10).

Завершуючи огляд відбудови промисловості Зміївського району, підсумуємо, що вже у 1948 р. всі підприємства регіону перевищили довоєнний рівень виробництва.

Розділ III
ВІДБУДОВА СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

У серпні 1943 р. Зміїв було звільнено від окупації. Але все місто було зруйноване, не було доріг, освітлення та водопостачання. Однією з перших будівель, яку почали відновлювати, була школа. Під час окупації в її приміщенні розташовувалися німецький госпіталь та конюшня. Менше місяця знадобилося зміївчанам, щоб очистити від бруду будівлю та засклити всі вікна. Під час окупації німецькі солдати використали парти у якості дров, тому люди приносили з дому хто стілець, хто стіл. І вже 15 вересня діти почали навчатися з незначною частиною, зібраних дітьми, підручників, залишками від розграбованих німцями наочних посібників, використовуючи газети замість зошитів. Воду старшокласники носили з єдиної діючої колонки, що розташовувалася на центральній площі міста. Після уроків учителі, технічні працівники та учні старших класів шли до лісу по дрова. У кожній класній кімнаті була грубка, яка зігрівала приміщення [34, с. 7].

Учитель біології Г. О. Любченко разом з учнями на подвір'ї школи розбила ділянки, на яких почали вирощувати овочі для шкільної їдальні, а у воронці, що залишилася після розриву снаряду, почали розводити кроликів. Учням видавали шматочок хліба та чайну ложку цукру, а вчителі за карточками отримували по 300–500 г хліба [29, с. 26].

Через рік школі була виділена ділянка землі біля річки Сіверський Донець, де учні знову ж таки під керівництвом Г. О. Любченко вирощували овочі, проводили різні досліди [29, с. 26].

Директором школи вдруге став І. А. Титаренко. У повоєнний час на роботу у школу прийшли нові вчителі М. К. Богдан, Д. З. Шапоринський, Г. Г. Єрьомін та ін. Поступово почав створюватись прекрасний колектив педагогів-однодумців, відроджувалися слава і авторитет Зміївської першої.

На базі школи працювали обласні курси підвищення кваліфікації вчителів, проходили практику студенти педагогічного інституту [29, с. 26].

У 1944–1946 рр. з ініціативи райкому партії колективи підприємств, колгоспів і установ, взявши шефство над школами, відновлювали і розширювали їх приміщення. У 1944–1945 рр. будівлі були помітно відремонтовані. Колективи окремих організацій взяли на себе повністю окре-

мі ділянки відновлення, наприклад, Змішторг проробив штукатурку і фарбування однієї класної кімнати і вестибюля, співробітники суду і прокуратури переслали підлоги в учительській і в одній з класних кімнат, працівники райфінвідділу відновили дах, зробили стелю й інше, кожен за своїми можливостями. Для підлітків відкрилася вечірня школа (рис. V-11) [22, арк. 10].

1945–1946 навчальний рік проходив в теплих, світлих, з підлогою, приміщеннях. Початкова школа влилася в другу семирічну школу. З'явилися зошити по 5–10 штук на учня в рік, підручники післявоєнного видання, як і буквар і, по одному підручнику на 2–3 учні. Учні самі написали на рулоні сірого паперу широкого формату всі основні географічні карти, півкулі, фізичну карту СРСР та інші від руки. Виготовлені були і посібники з інших дисциплін [22, арк. 10].

До 1949 р. школи змінили меблі на нові, зайнялися обладнанням навчальних кабінетів, кімнат для піонерських робіт, дитячих шкільних гуртків. Щорічна участь дитячих колективів у районних, обласних змаганнях стає традицією. Учні шкіл міста, особливо СШ № 1, стають володарями багатьох призів [22, арк. 10]. На районних та обласних предметних олімпіадах перші місця посідали учні Д. З. Шапоринського (хімія), Д. Л. Векслера (математика), Г. Г. Єрьоміна (географія). Цікаву позакласну роботу проводили вчителі-філологи Л. І. Нестеренко та К. І. Шапошнікова. Літературні вечори, що проводилися під їх керівництвом, із захопленням згадають колишні вихованці. Учні у ті роки захоплювалися авіамоделізмом (наближалася епоха засвоєння космосу). Керівником цього гуртка був О. В. Дудкін, знавець і фанат своєї справи. Його вихованці перемагали на обласних змаганнях, а дехто обрав професію, пов'язану з авіацією [29, с. 27].

Станом на 5 серпня 1949 р. у місті було учнів: першокласників – 214; другокласників – 350; третьокласників – 441; четвертокласників – 446; п'ятикласників – 475; шестикласників – 389; семикласників – 191; восьмикласників – 67; дев'ятикласників – 50; десятикласників – 41 (рис. V-12). Вечірня школа робітничої молоді випускала близько 120 учнів [22, арк. 9].

Війна зробила сиротами багатьох дітей. Для них у Змієві було створено дитячий будинок. Батьківським піклуванням були оточені і наймолодші жителі міста і району – дошкільники. На паперовій фабриці, лісопильному заводі (Зміївський машинобудівний завод), у Зміївському

колгоспі «Перше травня» були організовані дитячі садки і ясла [26, с. 68].

* * *

За досягнення відмінних показників у навчальному процесі вчителі зміївських шкіл П. Г. Титаренко, А. М. Крамарчук, Г. О. Любченко, М. Є. Валевич були нагороджені орденом Леніна, І. А. Титаренко – орденом «Знак Пошани» (рис. V-13), Г. Ф. Черкашина – медаллю «За трудову доблесть» [4, с. 1].

Восени 1950 р. за ініціативою першого секретаря РК КПУ І. Г. Зінченка, О. С. Журко, а також учителя хімії Зміївської школи № 1 Д. З. Шапоринського було організовано хор учителів м. Змієва. На початку своєї діяльності хор налічував 30 чоловік любителів і ентузіастів хорового співу, серед них: О. С. Журко, Д. З. Шапоринський, В. І. Шахова, Н. П. Вовк, К. Г. Муратова та ін.

До лютого 1952 р. не було керівника-спеціаліста, але хор зумів взяти участь у концерті, присвяченому 34-ій річниці Жовтневої революції 1917 р. Тоді ж на посаду керівника хору було запрошено М. Р. Менделехіса. Музичний супровід взяв на себе вчитель математики М. А. Сисоєв. Отже початком діяльності Зміївської капели вчителів вважається 15 лютого 1952 р. (рис. V-14) [11, арк. 6].

Репетиція капели починалася розспівуванням на 10–15 хвилин, потім йшло ознайомлення з музичними особливостями нового твору, обговорення, прийняття і розучування партій сопрано, альтів, тенорів та басів по нотах. Заняття відбувалися два рази на тиждень по 2 години [11, арк. 6].

Велику кількість концертів було проведено у Змієві, Лимані, Нижньому Бишкині, Задонецькому та інших населених пунктах районах. Хорова капела виступала з концертами і за межами Харківської області: у Києві, Сімферополі, Ялті тощо [29, с. 28].

Працівники медичної галузі також створили свій власний хор (рис. V-15).

* * *

Незважаючи на те, що практично у всіх енциклопедіях і різних довідниках назва писалася як «місто Зміїв», насправді ж – це було селище міського типу. Громадськість Зміївщини неодноразово піднімала це

питання перед районною то обласною радами. Нарешті 1941 р. питання про перейменування Зміївської селищної ради у міську було винесене на розгляд Президії Верховної Ради УРСР. Але остаточному вирішенню цього питання зашкодила війна. Знову громадськість заговорила про цю необхідність 1947 р. А вже 22 грудня 1948 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР селище міського типу Зміїв переводиться до категорії міського поселення і було перейменоване на «місто Зміїв». Таким чином, до Зміївської міської ради приєднувалася частина території ліквідованої Замостянської селищної ради та територія паперової фабрики, яка була підпорядкована Зідьківській селищній раді [25, с. 93-95].

* * *

Помітний слід залишила війна й на охороні здоров'я Зміївщини. Були зруйновані дві будівлі поліклініки, лікарня, значної шкоди було завдано пологовому та іншим будівлям. Відразу відбудувати все зруйноване виявилось неможливо, хоча робота в перші роки не слабшала. Лише за один рік колективними силами, медперсонал зміг підняти охорону здоров'я на вищий щабель. Н. А. Максимова, головний лікар лікарні, заслужений лікар УРСР, організувала колектив і за малий проміжок часу замість зруйнованої будівлі лікарні було збудовано нову двоповерхову будівлю з медичним устаткуванням за останнім словом техніки [12, арк. 3].

Цікава історія й тубсанаторію «Занки», що розташований за 15 км від Змієва у хвойному лісі на березі Дінця. З березня 1940 р. тут розміщувався військовий шпиталь для поранених на фінській війні. З початком Великої Вітчизняної війни заклад був переданий евакошпиталю, який під час німецької окупації у вересні 1941 р. з усіма працівниками було евакуйовано під Тулу. З евакуації шпиталь повернувся у лютому 1943 р. Відбудову зруйнованих будівель було проведено в короткий термін (не вдалося відновити лише вщент зруйнований клуб), і у вересні 1945 р. тут відкривається 3-й Український загально терапевтичний санаторій ВЦСПС на 750 ліжок. А під час відновлювальний робіт у закладі лікувалися та проходили реабілітацію радянські воїни. У 48-му це – знову будинок відпочинку. У березні 1949 р. заклад перепрофільовано, він отримує більш звичну для нас назву: 3-й Український туберкульозний санаторій «Занки». Тут одночасно могли проходити лікування і реабілітацію 500 чоловік. А за три роки «Занки» розширюють до 600 ліжок з 5-ма відділеннями, в їх числі – торакальне хірургічне [12, арк. 4].

До 1950 р. у Зміеві мережа охорони здоров'я досягла довоєнного рівня. Була відновлена лікарня, поліклініка, пологовий будинок, амбулаторія, аптека. За самовіддану працю група медичних працівників удостоєна урядових нагород, у тому числі хірург О. Є. Піддубний та медсестра О. М. Пінчук – ордена Леніна, Н. А. Максимова – медаллю «За трудову доблесть», фельдшер дитячої консультації Н. І. Гробова – медаллю «За трудову відзнаку» [32, с. 465].

Медичні працівники міста намагалися якнайпильніше слідкувати за епідеміологічною ситуацією міста. У тяжких умовах післявоєнної відбудови багато людей почало хворіти страшними, інколи невиліковними хворобами. І одним із таких захворювань став тиф. Зі звіту головного лікаря Райсанстанції Дерюгіної К. А. про санітарно-гігієнічний стан шкіл та ліквідацію серед школярів висипного тифу: «*Школи перебувають в антисанітарному стані, педикульоз шкіл великий, особливо серед школярів Таранівської школи – 4 %, Островерхівськой школи – 6 %, Замостянської школи – 2,5 %. Ослаблений контроль як медичних працівників, так і шкільних працівників, за виявленням педикульозу серед школярів*» [23, арк. 1]. На території району створювалися надзвичайні протиепідемічні комісії, які ухвалили рішення щодо ліквідації епідемій. Одна з таких комісій була створена у 1951 р. для боротьби з тифом: «*Районна протиепідеміологічна комісія постановляє:*

1. *а) забезпечити виявлення на 100 % госпіталізацію температурних і хворих з нез'ясованим діагнозом не пізніше, третього дня захворювання ...*
2. *а) забезпечити щоденні саносмотри школярів на предмет виявлення педікульозних захворювань;*
   б) заборонити допуск школярів до занять, які пропустили 2-3 дні, без довідки від медпрацівника.
3. *Заборонити використовувати шкільні приміщення під клуби...*
8. *За допущення педикульозу в школі піддати штрафу директора Таранівської школи на суму 100 карбованців*» [23, арк. 2-3].

* * *

Зміїв будувався, зводилися житлові будинки, культурно-освітні заклади, комунальні підприємства. До 1948 р. безліч жителів переселилися в 300 нових будинків, було відновлено робітниче містечко паперової фабрики. Впорядковувалися вулиці, площі, місця відпочинку. Вперше за

історію міста багато вулиць було заасфальтовано. З'явилися нові мости через річку Сіверський Донець [26, с. 71-72].

Помітних зрушень набула відбудова інфраструктур сіл і міста. Жителі с. Таранівка збудували школу, добудували приміщення лікарні, клуб на 250 місць, почтове відділення [20, арк. 16]. У с. Борки було збудовано 300 житлових будинків [13, арк. 7 зв.]. За післявоєнні роки великогомільшанці збудували клуб, пологовий будинок, відбудували школу [14, арк. 2]. У с. Верхній Бишкин в 1951 р. була відкрита середня загальноосвітня школа з виробничим навчанням. У сільському клубі та в школі працювали бібліотеки з книжковим фондом 10 000 екземплярів. У той час школа готувала трактористів та шоферів. При школі працювали 2 групи подовженого дня з охватом 60 учнів 1–2 класів. У кожному колгоспі працювали бібліотеки, книжковий фонд – 5 000 книг [15, арк. 4 зв.]. У 1952 р. у с. Геніївка посаджений міський парк силами учнів середньої школи та громадськості. Збудовано 97 житлових будинків [16, арк. 10]. У с. Скрипаї збудований клуб, пологовий будинок, майстерня при школі, посаджений парк [19, арк. 7 зв.]. Мешканці с. Задонецьке збудували школу та клуб [17, арк. 3].

Загалом, за роки повоєнної відбудови Зміївщини інфраструктура району налічувала: Всеукраїнський тубсанаторій, будинок відпочинку Харківського заводу № 75, будинок відпочинку Харківського медичного об'єднання «Коробів Хутір», будинок відпочинку Турбогенераторного заводу, будинок відпочинку вчених та студентів Харківського державного університету, що розміщені на мальовничих берегах Сіверського Донця. У сфері культури того часу нараховується: районний Будинок культури, 24 сільські клуби, 4 стаціонарні та 5 пересувних кіноустановок. Книжковий фонд бібліотек району перевищував 50 000 примірників (18 000 – лише в центральній бібліотеці). У населених пунктах району – 8 десятирічних, 19 семирічних та 18 початкових шкіл, одна школа робітничої молоді. У спеціальному дитячому будинку виховуються діти, батьки яких загинули на фронтах війни. В навчальному процесі задіяно понад 800 вчителів та технічного персоналу. Медичне обслуговування в районі складається із стаціонару, в якому нараховується понад 100 ліжок, чотирьох сільських лікарень із стаціонарами на 65 ліжок, 6 дитячих ясел на 165 ліжок, 15 фельдшерсько-акушерських та 11 фельдшерських пунктів, 8 колгоспно-пологових будинків, 26 аптечних пунктів та 2 сільських аптеки. У всіх медичних закладах району працює понад 500 чоловік медперсоналу

[36, с. 171]. Населення міста і району забезпечується продовольчими та промисловими товарами, будівельними матеріалами та паливом через районний союз споживчих товариств «Змішторг», який на Зміївщині має більше 40 торгових точок [25, с. 104-105].

Таким чином, можна зробити висновок, заклади медицини, освіти, житловий фонд району, а також культурне життя були відновлені вже на початку 1950-х рр.

ВИСНОВКИ

У ході роботи над дослідженням нами за допомогою архівних джерел було реконструйовано хід повоєнної відбудови на території Зміївського району.

Застосування критичного аналізу джерел (архівних, насамперед), дозволило винайти значну кількість фактичного матеріалу. Синтезуючи отриманий фактаж та співставляючи його з відомими краєзнавчими роботами, стало можливим досягнення поставленої у дослідженні мети. Тому використана методологія здається у повній мірі виправданою.

У ході дослідження реконструйовано загальний перебіг подій повоєнної відбудови та життя мешканців Зміївського району у період 1943–1953 рр. Основними результатами роботи є наступне.

- Незважаючи на певні труднощі об'єктивного характеру, відбудувати сільське господарство Зміївського району вдалося за відносно короткий період.
- Вже у 1948 р. всі підприємства регіону перевищили довоєнний рівень виробництва.
- Заклади медицини, освіти, житловий фонд району і культурне життя були відновлені вже на поч. 1950-х рр.
- Вказано імена найбільш заслужених діячів відбудови, Героїв праці, чия самовідданість та наполегливість дозволили створити потужний виробничий потенціал Зміївщини.
- Уведено до наукового обігу нові архівні матеріали.
- Закріплено постановку питання про доцільність більш глибокого та детального вивчення історії регіону цього періоду.

Отримані у ході роботи результати можуть бути використані у місцевих музеях для підготовки тематичних екскурсій з історії сільського господарства, шкіл, окремих підприємств та установ району. Також, при подальшій дослідницькій роботі, можливе розгортання цієї праці у магістерську або докторську дисертацію. Значні об'єми інформації, що зберігаються у фондах Державного архіву Харківської області, чекають на своїх дослідників.

Під час подальшого вивчення обраної авторкою теми була зроблена спроба наукового критичного аналізу архівних джерел. Використовуючи випробувану у цій роботі методологію, необхідно збільшити кількість джерел, намагаючись охопити всю їх сукупність. Такий підхід дозволить

якомога якісніше висвітлити процес героїчної та саможертовної відбудови жителями Зміївського району промисловості, сільського господарства та соціальної інфраструктури своєї малої Батьківщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

Опубліковані матеріали

1. Будько В. Заслужена подяка / В. Будько // Правда Зміївщини. – 1945. – 18 листопада. – С. 1.
2. Буряк В. Виставка літератури / В. Буряк // Правда Зміївщини. – 1945. – 18 листопада. – С. 1.
3. Журко П. Вчасно очистити та засипати насіння ярих зернових культур / П. Журко // Правда Зміївщини. – 1945. – 18 листопада. – С. 2.
4. Кращі вчителі Зміївського району // Правда Зміївщини. – 1949. – 27 лютого. – С. 1.

Архівні матеріали

5. Архівний відділ Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. – Ф. 10. – Сільське господарство. – Оп. 1. – Спр. 4. – Сільськогосподарські виставки 1948 та 1949 рр. (фото).
6. Архівний відділ Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. – Ф. 14.– Рукописи. – Оп. 4. – Спр. 1. – Історія МТС (1923–1948 рр.).
7. Архівний відділ Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. – Ф. 9. – Промисловість. – Оп. 1. – Спр. 1. – Про історію паперової фабрики.
8. Архівний відділ Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. – Ф. 10. – Сільське господарство. – Оп. 1. – Спр. 1. Сільгоспвиставка 1949 року.
9. Архівний відділ Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. – Ф. 10. – Сільське господарство. – Оп. 2. – Спр. 3. – Фотоматеріали по сільському господарству Зміївського регіону.
10. Архівний відділ Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. – Ф. 10.– Сільське господарство. – Оп. 2. – Спр. 1. – Сільське господарство та його працівники.
11. Архівний відділ Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. – Ф. 1. – Історія навчального закладу. – Оп. 9. – Од. зб. 2. – Альбом «Зміївська капела вчителів».
12. Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації. – Спр. «Медицина».
13. Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації. – Спр. «Борки».
14. Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації. – Спр. «Велика Гомольша».
15. Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації. – Спр. «Верхній Бишкин».
16. Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації. – Спр. «Геніївка».
17. Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації. – Спр. «Задонецьке».
18. Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації. – Спр. «Зідьки».

19. Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації. – Спр. «Скрипаї».
20. Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації. – Спр. «Таранівка».
21. Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації. – Спр. «Колгоспи».
22. Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації. – Спр. «Народное образование города Змиева».
23. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-1934. – Оп.1. – Спр. 4. – Звіт про санітарно-епідеміологічний стан у Зміївському районі.
24. Зозуля К. История развития Змиевской бумажной фабрики / К. Зозуля. – Змиев, Б. г. – 8 с. – Депонирована в Змиевской районной библиотеке.
25. Криштопа А. И. Змиево городище : Экскурс в историю родного края / А. И. Криштопа. – Змиев, 1956. – 123 с. – Депонирована в Змиевской районной библиотеке.

ЛІТЕРАТУРА

26. Гольдфарб Л. Г. Зміїв : Історико-краєзнавчий нарис / Л. Г. Гольдфарб, В. М. Селіванов, К. Б. Правовєрова. – Х. : Прапор, 1969.
27. Дегодюк Е. Г. Лиман. Село Зміївського району Харківської області / Е. Г. Дегодюк. – К., 2009.
28. Зміївський енергомеханічний ремонтний завод. – Б. м., б. р.
29. Зміївський ліцей № 1 імені З. К. Слюсаренка. 140 років на освітянській ниві (1871–2011) / Під ред. Н. М. Комишанченко, Ю. А. Коловрата, Л. Б. Шамрай. – Зміїв, 2011.
30. Зміївському машинобудівному заводу виповнюється 80 років // Вісті Зміївщини. – 2003. – 23 вересня.
31. История городов и сёл Украинской ССР / Под ред. П. Т. Тронька. – Изд. 2-е, испр. и доп. – К. : Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1976. – Т. 21. Харьковская область.
32. Історія міст і сіл Української РСР : У 26 т. / Під загал. ред. П. Т. Тронька. – К., 1967. – Т. 21. Харківська область.
33. Історія селянства Української РСР : У 2 т. – К. : Наукова думка, 1967. – Т. 2. Від Великого Жовтня до наших днів.
34. Комишанченко Н. М. Відбудова післявоєнної школи та перші здобутки її колективу / Н. М. Комишанченко // Вісті Зміївщини. – 2011. – 21 жовтня. – С. 7.
35. Кравченко Л. В. Краєзнавча розвідка : Фольклор і етнографія с. Лиману. Довідковий матеріал / Л. В. Кравченко. – Зміїв, 2005.
36. Саяний М. І. Зміївщина – Слобожанщини перлина / М. І. Саяний. – Х. : Кроссроуд, 2009.
37. Сердюк З. Зміївському машинобудівному заводу виповнюється 80 років / З. Сердюк // Вісті Зміївщини. – 2003. – 23 вересня.
38. Співпраця з «Атроматом» вселяє віру у відродження машзаводу // Зміївський кур'єр. – 2003. – 29 вересня.

39. Хименко Л. П. Соколів і соколяни. З далекого минулого до сьогодення (Історія. Документи. Спогади) / Л. П. Хименко, К. М. Коваленко. – Балаклія : Бал-друк, 2007.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АВ ЗРДА	–	Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації
АВ МКЗЛ	–	Архівний відділ музейного комплексу Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка
ВДНГ	–	Виставка досягнень народного господарства
ВКП(б)	–	Всеросійська комуністична партія (більшовиків)
га	–	гектар
ГЕС	–	гідроелектростанція
ГПУ	–	Головне політичне управління
ДАХО	–	Державний архів Харківської області
ЗУНР	–	Західноукраїнська народна республіка
кг	–	кілограм
к. с.	–	кінських сил
кВт	–	кіловат
кВт•год	–	кіловат на годину
КНС	–	комітет незаможних селян
КП(б)У	–	Комуністична партія (більшовиків) України
крб.	–	карбованців
млн	–	мільйонів
МТС	–	машино-тракторна станція
неп	–	нова економічна політика
НКВС	–	Народний комісаріат внутрішніх справ
НСДАП	–	Націонал-соціалістична німецька робітнича партія (нім. Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei)
од. зб.	–	одиниця зберігання
р.	–	рік
РК КПУ	–	Районний комітет Комуністичної партії України
РКП(б)	–	Російська комуністична партія (більшовиків)
рр.	–	роки

РРФСР	–	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РТО	–	Рада труда і оборони
с.	–	село
спр.	–	справа
СРСР	–	Союз Радянських Соціалістичних Республік
т	–	тонна
ТСОЗ	–	товариство спільного обробку землі
УНР	–	Українська Народна Республіка
УСРР	–	Українська Соціалістична Радянська Республіка
УРСР	–	Українська Радянська Соціалістична Республіка
ц	–	центнер
ц/га	–	центнер з гектару
ЦК	–	Центральний комітет
шт.	–	штук

АЛЬБОМ ІЛЮСТРАЦІЙ

Рис. 1. Йосип Віссаріонович Сталін (1879 † 1953).

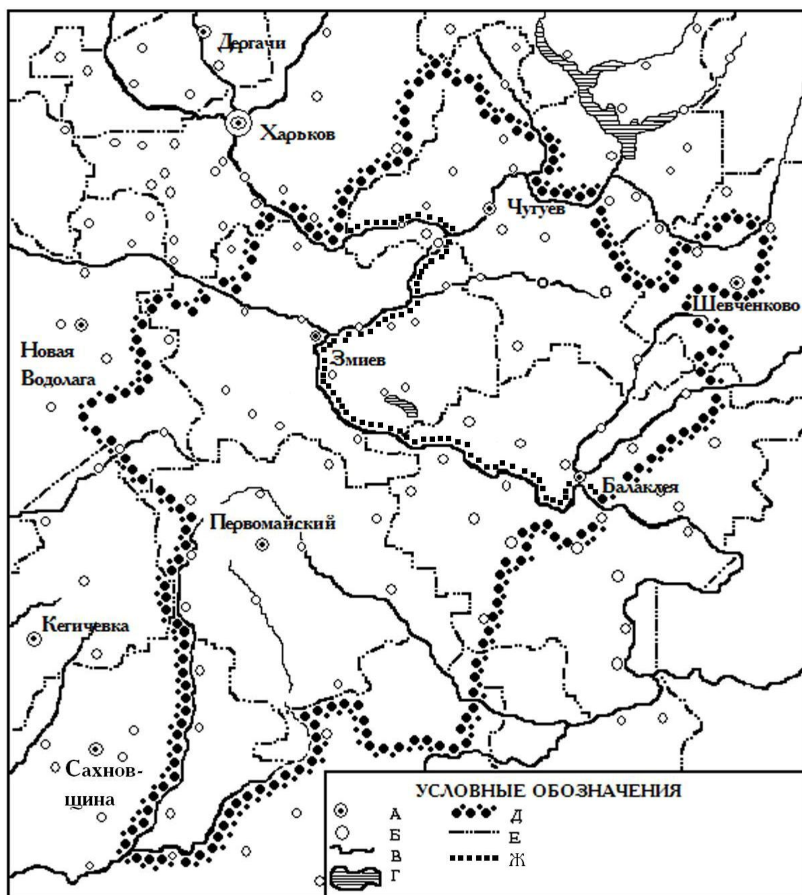

Рис. І-1. Зміївський та Чугуївський повіти Харківської губернії УСРР (у період з грудня 1919 до 15 березня 1922 року):

А – сучасні районні центри; Б – сучасні населенні пункти; В – річки; Г – водойми; Д – кордони Зміївського повіту до грудня 1919 року; Е – кордони сучасних районів; Ж – кордон між Зміївським та новоутворенним Чугуївським повітами.

Примітка. Гідрографія карти сучасна.

Выписка

из протокола № 40 от „9“ Августа 1922 г. Заседания
Президиума Змиевского Уезд. Испол. К-та Сов. Раб., Крест. и Кр. депут.

№№ по порядку	Слушали	Постановили
5.	Доклад Устатбюро о проведении гнездовой 10 % сельско-хоз. переписи. /Т. Поприймак/.	План по проведению переписи утвердить. Поручить Уземотделу и Отнаробразу выделить необходимое количество агрономов и учителей для проведения этой работы. Обязать Устатбюро по окончании переписи, обработанный материал представить в Уисполком.

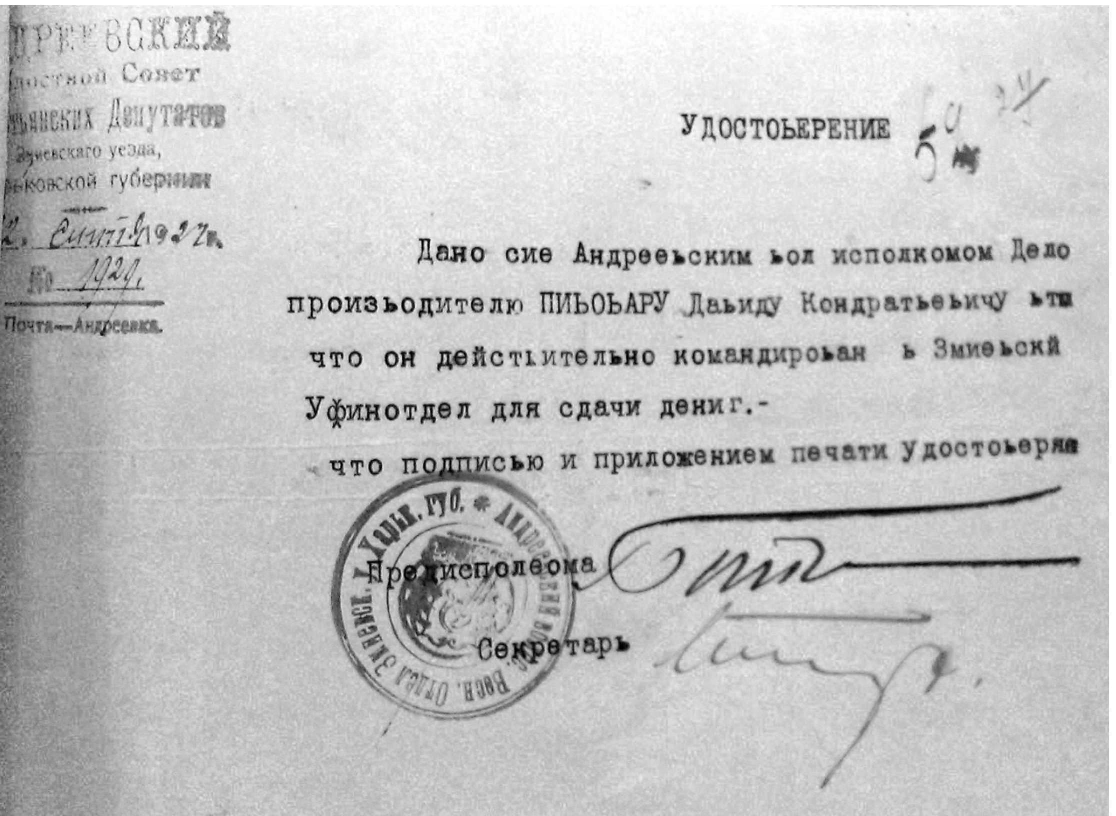
С подлинным верно:
Делопроизводитель

„10“ Августа 1922 г. № 165

Предуисполкома

Вр. и. о. Секретаря

Рис. І-2. Протокол № 40 від 9 серпня 1922 року
Засідання Президії Зміївського повітового виконавчого комітету Ради робітничих, селянський і червоноармійських депутатів.

...ревский
...остной Совет
...янских Депутатов
Змиевского уезда,
...ьковской губернии
2. ... 1922 г.
№ 1929.
Почта—Андреевка.

УДОСТОЬЕРЕНИЕ

Дано сие Андрееьским ьол исполкомом Дело произьодителю ПИЬОЬАРУ Даьиду Кондратьеьичу ьтм что он дейстьительно командироьан ь Змиеьский Уфинотдел для сдачи дениг.-

что подписью и приложением печати Удостоьеряю

Предисполкома

Секретарь

Рис. І-3. Посвідчення діловода Андріївської волості Зміївського повіту.

№ 192 р.

Змиевское Уездстатбюро

СПРАВА

О текущей сельско-хозяйств. статистике

1922 год

ПОЧАТА 192 р.

ЗАКІНЧЕНА 192 р.

НА АРКУШАХ

Ф.р-3774 оп. 1 с. 25

ЦЕНТРАЛЬНА ГУРТОВО-ПАПЕРОВА КОМОРА, вул. Вільної Академії, 5. тел. ч. 6-29.

ВСЕУКРАЇНСЬКА Кооперативна Видавнича Спілка „КНИГОСПІЛКА"

ГУРТО[illegible] ПАПЕРО[illegible]

Рис. І-4. Матеріали Зміївського повітового статистичного бюро.

Рис. І-5. Базарна площа Змієва.
Фото М. Стрегуліна 1929 року.

Рис. І-6. Трофімова Катерина Василівна,
директор (1920–1924) Зміївської трудової семирічної школи № 1.
Фото 1920-х років.

Рис. І-7. Зміївська зразкова середня школа.

Рис. І-8. Працівники Зміївської їдальні.
Фото 1920-х років.

Рис. І-9. Абрам Григорович Левченко, 1891 року народження.
Фото 1920-х років.
У 1918–1920 роках – голова Зміївського повітового воєнно-революційного комітету, потім – голова Зміївської повітової надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією.

Таблиця II-1

Зведена відомість
з експлуатаційних витрат Зміївської та Таранівської електростанцій

Зміїв			
Роки	**Загальна кількість вироблених кВт•год**	**Вартість кВт•год**	
		Собівартість	**Вартість для споживача**
1927–1928	67200	47,5	54
1929–1930	138400	23,4	26,7
1931–1932	199000	16,1	18,3
Таранівка			
1927–1928	67500	56	65
1929–1930	307100	19	22
1931–1932	438600	13,4	15,5

Рис. II-1. Паперова фабрика. 1927 рік.

Рис. II-2. Паперова фабрика на першотравневому мітингу 1934 року.

Рис. II-3. Зміївський обозобудівний завод.

Рис. II-4. 1 травня 1931 року на залізничній станції Зміїв.

Таблиця II-2

Стан грамотності на 1929 рік, хутір Занки

	∑	Неписемні	Малописемні	Писемні
чоловіки	67	31	11	25
жінки	62	43	12	7
∑	129	74	23	32

Рис. II-5. Найкращі випускники 1939 року
Зміївської середньої десятирічної школи № 1 (у порядку переліку у джерелі): Б. Хуповець, М. Гринченко, Б. Усіченко, И. Пономарьов, І. Тимченко, І. Деревянко. У центрі – учитель О. П. Маслєєв.

Рис. II-6. Випуск 1939 року Зміївської середньої десятирічної школи № 1. У центрі (з капелюхом) – учитель О. П. Маслєєв.

Рис. ІІ-7. Члени Зміївського осередку Товариства сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву (у центрі з орденами – Я. А. Брехунець). Фото 1930-х рр.

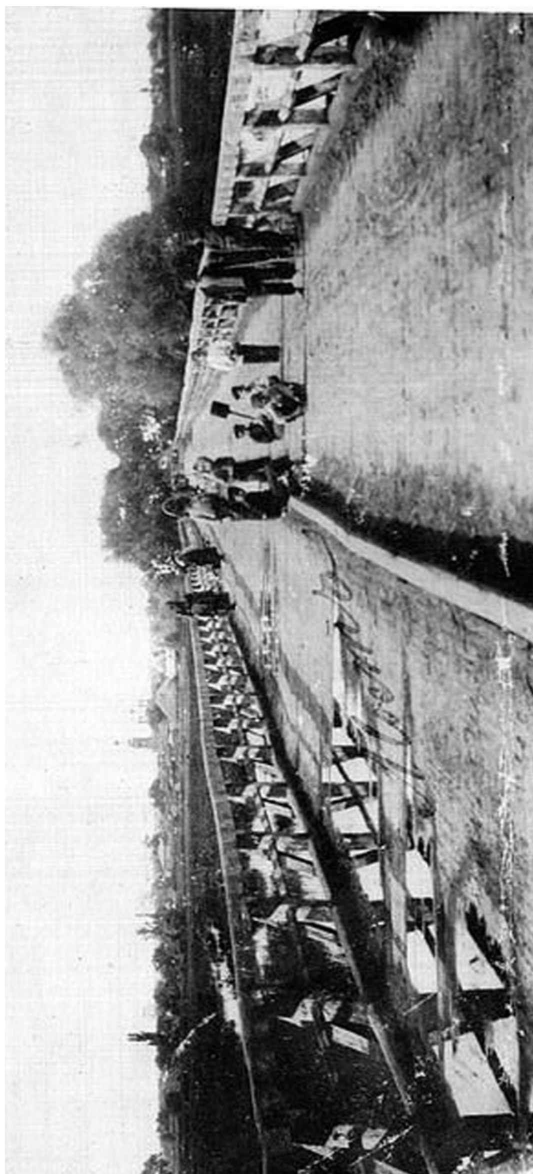

Рис. II-8. Міст через Мож.
Фото дореволюційного часу (краєвид з боку Змієва на село Замостя).

Рис. ІІ-9. Члени Пленума і партактив Зміївської районної профспілки (профспілкова конференція). На передньому плані оркестр вихованців Зміївського реформаторіуму.

Фото 1931 року.

Рис. II-10. 5-й районний з'їзд рад Зміївщини 11–13 квітня 1929 року.

Рис. II-11. Президія 5-го районного з'їзду рад Зміївщини 11–13 квітня 1929 року.

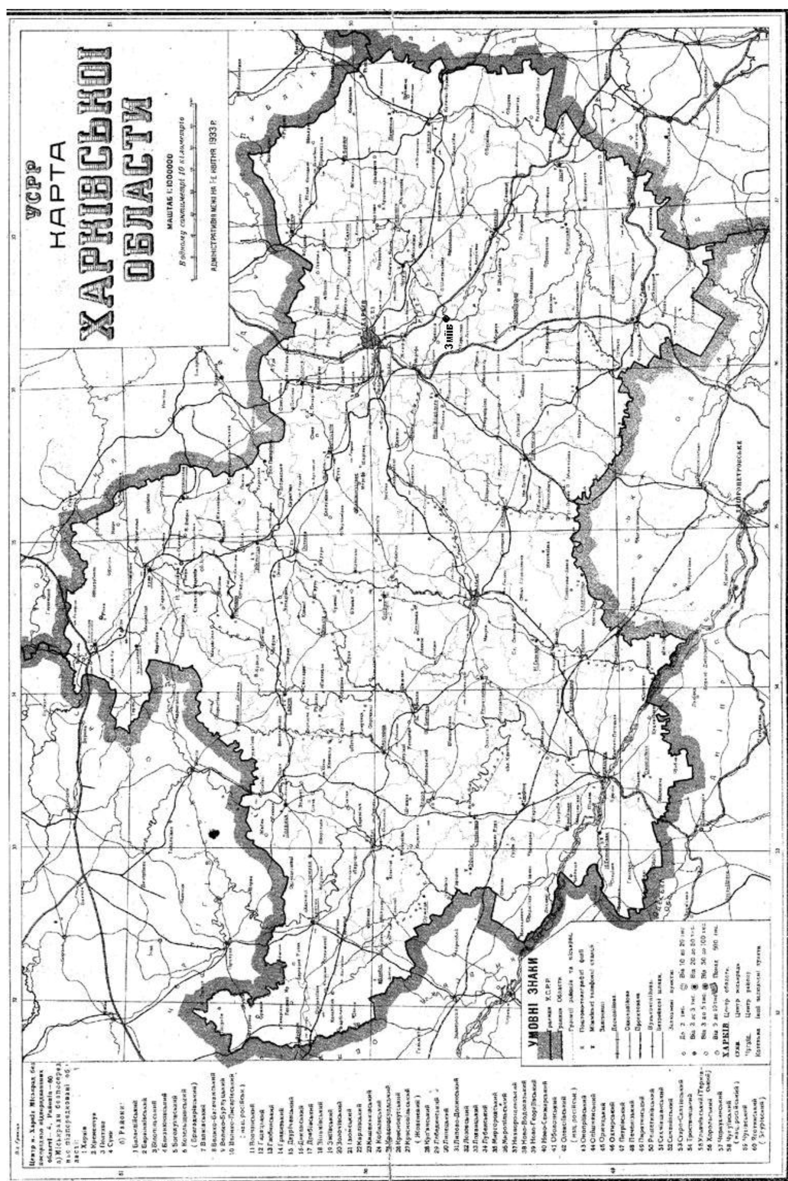

Рис. III-1. Харківська область Української Соціалістичної Радянської Республіки у 1933 році.

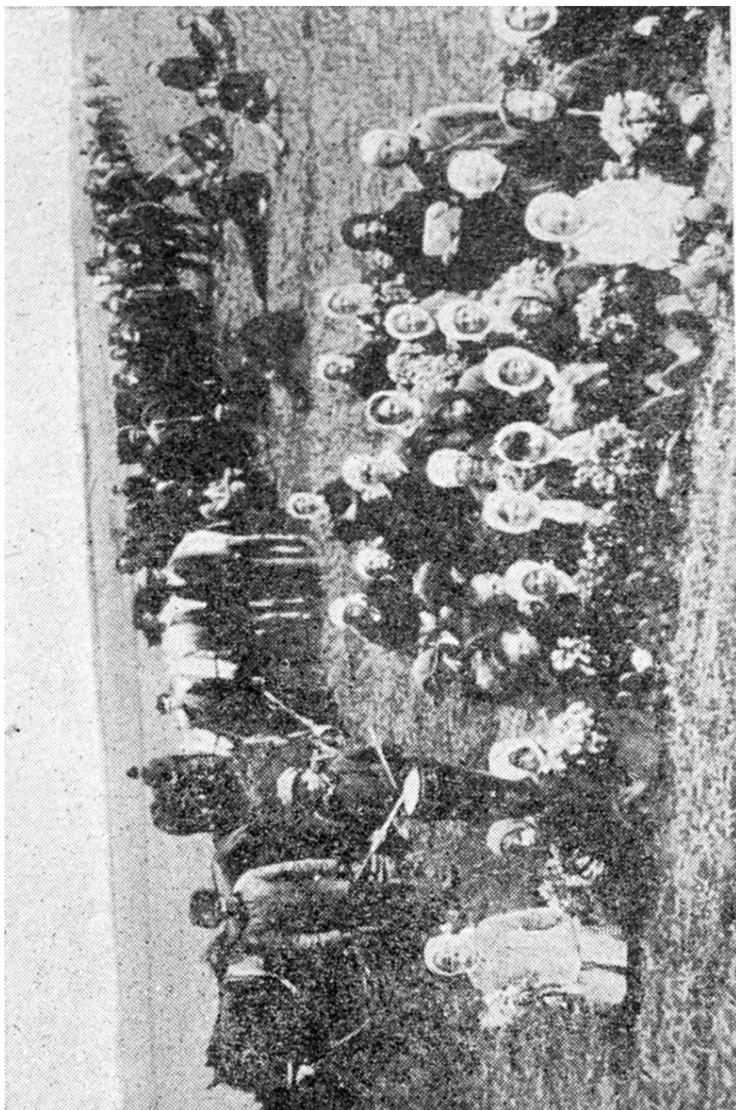

Рис. III-2. Виїзд у поле колгоспу «Жовтнева перемога» (с.Соколово) Зміївського району. Фото 1931 року.

6

П Р О Т О К О Л №1.

ЗАСІДАННЯ БЮРО РПК від 2-го Січня 1933 року.

Члени Бюро : СЕРЖАН, ЗОЛОТУХА, НЕЧИПУРЕНКО, АДАМЕНКО, МИРОШНИЧЕНКО,

ПРИСУТНІ:

1. С Л У Х А Л И.

Про виконання телеграми Обкому КП/б/У від 30/XII-32р. про хлібозаготівлю.- /СЕРЖАН/

У Х В А Л И Л И:

Бюро відзначає, що з 912 тон хліба встановлено довивозу протягом 2-х доб, постановою Облпаркому від 29-го Грудня - виконано 334 тон. Це свідчить, що наша парторганізація незабеспечила й на половину відповідальнійшого завдання партії у виключно напружений час в постачанням хлібом робітничих центрів. Окремо по селах заборгованість в колгоспах складає: по Шолудківки 778 цент. по Соколову 781 цен. по Тарані вці 717 цен по Рябухино 529 цен. по Скрипаям 511 цен. по Гініівці 579 цен. по Бірках 484 цент. В цих селах секретарі осередків і уповноваженні надіслані Райпаркомом виявили нездатність забеспечити й на половину установлене завдання, зірвавши по всьому району виконання загального завдання.

Основною причиною невиконання завдання є те, що в перелічених селах так само в ряді других стали на шлях найменьшого опіру, восередилися на вивозку наявного в колгоспних коморах хліба, якого було недостатньо щоб покрити плян, послабили цілковите мобілізацію незаконно розданого хліба, роскраденного, перевіяння полови і перобмолот соломи, як головних джерел збору відсутнього в колгоспних коморах хліба, а також неприпустимо послабили заготівлю хліба серед одноосібників.

Виявлені останніми днями ряд випадків по Козачці, Задінецькому, Рябухино, неоприбуткований хліб в колгоспах списки на тайно розданих хліб, наявність в керівних органах колгоспів куркулів та клясово-ворожих елементів, які на очах уповноважених РВК в цих селах організовували зрив хлібозаготівель - свідчить про клясову притупленність окремих робітників, свідчить про те, що на місцях ще немає більшовицького наступу на клясового ворога, немає справжньої боротьби над забеспеченням повною плянy хлібозаготівель.

Подальше заведлення в виконанні завдання Облпаркому - є злочин перед партією - цього РПК допустити не може.

Виходячи з цього Бюро РПК ухвалює:

1/. По с. Гостроверхівці т. МІХАЙСЬКОМУ, який незабеспечив вивозки жодного центнера хліба в ці 2 дні при заборгованости в 300 цент. при наявности в колгоспах часті хліба - ОГОЛОСИТИ ДОГАНУ. Установить останній термін виконання недовиконаного пляну по колгоспам 4-го Січня і попередить МІХАЙСЬКОГО, що коли ним не буде забеспечено виконання цього рішення до нього будуть вжиті самі суворі заходи.

2/. По с. Клеменівка т. ШИШКИНУ, який забеспечив вивозку тільке 160 цент. при завданню 523 цент, також ОГОЛОСИТИ ДОГАНУ, термін виконання пляну встановити 5-го Січня і попередити ШИШКИНА, що в разі невиконання пляну - він поставить себе поза лавами партії:

3/. Таке попередження винести уповноваженному і секретарям осередків по с. Гініівка т.т. МОРОЗОВУ і МУХИНУ, які забеспечили вивозку тільке 360 цен. при завданні в 940 цент. по Скрипаях т.т. КОТЛЯРУ і МАКОВЕЦЬКОМУ, що забеспечили вивозку 200 цент. при завданню 706, по Соколову т. ПОЛОВЯНСЬКОМУ який організував вивозку тільке 41 цент. при заборгованости в 500 цен. Установить останній термін виконання пляну по Гініівці 4/I-33р. по Скрипаях 5/I- по Соколову 6/I-33р.

4/. Пропонувати уповноваженним по с. Вилівці СІЛЬБЕРБЕРГУ, по Дудківці т. ФОМИНУ, по Задінецькому т. ШАПКО і КУРДУПОВУ, по Козачки т. ДИП

Рис. III-3. Перша сторінка засідання Зміївського райпарткому партії від 2 січня 1933 року.

5 Протокол № 9 26

Засідання Бюро Зміївського РПК від 6/III-1933 року.

ПРИСУТНІ: Члени Бюро: АДАМЕНКО, СЕРЖАН, ЗОЛОТУХА, МИРОШНИЧЕНКО, ЛАПІН, ЖИСЕЛЬРОД.

Уповноваж. Обкому т. КАЛУТОВ

Ра. КК т. [illegible]ЕНКО

Уповноваж. Обл КК т. БОРОВСЬКО[illegible]

Зав. РЗВ т. [illegible]БОЙКО.

I. С Л У Х А Л И:

Телеграму т. ПОСТИШЕВА від 5-го Березня 1933 р. про провал засипки насіння в 6-й п"ятиденці Лютого /інформація т. СЕРЖАНА/.

ВИСЛОВИЛИСЬ:

т.т. АДАМЕНКО, КАЛУТОВ, МИРОШНИЧЕНКО, БОРОВСЬКОЙ

У Х В А Л И Л И:

Бюро РПК констатує, що з засипкою насінних матер"ялів по Району стан катастрофічний, проти п"ятиденного завдання 2466 цент. засипано протягом 6-ї п"ятиденки лише 120 цент.

Такий ганебний провал в справі засипки насінних фондів є в наслідок припущення опортуністичного самоплину та демобілізації серед комуністів і зокрема уповноважених РПК та секретарів п/о, а деякі з іх прямо підпали під вплив куркульських настроїв "Голодовки" /Скрипаї, Соколів, Гнилівка/, майже зовсім припинена боротьба з ворожими елементами - не застосовується до них репресивних заходів. Судово-слідчі органи не переключились на збір насіння та значно затримують справи, що закінчені слідством.

Відзначити, що всі Райорганізації [illegible] переключились у своїй оперативній роботі на підготовку до весняного сіву і зокрема засипки насіння.

На основі вищенаведеного та телеграма т. ПОСТИШЕВА Бюро РПК

УХВАЛЮЄ:

1/. Всім членам Бюро РПК та членам фракції РВК, що є в Райцентрі зараз після засідання Бюро негайно виїхати на село, /список додається/ пророблювати на партійно-комсомольських зборах телеграму т. ПОСТИШЕВА ТА ПРОТЯГОМ однієї доби добитись рішучого зламу як в настроях партійної й комсомольської організації району так і на ділі щодо засипки недостающого насіння.

2/. Негайно викрити опортуністів на практиці та носіїв куркульських настроїв про "голодовку", саботажників в справі організації засипки насіння, застосовуючи до них негайно і самих суворих заходів і в першу чергу до керівної частини села.

3/. Доручити Райвідділу ГПУ негайно виявити та ізо"яти всі куркульські контрреволюційні елементи, агітаторів і організаторів саботажа.

Зобов"язати судово-слідчі органи негайно переключитись на збір насіння організовуючи судові процеси на місцях в селах та колгоспах, а також не затримувати жодної доби слухання справ, що закінчені слідством та зв"язані з засипкою насіння.

Зобов"язати Редакцію Райгазети більш конкретно й оперативно висвітлювати перебіг засипки насіння та про репресії що застосовуються на се

Рис. III-4. Ухвала Зміївського райпарткому партії від 6 березня 1933 року.

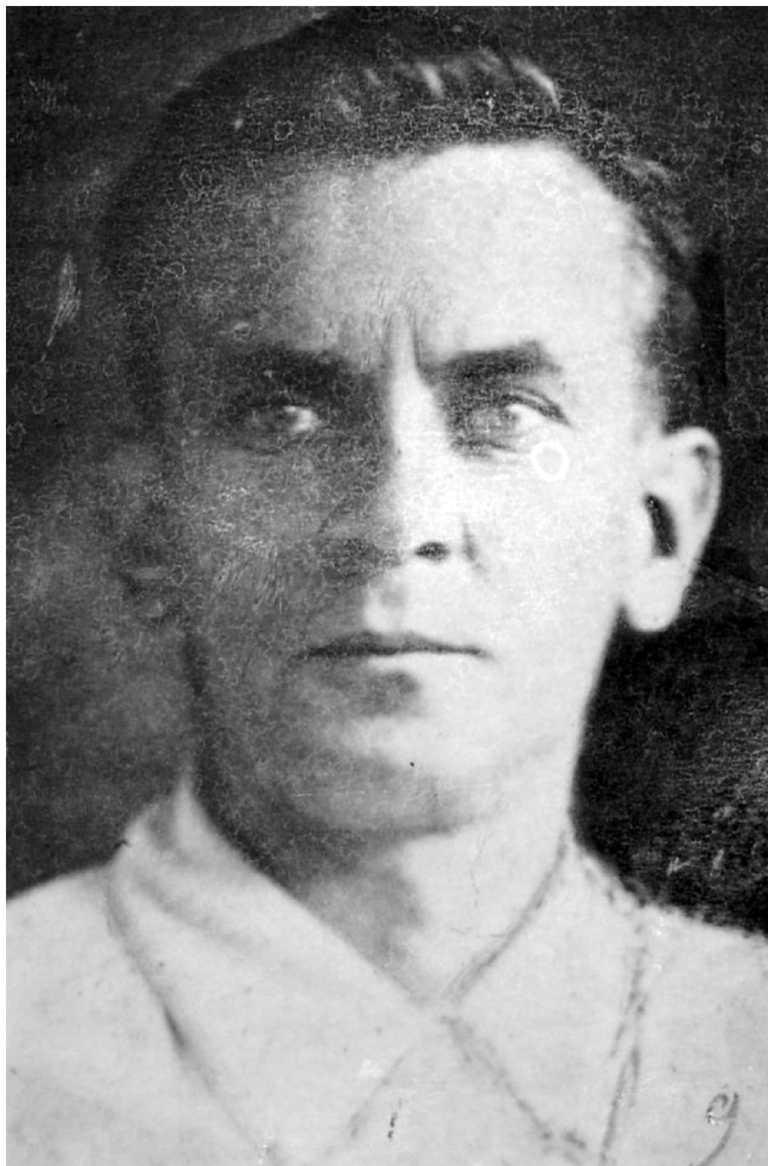
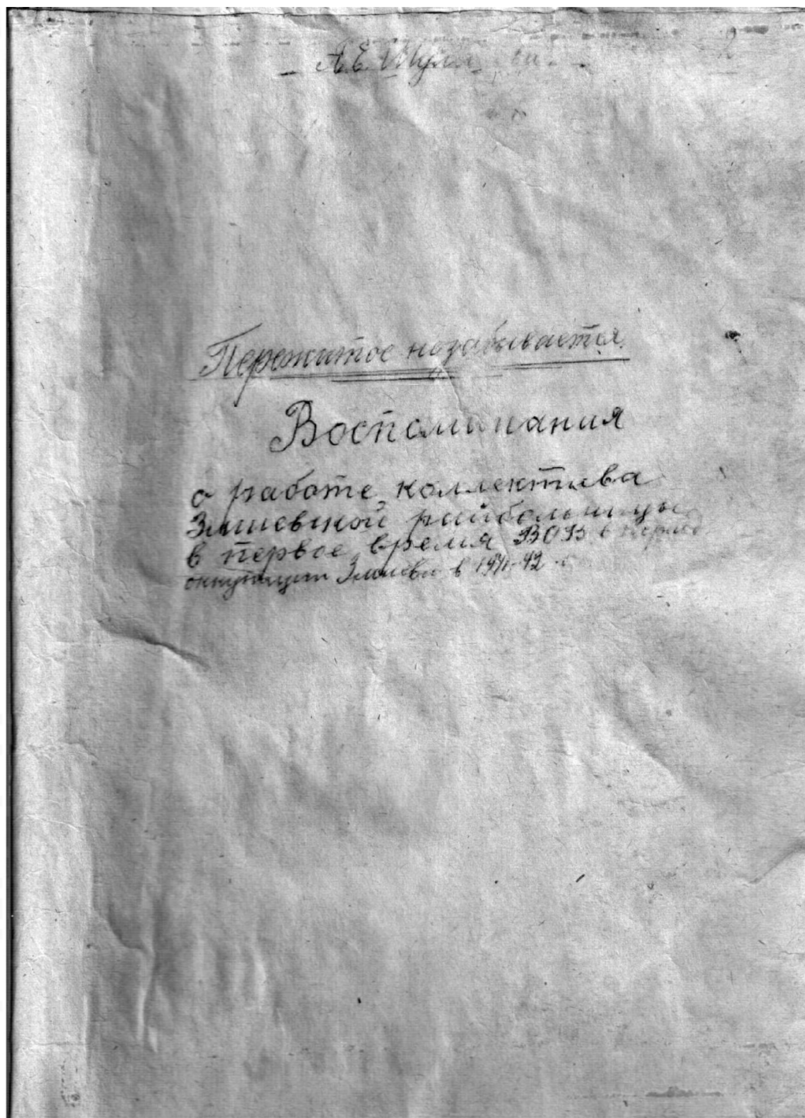

Рис. IV-1. Олександр Миколайович Савченко.

Пережитое незабывается

Воспоминания

о работе коллектива

Рис. IV-2. Обкладинка спогадів Г. Є. Шулєшової «Пережитое не забывается».

Рис. IV-3. Ганна Єфремівна Шулєшова.

Рис. IV-4. Петро Романович Куляс.

Рис. IV-5. Яків Андрійович Брехунець.

Рис. IV-6. Олександр Іванович Шляхта.

Рис. IV-7. Микола Арсентійович Шаповалов.

Рис. IV-8. Іван Сергійович Любченко.
Фото 1916 року.

ПРИСЯГА ПАРТИЗАНА

Я, красный партизан, даю партизанскую клятву перед Родиной, своими боевыми товарищами — красными партизанами, что буду смел, дисциплинирован, решителен и беспощаден к врагам.

Я клянусь, что никогда не выдам своего отряда, своих командиров, комиссаров и товарищей-партизан, всегда буду хранить партизанскую тайну, если бы это даже стоило мне жизни.

Я буду до конца жизни верен своей Родине, партии.

Если я нарушу эту священную партизанскую клятву, то пусть меня постигнет суровая партизанская кара.

Подпись [illegible]

Имя, отчество и фамилия Сало Александр [illegible]

Наименование части, управления, учреждения [illegible]

Рис. IV-9. Присяга партизана.

Рис. IV-10. Партизани Зміївського району.

Рис. IV-11. На підступах до Змієва. Серпень 1943 року.

РАЙОНОВИЙ ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ (Міська Рада)

ПОСВІДЧЕННЯ №2871

Пред'явник цього Цимбалістий
Федор Максимович
дійсно є колишній червон. партизан
що його визначено за постановою
партизанської комісії.
Гром. Цимбалістий
має право користуватись всіма пільгами й перевагами, що їх передбачено законодавством для колишніх партизан та червоногвардійців.

М. П.

Голова район. міськ. партизан. комісії

Секретар

Власноручний підпис гром.

свідчить

Голова

М. П.

Голова район. міськ. партизан. комісії

Рис. IV-12. Посвідчення партизана Федора Максимовича Цимбалістого.

Рис. V-1. Хронологічна довідка з архівного відділу Зміївської районної державної адміністрації.

Рис. V-2. Сільськогосподарська виставка 1949 року.

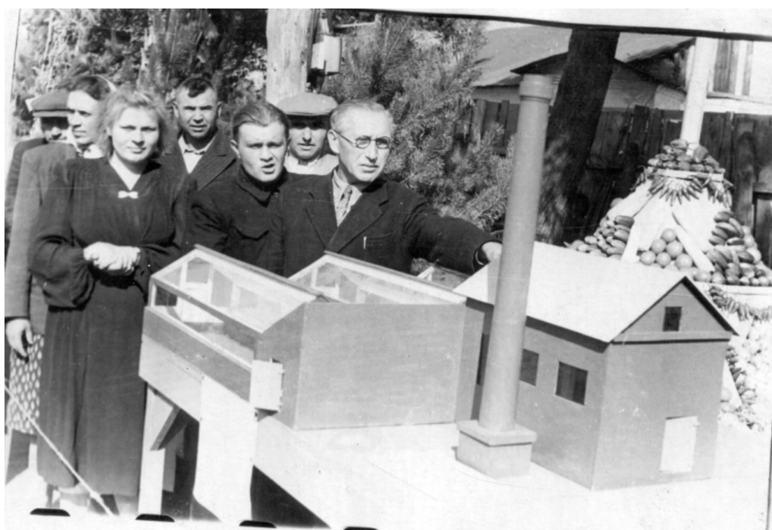

Рис. V-3. Сільськогосподарська виставка 1949 року.
Експозицію представляє працівник Зміївської МТС Я. Й. Бродський.

Рис. V-4. Районні курси садоводів. Фото 21 березня 1953 року.

Рис. V-5. Колгоспники Зміївського району
на курсах при Харківському сільськогосподарському інституті ім. В. В. Докучаєва.

Рис. V-6. Досягнення передовиків на Сільськогосподарській виставці 1949 року.

Рис. V-7. Досягнення юних натуралістів на Сільськогосподарській виставці 1949 року.

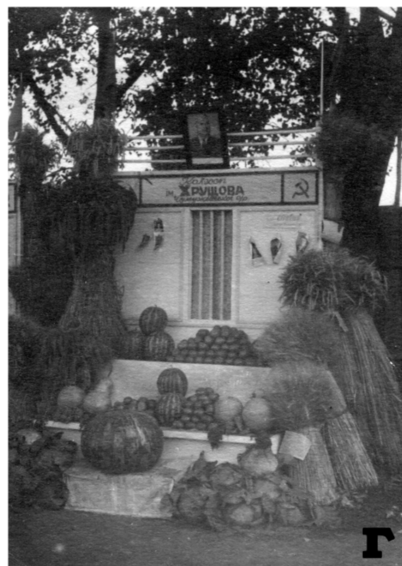

Рис. V-8. Колгоспи Зміївського району на Сільськогосподарській виставці 1949 року.

Таблиця V-1

Ріст енергетики Зміївської МТС

Техніка	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1953
Трактори	26	39	44	44	54	57	60	74
Культиватори	14	16	18	20	22	25	30	50
Сіялки	12	13	12	15	13	12	15	25
Молотарки	13	15	18	21	23	30	25	25
Комбайни	3	4	4	4	4	4	4	11
Плуги	31	38	38	38	42	39	44	66
Лущильники	8	10	10	10	10	16	20	33

Таблиця V-2

Робота Зміївської МТС тракторами у гектарах

1944	**1945**	**1946**	**1947**	**1948**	**1949**	**1950**	**1951**	**1952**
15645	21729	21621	34152	43927	45320	48314	55788	60052

Таблиця V-3

Показники виробництва паперової фабрики

Рік	**Кількість продукції, т**	**Виконання держплану, %**
1946	1146	100
1947	1387,3	121,1
1948	1825,9	159,3
1949	1978,8	172,7
1950	1998,3	174,4
1951	2090,5	182,4
1952	2062	179,9
1953	2074	181

Рис. V-9. Продукція Зміївського обозобудівного заводу:

А – парокінний фаетон Виставковий варіант, на якому під час Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1952 р. каталися шах та шахиня Ірану. Завод було нагороджено медаллю. **Б** – лінійка з сидінням. Виставковий варіант. Виготовлялася з 1950 по 1951 рр. Фото В. Бутенка. **В** – парокінна лінійка. 1950–1954 рр. **Г** – однокінна лінійка. Серійно випускалася з 1949 по 1952 рр. Фото В. Бутенка. **Д** – двукілка (бідарка). Випускалася малими партіями з 1948 по 1953 рр. Фото В. Бутенка. **Є** – продукція Зміївського обозобудівного заводу.

Рис. V-10. Працівники Зміївського тарного комбінату.

Рис. V-11. Випуск 1954 року Зміївської середньої школи робітничої молоді.

Рис. V-12. Випуск 1949 року Зміївської середньої школи № 1.

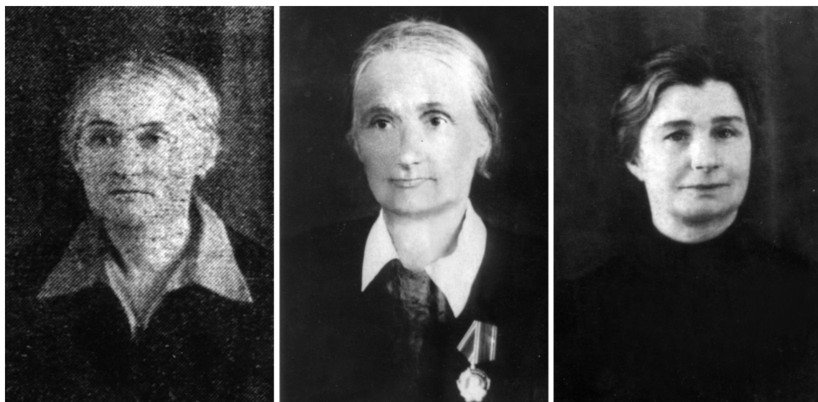

Рис. V-13. Учителі-орденоносці Зміївської середньої школи № 1 (зліва направо): Ганна Олексіївна Любченко (орден Леніна); Параска Григорівна Титаренко (орден Леніна); Марія Єфимівна Валевич (орден Леніна).

Рис. V-14. Зміївська капела на обласному огляді колективів самодіяльності 1955 року.

Рис. V-15. Хор медичних працівників 1950 року.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАЦІЙ ТА ТАБЛИЦЬ

Рис. 1	День Рождения Сталина // Maxpark. – Электронный ресурс : http://maxpark.com/community/1920/content/2403926 (дата обращения 24.12.2014).
Рис. I-1	Складена Ю. О. Коловратом-Бутенком.
Рис. I-2	© Державний архів Харківської області.
Рис. I-3	© Державний архів Харківської області.
Рис. I-4	© Державний архів Харківської області.
Рис. I-5	© Зміївський краєзнавчий музей.
Рис. I-6	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. I-7	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. I-8	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. I-9	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Табл. II-1	Складена А. С. Богацькою на основі джерел Державного архіву Харківської області: Ф. Р-845. – Оп. 3. – Од. зб. 951. – Арк. 171.
Рис. II-1	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. II-2	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. II-3	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. II-4	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Табл. II-2	Складена А. С. Богацькою на основі джерел Державного архіву Харківської області: Ф.Р-858. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 1, 39.
Рис. II-5	Правда Зміївщини. – 1939. – 24 червня. – С. 2.
Рис. II-6	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. II-7	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. II-8	Зоя Владимировна Бычкова // Одноклассники. – Электронный ресурс : http://www.ok.ru/profile/482359382323/album/3966909878 27 (дата обращения 03.03.2014).
Рис. II-9	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. II-10	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. II-11	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.

Рис. III-1	Реабілітовані історією. Харківська область : Книга перша. – К.; Х. : Редакційно-видавнича група Харківського тому серії «Реабілітовані історією», 2005. – Ч. 1.
Рис. III-2	Історія міст і сіл Української РСР : У 26 т. / Під загал. ред. П. Т. Тронька. – К., 1967. – Т. 21. Харківська область. – С. 462.
Рис. III-3	© Державний архів Харківської області.
Рис. III-4	© Державний архів Харківської області.
Рис. VI-1	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. VI-2	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. VI-3	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. VI-4	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. VI-5	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. VI-6	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. VI-7	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. VI-8	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. VI-9	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. VI-10	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. VI-11	Історія міст і сіл Української РСР : У 26 т. / Під загал. ред. П. Т. Тронька. – К., 1967. – Т. 21. Харківська область. – С. 39.
Рис. VI-12	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. V-1	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. V-2	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. V-3	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. V-4	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. V-5	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. V-6	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. V-7	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. V-8	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Табл. V-1	Складена Є. В. Полях на основі джерел музейного комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка: Ф. 14. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 13.
Табл. V-2	Складена Є. В. Полях на основі джерел музейного комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка: Ф. 14. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 13.
Табл. V-3	Складена Є. В. Полях на основі джерел музейного комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка: Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3.
Рис. V-9	© Зміївський краєзнавчий музей.

Рис. V-10 © Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. V-11 © Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. V-12 © Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. V-13 © Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. V-14 © Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. V-15 © Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.

ДОДАТОК
АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ ЗМІНИ НА ЗМІЇВЩИНІ У 1921–1933 рр.[1]

© Ю. А. Коловрат-Бутенко

Протягом 1921–1933 рр. Зміївщина зазнала суттєвих територіальних змін. Цей період став найбільш переламним для адміністративно-територіального устрою Зміївського краю, як і Слобідської України, в цілому. Напередодні Жовтневої революції 1917 р. Зміївський повіт, наряду з десятьма іншими, входив до Харківської губернії Росії. До його складу входили 25 волостей: Олексіївська, Берецька, Бірчанська, Бурлуцька, Веденська, Волохоярська, Гуляй-Пільська, Замостянська, Зароженська, Зміївська, Коробчанська, Лебяженська, Лиманська, Нижнє-Орільська, Миколаївська, Ново-Андріївська, Ново-Борисоглібська, Ново-Серпухівська, Отрадівська, Охочанська, Попельнянська, Преображенська, Таранівська, Чугуївська та Шебелинська.

У ході громадянської війни Зміївський повіт, залишаючись у складі Харківської губернії, неодноразово змінював державну приналежність: Росія, Українська народна республіка, Українська держава П. П. Скоропадського, Збройні Сили Півдня Росії, Донецько-Криворізька (радянська) Республіка, Українська Соціалістична Радянська Республіка тощо.

---

[1] Джерела та література: Адміністративно-територіальний поділ УСРР при 3-х ступеневій системі врядування (за даними на 1 жовтня 1925 року). – Х. : Друкарня ВУЦВК, 1925. – С. 108–109; Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 року. – Х. : Видвництво ВУЦВК, 1933. – С. 6–7; Реабілітовані історією. Харківська область : Книга перша. – Ч. 1 / Редакційно-видавнича група Харківського тому серії «Реабілітовані історією». – К.; Х. : Оригінал, 2005. – С. 784–788.

Наприкінці грудня 1919 р. з семи лівобережних волостей Зміївського повіту було утворено Чугуївський повіт. 15 березня 1922 р. постановою Президії ВУЦК було ліквідовано Чугуївський повіт, волості якого перейшли до Харківського, Куп'янського, Зміївського та Вовчанського повітів. 1922 р. Шелудьківський волосний виконком незаможних селян реорганізовано у райвиконком із районним центром у с. Андріївка, с. Скрипаї теж було передано до Андріївського району.

З 1923 р. в Україні було розпочато адміністративно-територіальну реформу, в основу якої покладено принцип економічного районування. Повіти і волості замінювалися на округи і райони, яких на території ліквідованої Харківської губернії створили відповідно 5 та 77. На історичних землях Зміївщини були утворені наступні райони: Андріївський, Балаклійський (у межах Ізюмського округу), Зміївський, Коробочкинський, Олексіївський, Таранівський, Чугуївський (у межах Харківського округу). Зміївський повіт був перетворений на район у березні 1923 р., а 1924 р. утворюється Таранівський район, села Шелудьківка і Скрипаї знову передано Зміївському району.

Згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 13 червня 1930 р. були ліквідовані Ізюмський та Куп'янський округи, територія яких приєднана до Харківського округу, який таким чином став складатися (на період з 13 червня до 15 вересня 1930 року) з 43 районів. Серед них на землях Зміївщини: Андріївський, Балаклійський, Зміївський, Олексіївський, Таранівський, Чугуївський.

Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 15 вересня 1930 р. «Про ліквідацію округів і перехід до двоступеневої системи управління» були ліквідовані деякі округи й райони, серед них і Таранівський район, сільради і села якого було передано до складу Зміївського району. Тоді ж від Мереф'янського району до Зміївського було передано с. Островерхівка. 3 лютого 1931 р. Андріївський район було ліквідовано, а його сільради приєднано до Балаклійського району.

9 лютого 1932 р. IV позачерговою сесією ВУЦВК XII скликання було схвалено постанову про адміністративно-територіальну реформу, створення областей та перехід на триступеневу систему управління: центр–область–район. Від того часу до сьогодні землі історичної Зміївщини (основна площа) входять до Балаклійського, Зміївського, Первомайського (до 1952 р. – Олексіївський) та Чугуївського районів Харківської області.

РЕЗЮМЕ

Ю. А. Коловрат-Бутенко, Ю. А. Солдатенко, А. С. Богацкая, В. В. Майстро, Е. В. Полях

Змиевской край во времена сталинизма (1921–1953 гг.): Сборник исследовательских работ

Представленная читателю книга является сборником научно-исследовательских работ, написанных в течение 2009–2015 гг. в рамках работы Малой академии наук Украины учащимися Змиевского лицея № 1 им. З. К. Слюсаренко. Она охватывает период истории нашей малой Родины 1921–1953 годов. Все исследования на бумажном носителе издаются впервые, вводят в научный оборот значительный архивный материал, извлечённый из фондов Государственного архива Харьковской области, архивного отдела Змиевской районной государственной администрации и архивного отдела музейного комплекса Змиевского лицея № 1 им. З. К. Слюсаренко. Книга содержит редкие фотографии, большая часть которых публикуется впервые.

Часть I. Период проведения новой экономической политики стал восстановительным для сельского хозяйства Змиевщины. Развитию промышленности способствовало восстановление старых и создание новых предприятий на территории Змиевского района. Не меньше позитивных изменений претерпела и торговля. Благода-

SUMMARY

Yu. A. Kolovrat-Butenko, Yu. A. Soldatenko, A. S. Bohatskaya, V. V. Maystro, E. V. Poliakh

Zmiev land in times of Stalinism (1921–1953 years): Collection of research paper

The presented book is a compilation of research papers written during 2009–2015 years, within the framework of the Junior Academy of Sciences of Ukraine by disciples of Zmiev Z. K. Slyusarenko Lyceum № 1. It covers the period of the history of our small Motherland 1921–1953 years. All studies are published on paper for the first time introduced into the scientific use considerable archival material extracted from the State Archives of Kharkov region, archival department of Zmiev District State Administration and archival department of the museum complex of Zmiev Z. K. Slyusarenko Lyceum № 1. The book contains rare photographs, most of which are published for the first time.

Part I. Period of the New Economic Policy was reducing for agriculture of Zmievland. Development of industry contributed to the restoration of the old and the creation of new enterprises in Zmiev district. Trade no less positive changes undergone. Due to financial reforms carried out through the transition from the ex-

ря финансовым реформам, проведенным через переход от обмена товара в торговле, возобновились традиционные формы предпринимательства, возобновили свою работу ярмарки. В сфере культуры наблюдается значительный прогресс: от неграмотности к всеобщей образованности. Была расширена сеть учреждений здравоохранения. Однако новая экономическая политика противоречила идеологии советского руководства, что и послужило основной причиной её сворачивания.

Часть II. Итоги советской модернизации для Змиевского района были неоднозначны. Если в конце 1920-х гг. промышленностью считались мельницы, просорушки и мастерские, то индустриализация привела к восстановлению старых и строительству новых предприятий.

Из всех процессов, составляющих советскую модернизацию, наименее успешными следует считать преобразования в деревне. И. В. Сталин верно определил как необходимость модернизации сельского хозяйства и быстрого увеличения количества товарного зерна, так и очень небольшой интервал времени для осуществления этого – 10 лет. Это обусловило неизбежность коллективизации. Последняя, в свою очередь, стала одной из причин голода 1931–1933 гг.

В деле развития культуры и особенно социальной инфраструктуры, советское руководство добилось в 1926–1941 гг. значительных успехов. Развитие жилищного сектора, постройка дорог, открытие клубов, яслей и школ, ликвидация неграмотности – вот перечень достижений данного периода.

Часть III. Голод 1931–1933 гг. является самой трагической страницей в истории Змиевщины и всего Советского Союза, в целом. В ходе проведённого ис-

change of goods in trade, revive traditional businesses, have re-opened the fair. In the cultural sphere there is a significant progress from illiteracy to universal education. Expanded network of health enterprises was. However, the New Economic Policy contradiced the ideology of the Soviet leadership, and that was the main reason for its collapse.

Part II. Results of Soviet modernization for Zmiev district were mixed. If at the end of the 1920 years considered to be industry were mills, crushers of millet and workshops, the industrialization has led to the restoration of the old and construction of new enterprises.

Of all the processes that make up the Soviet modernization, should be considered the least successful conversion in the village. Joseph V. Stalin defined correctly as the need for modernization of agriculture and rapid increase in the number of commercial grain, and a very small amount of time for this – 10 years. This led to the inevitable collectivization. The latter, in turn, became one of the causes of the famine of 1931–1933 years.

In the development of culture and especially the social infrastructure, the Soviet leadership has made in 1926–1941 years considerable success. The development of the housing sector, the construction of roads, opening clubs, nurseries and schools, literacy – this is a list of achievements of this period.

Part III. Famine of 1931–1933 years is the most tragic page in the history of Zmievland and the entire Soviet Union, as a whole. In the course of the study was

следования установлено, что нет причин считать голод 1932–1933 гг. в СССР целенаправленной акцией сталинского руководства. Также необоснованны утверждения о голоде, как геноциде украинского этноса — это была общесоюзная гуманитарная катастрофа. Она должна не разъединять, а объединять народы.

Предпосылками голода 1932–1933 гг. были: индустриализация, принудительная коллективизация; раскулачивание зажиточных крестьян. Непосредственными причинами голода 1932–1933 гг. стали чрезмерные хлебозаготовки, установленные руководством УССР без экономического обоснования, сопротивление крестьян коллективизации, сокрытие руководством УССР от И. В. Сталина истинных масштабов голода в первой половине 1932 г., слабость административно-бюрократического аппарата, которая возникла вследствие перехода к двухступенчатой модели управления республикой центр—район. Также следует отметить огромные масштабы потерь уже собранного урожая.

Часть IV. Во время немецко-нацистской оккупации 1941–1943 гг. на территории Змиевского района Харьковской области УССР действовали три партизанских отряда: № 65 «Комунар», № 66 «За вільну Батьківщину» и сводный партизанский отряд И. И. Копёнкина. Значительную роль в борьбе с захватчиками играло местное население, а также подпольный райком партии, который возглавлял А. Н. Савченко.

Необходимо отметить, что в мемуарных источниках, касающихся партизанского движения 1941–1943 гг. существуют порою значительные противоречия, различно оценивающие одни и те же персоналии. Поэтому целесообразно более глубокое и

found that there is no reason to believe the famine of 1932–1933 years purposeful action in the USSR Stalin's leadership. Also unfounded statements about the famine as genocide against the Ukrainian ethnic group — it was all-union humanitarian catastrophe. It should not divide but unite people.

Prerequisites of Famine of 1932–1933 years were: industrialization, forced collectivization; dispossession of prosperous peasants. The immediate causes of the famine of 1932–1933 years become excessive grain procurements established leadership of the USSR without economic justification, peasants resisted collectivization, hiding from the leadership of the USSR Stalin's true hunger in the first half of 1932 year, the weakness of the administrative bureaucracy that arose as a result of the transition to a two-stage model of the Republic Center — district. Also it's necessary to mention that it is the enormous losses of have already harvested crop.

Part IV. During the German Nazi occupation of 1941–1943 years on the territory of the Kharkov region Zmiev district USSR there were three partisan groups: № 65 «Kommunar», № 66 «For free homeland» and consolidated partisan group of Ivan I. Kopyonkin. A significant role in the fight against the invaders played the local population, as well as an underground district party committee, headed by Alexander N. Savchenko.

It should be noted that the memoir sources relating to the partisan movement of 1941–1943 years ware sometimes considerable controversy, as many ways to evaluate

детальное изучение истории региона этого периода.

Часть V. Несмотря на определённые трудности объективного характера, восстановить сельское хозяйство Змиевского района удалось за относительно короткий период. Уже в 1948 г. все предприятия региона превысили довоенный уровень производства. Учреждения медицины, образования, жилой фонд района и культурная жизнь были восстановлены в начале 1950-х гг.

В целом, представленные исследования позволяют говорить о периоде 1921–1953 гг., как о наиболее переломном, сложном, трагическом и, в то же время, героическом времени в истории Змиевского края.

the same personalities. Therefore, it is advisable to deeper and more detailed study of the region's history of this period.

Part V. The study found that despite the difficulties of objective character, restoration of agriculture of Zmiev district succeeded in a relatively short period. Already in 1948 year, all the enterprises in the region exceeded the prewar level of production. Institutions of medicine, education, housing and cultural life of the area have been restored in the early 1950 years.

In general, the presented are studies suggested to be the period 1921–1953 years, as the most crucial, complex, tragic and, at the same time, the heroic time in the history of Zmiev territory.

ЗМІСТ

Наукове видання

Юрій Олександрович Коловрат-Бутенко
Юлія Олександрівна Солдатенко
Анна Сергіївна Богацька
Владіслава Володимирівна Майстро
Євгенія Володимирівна Полях

ЗМІЇВСЬКИЙ КРАЙ ЗА ЧАСІВ СТАЛІНІЗМУ (1921–1953 рр.)
Збірка дослідницьких робіт

Загальна та наукова редакція, художнє оформлення, макетування: Ю. О. Коловрат-Бутенко.

Комп'ютерна верстка: Ю. О. Солдатенко, Є. В. Полях, А. С. Богацька, В. В. Майстро, Ю. О. Коловрат-Бутенко.

Літературна редакція: Т. Л. Клименко (українська мова), В. С. Лапченко (англійська мова).

Підписано до друку 20.03.2015. Формат 60×90/16. Папір офсетний. Гарнітура академічна (Academy Old Narrow). Друк RISO. Тираж 200 прим.

Надруковано у ПП «Сіверська Н. В.»
61085, м. Харків, вул. Астрономічна, 35

